

 НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

СТАН СИНГУЛЯРНОСТІ СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ, СИТУАЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

*За редакцією
С. Макеєва і С. Оксамитної*

Київ
2017

У монографії розглянуто сучасні визначення стану суспільства (кризу, надзвичайність (emergency), виключеність) і обґрунтовано доцільність іменувати стан, у який перейшов український соціум після подій зими 2013–2014 років, анексії Криму і війни на Донбасі, сингулярним. Сингулярне – те, що зрідка трапляється, особливе, незвичне, але й те, що радикально збурене, існує із суттєво зміненим порядком речей, явищ, очікувань і сподівань, що має шанс як перетворитися на щось позитивно інше, так і залишитися у вимушено знайденому стані. За даними репрезентативних опитувань, проведених до і після другого Майдану, описано нові явища в соціальній структурі та масові ментальні утворення, притаманні респондентам тоді, коли силові лінії у суспільстві формують їхню структуру, а також інтерпретовано поведінкові реакції людей: їхні реальні дії під впливом неконтрольованих зовнішніх сил і обставин, що примусово переводять індивідуальне, сімейне і групове повсякденне життя у незвичні режими функціонування.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів.

The monograph describes the modern definition of the state of society: crisis, emergency, exception and the expediency of naming the state, which passed in the Ukrainian society after the events of the winter of 2013–2014, the annexation of the Crimea and war on Donbass, singular. Singular – that rare, special, unusual, but also that radical and significantly modify the order of things, phenomena, expectations and hopes that he has the chance to turn into something more positive or stay forced to found condition. On the data of representative surveys, conducted before and after the second Mайдан, describes the new phenomenon in the social structure and mass of mental formation, characteristic of the respondents when the lines of force in society shaping their structure and to interpret the behavioral reactions of people: their real actions under the influence of uncontrollable external forces and circumstances, forcibly transferred individual, family and group daily life in unusual modes of operation.

For scientists, teachers, graduate students.

Авторський колектив:

*С. Makeєв, С. Оксамитна, А. Домаранська, О. Іванов,
Т. Костюченко, Л. Малиш, Т. Марценюк, С. Стукало*

Наукові рецензенти:

*Є. І. Головаха, завідувач відділу методології і методів соціології
Інституту соціології НАН України, доктор філософських наук*

*Н. В. Коваліско, в. о. завідувача кафедри соціології
Львівського національного університету імені Івана Франка,
доктор соціологічних наук, професор*

Затверджено до друку

*Вченою Радою Інституту соціології НАН України
(протокол № 7 від 20 грудня 2016 р.)*

*Затверджено до друку Вченою Радою НаУКМА
(протокол № 4 від 30 березня 2017 р.)*

Вступ. Визначити стан суспільства і дати йому ім'я (<i>С. Макеєв, С. Оксамитна</i>)	4
Розділ 1. До соціологічної інтерпретації сингулярності	15
1.1. Подія – спостережуваний факт спільного життя (<i>С. Макеєв</i>)	15
1.2. Стан сингулярності: події & криза & emergency & виключеність (<i>С. Макеєв</i>)	21
1.3. Ситуації і повсякденні практики населення (<i>С. Макеєв</i>)	37
Розділ 2. Соціальні структури: складки, лімінальність, солідарності	42
2.1. Складки (<i>С. Макеєв</i>)	42
2.2. Лімінальність (<i>С. Макеєв</i>)	47
2.3. Солідарності (<i>С. Макеєв</i>)	49
Розділ 3. Враження, орієнтації, дії	66
3.1. Режим економії і зміни у структурі повсякденної життєдіяльності городян (<i>А. Домаранська</i>)	66
3.2. Самооцінки соціального становища і реакції на події (<i>Л. Малиш</i>)	87
3.3. Вимушено переміщені науковці: ситуації та практики (<i>С. Оксамитна, С. Стукало</i>)	105
3.4. Жінки у надзвичайних умовах: «жіночі сотні» на Майдані та «невидимий батальйон» на Донбасі (<i>Т. Марценюк</i>)	117
3.5. Зміни у геополітичних орієнтаціях населення України (<i>О. Іванов</i>)	130
3.6. Повсякденні корупційні практики (<i>Т. Костюченко</i>)	149
Прикінцеві констатації (<i>С. Макеєв, С. Оксамитна</i>)	169
Література	174

Вступ

ВИЗНАЧАТИ СТАН СУСПІЛЬСТВА І ДАВАТИ ЙОМУ ІМ'Я

Теза про когнітивне та смислове виснаження концепту «суспільство» була досить популярною серед соціологів у нульових роках нинішнього століття. Так, принаймні, вважали вельми авторитетні в нашій дисципліні зарубіжні дослідники, ті, кого найчастіше цитують і до яких варто прислухатися [див.: Костенко, Макеев, 2008]. Загалом це була реакція на процеси глобалізації, які, начебто, утверджували безповоротну прозорість державних кордонів і бажане чи ж фатальне послаблення державного суверенітету, мрія або марення про «транснаціональне суспільство» [O'Mahony, 2014]. Дискусія між М. Буравим та П. Штомпкою про співвідношення «універсальної» (єдиної) та «регіональної» (роздробленої) соціології до зближення позицій не привела. Опитування залишалися «національними», і лише знавцям відомо, до яких хитрощів методичного характеру вдаються, наприклад, наукові керівники європейського соціального дослідження (ESS), щоб, не побоюючись впасти в оману, раптом оголосити, «що саме європейці думають щодо такої-то проблеми».

Між тим, неоднорідність європейського соціального і політико-економічного простору зростала мірою прийняття до Європейського Союзу нових держав та досі не подоланої фінансово-економічної кризи 2007 року. Сепаратистські настрої населення і політиків у Бельгії (Валлонія) чи Іспанії (Каталонія) здавалися маргіналізованими і незагрозливими для єдності післяшенгенської Європи. Навіть теракти 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку ще не сприймалися як перенесення війни з гір Афганістану і пустель Іраку на вулиці найбільших міст Північної Америки та Європи. Проте в першій половині поточного десятиліття ситуація загострилася внаслідок повалення урядів низки країн на півночі африканського континенту

(Єгипет, Лівія), різкої дестабілізації політичної ситуації на Близькому Сході (Палестина, Ліван, Ємен). На частині території Іраку та Сирії виникла ІДІЛ – ісламська держава Іраку та Леванту, територія перманентної з 2011 року війни і насильства. Міграція звідси та найбідніших країн Африки до Європи і Туреччини набула безпрецедентних масштабів, а населення низки європейських столиць стало об'єктом періодичних терористичних атак. НАТО, США, Франція, Німеччина, Росія ретельно переглядають свою оборонну політику – так традиційно називають мобілізацію та підвищення боєздатності національних і об'єднаних збройних сил, а «міграційні квоти» стали «яблуком розбрату і розладу». Відсутність перешкод для пересування громадян, що вважалася безумовним благом, нині стала джерелом загрози і, як наслідок, на кордонах між деякими країнами зводили стіни з колючого дроту (подібний проект виконують і в Україні, маючи на увазі північного сусіда). Подіями кінця минулого століття (війна в Іраку, розпад Югославії та війна там із залученням міжнародних миротворчих сил, відокремлення Косова) і початку поточного, а також їхніми довгостроковими, як з'ясувалося, наслідками лише відносно урівноваженому світовому та європейському право- та соціальному порядку було надано ширшу амплітуду коливань, фактично переводячи євросоюзні національні соціуми у надзвичайний стан.

23 червня 2016 року у Великій Британії на референдумі було подано на мільйон голосів більше за вихід з Європейського Союзу, що є водночас і результатом дедалі відчутніших відцентрових, дезінтеграційних тенденцій у цьому наддержавному утворенні, і новим імпульсом для них. Стала явною колись підспудна відразлива реакція на взаємну пов'язаність сучасних ринків і територій, афективне, а не раціональне, заперечення їх. Цінність ізоляціонізму, якій, здавалося ще недавно, остаточно був приписаний найнижчий статус у державному ужитку, набула поширення у настроях і ставленнях різних груп населення та частини навіть поміркованих політиків, репрезентуючи не стільки необхідність збереження залишків суверенітету у внутрішньому використанні, скільки його найширше можливу реставрацію. Стрімко актуалізувалися й уявлення про державну особливість, про пріоритет національних інтересів, про не стільки атавістичне, як донедавна, а, навпаки, невід'ємно

вітальне прагнення контролювати можливості, ресурси, прагнення, територію і все, що на ній постає. Причому така очевидно консервативна реакція відбулася в контексті очікування ненавмишних, загрозливих і практично непередбачуваних наслідків подій, які вже сталися чи мають виникнути. Тобто тоді, коли політикам, експертам і пересічним громадянам майбутнє бачиться і непрозорим, і непривабливим, а політичним, соціальним, економічним оптимістично забарвленим сподіванням майже не залишається місця. І, відповідно, популярність у європейських країнах набувають альтернативні проекти майбутнього для окремих країн – надія чи ілюзія, що все ж таки існує вибір можливих маршрутів і напрямів позитивної неглобалізаційної еволюції, і що сили, які покликані впорядковувати спільне існування у рамках національних держав, не остаточно виснажені й здатні впоратися з проблемами, що насуваються із майбутнього, без втручання і допомоги зовнішніх.

На просторах Союзу незалежних держав (СНД, керівники яких усе ще збираються на саміти, суперечностей у якому не менше, аніж в ЄС) у результаті збройних конфліктів виникли Республіка Південна Осетія (частина Грузії, 1992), Придністровська Молдавська Республіка (частина Молдови, 1991), Нагірно-Карабаська Республіка (частина Азербайджану, 1991), Республіка Абхазія (частина Грузії, 2008). Республіки визнали одна одну і були визнані деякими екзотичними країнами на різних континентах. Відомості про них і про деякі, не усі, атрибути державності (прапор, гімн, конституція, соціальні інститути) можна знайти у Вікіпедії, проте їх марно шукати на політичних картах світу – вони існують у реальності, але не на політичному глобусі сучасного людства. Не тільки у СНД, а й на інших континентах за останні декілька десятиліть виникли десятки так званих зон замороженого конфлікту, де війна переведена у стан менш гострого військового протистояння, чим, власне, й легітимізується перманентне існування конфліктів, які не мають остаточного розв'язання, причому територія їхнього існування на політичній мапі світу останнім часом сумарно розширюється. І не видно переконливих ознак виходу з таких станів, як немає й позитивних прикладів для наслідування: соціально-культурні відмінності за допомогою зброї, тисяч жертв, амбіцій та упереджень тих, хто має

владу чи тільки прагне її праведно чи неправедно здобути, перетворилися на постійно діючі генератори ненависті та агресії.

Сценарій утворення «республік» у СНД невігадливий: проголошення незалежності, збройний конфлікт, референдум, декларація незалежності, «мирні угоди», а послідовність згаданих складових варіюється і частково збігається. Росія, як регіональна супердержавна, не брала безпосередньої участі тільки у війні між Вірменією і Азербайджаном. У Південній Осетії та Придністровській Молдавській Республіці відбулася «миротворча місія», а в 2008 році «примушення до миру» Грузії з Абхазією у короткочасній війні. Мотивація участі, як і більшість подібних мотивацій у сучасній міжнаціональній політиці, нехитра, але з претензією не безумовну і незаперечну значущість: захист прав російськомовного населення чи права на відокремлення і самовизначення, захист від агресії недоброзичливої, націоналістично налаштованої частини політичного істеблшменту і громадян конкретної держави.

В Україні фактична транскордонність із Російською Федерацією і можливість повторення тут стандартного сценарію, що виявив свою дієвість і здійсненність, відчувалася і артикулювалася як загроза лише представниками правого краю політичного спектра, але ніяк не масовим настроєм населення. Втім, три головні події найновішої історії України – Майдан 2013–2014, анексія Криму Російською Федерацією, війна на Донбасі та виникнення анклавів у вигляді так званих Донецької народної республіки (ДНР) і Луганської народної республіки (ЛНР), що відокремилися і поповнили список невизнаних світом «республік», продуктів розпаду СНД, – змінили ситуацію, послалили її негативну й конфліктну модальність. «Світова війна з тероризмом», як іноді, й слушно, називають масштабне використання збройних сил різних країн, з одного боку, проти військових формувань, індивідуальних і групових нападів з використанням вибухових пристроїв та стрілецької зброї прихильників певних ідеологій, релігій та уявлень про гідний людини світоустрій у містах і містечках на різних континентах планети, з іншого, точиться з 2014 року й на нашій території під назвою антитерористичної операції (АТО). Росія присутність своїх військ на території України заперечує, фактично кваліфікуючи конфлікт як громадянську війну.

Сумнівно, що війна має позитивні наслідки, безумовно переважають руйнівні, що узаконюють насильство, нівечать суспільну мораль, зривають з місць, професій і осель людей та й самі місця, професії й оселі розпорозують, сіють сум'яття в умах і смуту в справах. І тоді вже навіть в оптиці досвідчених спостерігачів не тільки одразу, а й поміркуювавши, не так легко розібрати, де реальність, а де міражі, де правда, а де вигадка, яку за теперішніх часів не відрізнити від навмисної брехні у традиційних і сучасних медіа – інтенсивність «інформаційного опромінювання» громадян у поточному столітті зростає безпрецедентно. І це не якесь відхилення у змісті та функціонуванні публічної сфери загалом, а її домінуюча (наймасовіша) ознака. До того ж самі спостерігачі займають певну позицію у соціальному просторі з умонтованими в неї упередженнями й безперечностями, що й задають кут зору на, скажімо, те, як називати сторони протиставлення у «антитерористичній операції». Крім того, у медіа та соціальних мережах поширені як антиномічні, так і просто різні визначення, що функціонують як стигми – легко розпізнавані негативні означення, які для багатьох все пояснюють і дають змогу розуміти події та окреслювати власну позицію щодо них.

Від фактологічних конотацій фрази «настали в Україні інші часи» можна відвертатися і робити вигляд, ніби їх не існує, але ухилитися від тактильних і емоційних контактів із брутальною реальністю мало кому вдається. Її властивості зумовлені у нас суперечливим симбіозом глобальних (економічна і міграційна криза, відцентрові прагнення і поривання у європейській політиці) і локальних трендів (стагнація економіки, неефективне державне управління, корупція, слабкі соціальні інститути), що зредуковані, модифіковані, мультипліковані екстраординарними подіями в одних сегментах соціуму і, водночас, взаємним відторгненням, несприйнятливостю в інших. Про такий дивний, пливкий, а може й ірреальний, соціальний, економічний, культурний і політичний колаж важко, а скоріше й неможливо, скласти вичерпну розповідь. Оскільки будь-яка розповідь неодмінно має бути неповною, тому варто наперед вказати на деякі особливості, спрощення та обмеження виконаної соціологами НаУКМА та Інституту соціології НАН України роботи, що набула форми колективної моно-

графії. Спочатку про назву, в якій є формулювання «стан сингулярності».

Соціологія починається і продовжується як наукова дисципліна, що, крім іншого, а може і як найголовніше, намагається раз по раз визначати стан суспільства загалом, динамічний характер якого приймається апріорі, та найменувати цей стан. Ось тільки деякі з імен: солідарність, норма, патологія, аномія, конфлікт, нерівність, порядок, хаос, закрите, відкрите, мобільне, перехідне суспільство, суспільство ризику, постмодерне, інформаційне. Навіть у такому стислому і неповному переліку наявна неприхована суміш явищ. Одні існують одночасно і в пропорціях, що не підлягають або ж взагалі не піддаються раціональному калькулюванню, – скажімо, норма і патологія, нерівність і егалітарність. Дослідник, орієнтований на емпіричні пошуки, намагається виявити і описати один або кореляцію декількох подібних аспектів стану суспільства. Здобутою компетенцією він, часто лише для власного користування, зводить конкретну характеристику у статус домінантної. Однак для теоретиків, які за статусом мусять бути чутливими до ритмів функціонування соціуму, чи не обов'язковою залишається опція пропонувати універсальне визначення стану для того, що традиційно називають «суспільством». Так з'являються «суспільства ризику, мобільності, плінності, постмодерну». Проте не уподобання теоретиків зумовлюють перехід соціумів у новий стан, а вплив могутніх чинників, які на поверхні спільного життя виступають як події. І тоді саме вони стають і репрезентантами, і сигніфікаторами незвичних обставин та умов, у яких індивідам і спільнотам доводиться діяти, сприймати й відчувати тяготи й несподіванки спільного існування у певний час, тривалість якого заздалегідь не визначити.

Зовсім не випадково, що тематика практично всіх конгресів Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) та Європейської соціологічної асоціації (ESA) у XXI столітті на подив постійна: невизначеність, криза, насильство, турбулентність, нерівність. Світ людей, на думку кваліфікованих організаторів таких форумів, досяг принципово нового стану, метаморфоз якого дією наддержавних і національних сил і тенденцій передбачуваний, мабуть, в одному: ризики множаться, а повсякденність – вулиці, автомобільні та залізничні

шляхи, торгові та розважальні центри, редакції газет і журналів, повітряні коридори для літаків – стає дедалі менш безпечною і все більш неблагополучною. На соціологічний трюїзм перетворилося твердження про небачене раніше ускладнення сучасних суспільств, яке ставить під сумнів проведення надійних діагностичних і аналітичних робіт, що претендують на розуміння і пояснення мотивів дій людей, соціальних категорій і груп, організацій, інститутів. Сучасність у прискореному ритмі оснащується новими технологіями і речами, коригує стилі споживання, праці, участі у спільних справах і, фактично, постулює недовговічність чи навіть необов'язковість стійких контактів між людьми. І стає все більш непрозорою – деталі розпізнаються з великими труднощами, тенденції начебто виявляються, але швидко замінюються іншими, а іноді й протилежними, прогнозування і передбачення чи не остаточно втрачають науковий статус, а «стабільність» переведено у розряд архаїчних термінів. Такий образ модерну (сучасності) представлений у розробках політологів, соціологів, філософів.

Три поняття у спеціальній літературі залучаються для опису того стану, в який перейшли окремі суспільства і світ у цілому – криза, надзвичайність (emergency), виключеність. Вибирати, отже, доводиться з «кризового соціуму», «стану надзвичайності», «стану виключеності» або ж вдаватися до їхньої комбінації. В контексті подій після зими 2013–2014 років в Україні автори віддали перевагу «сингулярності» як вигадливому сполученню подій, стану кризи в економіці, стану emergency в культурі і стану виключеності у політичному житті. Збережено й основну етимологію слова – те, що зрідка зустрічається, особливе, незвичне, дивне, парадоксальне, іноді екзотичне і чудернацьке, але й те, що хоча радикально збурене, проте має стійкі властивості і характеристики, що існує із суттєво зміненим порядком речей, явищ, очікувань і сподівань, що має шанс як перетворитися на щось позитивно інше, так і залишитися у вимушено знайденому стані. Під час війни порядки повсякденного життя людей руйнуються цілком чи частково; центральна влада не переобрана, а дискваліфікована протестним рухом у столиці та деяких регіонах (Майдан), у країні попри чинні міжнародні домовленості про територіальну недоторканність один із підписантів відповідного документа у Будапешті експропріював велику територію

з кількома мільйонами населення, а частина вищого політичного й військового керівництва втекла з країни (їх так ніхто і не перерахував), побоюючись за свої дії восени 2013 та взимку 2014 року чи то справедливої відплати, чи то несправедливої розправи. Так що десь криза або надзвичайність, але у нас вони ж у контексті незвичності, того, чому мало аналогів, чому бракує пояснювальних схем.

У вітчизняній соціології, між тим, маємо певні концептуальні здобутки у визначенні національної особливості життя і буття за часів Незалежності. Пошлемося на кілька робіт та імен (перелік неповний і тому упереджений), в яких виконувався – нехай судять інші, наскільки успішно – науковою традицією переданий соціологам обов'язок «визначати ситуацію». Насамперед, дві роботи 1990-х років: книга Є. Головахи і Н. Паніної про соціальне божевілля як стан українського соціуму [Головаха, Панина, 1994] й стаття Н. Костенко і С. Макеева про «п'ятий світ» та його основні характеристики [Костенко, Макеев, 1996]. В обох констатується, що в Україні відбуваються речі, яким важко, чи взагалі неможливо, знайти паралелі у сучасній історії країн, що виникли внаслідок розпаду СРСР. Публікації В. Хмелька і В. Паніотто про мінливість громадської думки щодо російсько-українських відносин, політичну і соціальну ситуацію, міру толерантності населення України, за даними опитувань Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) і Всеросійського центру вивчення громадської думки. Роботи у царині макросоціології С. Катаєва, І. Кононова, П. Кутуєва, О. Куценко, Н. Черниш, в яких давалася оцінка сучасного стану українського суспільства. Щорічні збірники Інституту соціології НАН України про динаміку соціальних змін у країні на основі моніторингу, який у 2014 році був відзначений Державною премією в галузі науки і техніки. Нарешті, комплексне дослідження феномена недовіри колективом співробітників Інституту соціології НАН України [Общество без доверия, 2014].

Отже, модерн (сучасність) у вітчизняному інтер'єрі проявляє себе упродовж майже трьох десятиліть як стан сингулярності, як те, чому важко підібрати відповідники та визначення, як те, з чого вкрай важко вийти чи суттєво модифікувати. Звісно, існують інші «світи» чи навіть «всесвіти», можливо кращі, принаймні привабливіші, шанс стати схожими на які існує. Відомі й умови, що потрібно

для цього виконати, але рух із стану сингулярності, стану екзотичної особливості, якщо й започатковується, то ледь помітний, створюючи, скоріше, ілюзію руху – дещо нібито й закінчується, проте дивовижно починається знову, у злегка відретушованих і начебто оновлених соціально-політичних декораціях. Порив і схильність частини громадян і політичних сил змінювати ситуацію чи то фантастично, чи то закономірно, упродовж 25 років незалежності врівноважувалися консервативними інтенціями, звичками, стереотипами сприйняття, досвідом ефективної дії за умов, що якимось чином склалися, іншої частини громадян і політиків, а частково, не виключено, й першої.

Втім, після Майдану зими 2013–2014 років маємо «нову сингулярність», з особливими ознаками, ситуаціями, станом справ. Її виникнення зумовили відомі надзвичайні події, що своїми наслідками мали перетворення структури і текстури соціальної матерії, очікувань, сподівань, солідарностей, повсякденних дій і комунікацій громадян. Ймовірно саме негативно забарвлена особливість в організації, функціях, стандартах державного, громадського та повсякденного життя, поряд з очікуваними та непередбачуваними ефектами надзвичайних подій роблять поки що неподоланим шлях між Україною та Європейським Союзом. Вельми сумнівно, що він скоротився порівняно, наприклад, із першими десятима роками поточного століття. І тоді не видається цілком програшною ставка на те, що суспільно-політичний проект під назвою «Україна» хоча б для нинішніх поколінь громадян так і залишиться варіацією модерну, окремим історичним «випадком», химерною імітацією можливих суспільних порядків, не кращим з можливих сценаріїв спільного життя, який, тим не менш, не без успіху обстоює своє право на існування.

Наведена в колективній роботі соціографія спирається, переважно, на дані репрезентативних опитувань, що відтворюють вельми неоднозначну ментальну картину. Надзвичайні події, як їм і належить, призвели до поляризації та певної радикалізації масових настроїв і оцінок. Проте тенденція до чорно-білого сприйняття й інтерпретації того, що відбувалося і відбувається, значно послаблена плюралізацією думок і поведінкових реакцій на події. При цьому співвідношення «за» чи «проти» чогось залишилося для нас

практично поза увагою, колектив дослідників від самого задуму монографії не збирався оцінювати пропорції сил у суспільстві у вигляді прихильності тим чи тим ідеям або ж перспективам соціальної еволюції згідно з якимось геополітичним вектором. Розподіл суджень та установок респондентів, звісно, наведено, проте ми утримуємося від оцінки його політичної ваги чи значення, намагаючись говорити про предмет, а не про його модальність.

Кількісні дані, що їх використовували автори, зумовляють ще дві особливості тексту. За межами нашої дослідницької уваги залишені, по-перше, причини екстраординарних подій, те, через що все в Україні сталося так, а не інакше. Про коріння і пружини глибоких соціальних аномалій дозволено міркувати неординарним умам. Так, М. Бердяєв у 1918 році в есе «Духи російської революції» вважає причиною національної катастрофи, яка спіткала Росію, виняткову різновіковість нації. І хоча, як він переконаний, кожен народ у будь-який момент свого існування живе в різні часи, але російський народ поєднує XX і XIV століття, а співіснування таких періодів та епох є «джерелом нездоров'я і перешкода цілісності національного життя». Соціолог, визнаючи справедливність констатації щодо різновіковості будь-якого народу, за визначенням більш поверховий, він намагається і просто зобов'язаний не відриватися від ґрунту емпіричних фактів і спостережень, претендуючи, переважно, на більш-менш коректну діагностику та інтерпретацію ситуацій, у яких респондентам доводиться діяти чи ухвалювати рішення щодо свого майбутнього.

По-друге, практично нічого не буде сказано про модифікації інституційної структури, яка не без проблем, але відбувається, про зміну функцій конкретних інститутів. Звичайно ж, якщо мати на увазі суспільство загалом, то вся, так би мовити, сіль і весь перець суспільного метаболізму полягає в соціальних інститутах – ця теза для суспільствознавця за жодних умов не втратить першорядної значущості. У вітчизняній соціології маємо певні теоретико-методологічні напрацювання щодо характеристик успадкованої структури інститутів і такої, що склалася в Україні під час запланованих та стихійних трансформацій і деформацій попереднього суспільного порядку [Головаха, Панина, 2001; Головаха, 2011; Макеев, 2011]. Однак інституціональний аналіз не належав до завдань дослідження,

яке висвітлено у монографії, а масові опитування, основний постачальник емпіричної інформації, – не той метод, який доречний для дослідження динаміки інституційної структури та її складових. Крім того, за рамками проведених спостережень та інтерпретацій залишилися стан emergency у культурі, а також імплікації стану виключеності у політичній сфері.

Підзаголовок назви монографії репрезентує весь її зміст: те, що відбувалося й відбувається після надзвичайних подій восени та взимку 2013–2014 років у оцінках, поглядах, враженнях, переконаннях і діях громадян України. У першому розділі окреслено концептуальну рамку для опису стану сингулярності – події, стан, ситуації, реакції на ситуації (практики населення). У другому розділі йдеться про нові явища в соціальній структурі та про масові ментальні утворення, притаманні респондентам тоді, коли силові лінії у суспільстві формують його будову, констеляцію соціально-економічних та політичних налаштувань і зумовлюють стани свідомості різних статусних і демографічних категорій населення, а самі силові лінії під впливом надзвичайних подій змінюють свою інтенсивність. У третьому розділі інтерпретовано поведінкові реакції людей: їхні реальні дії під впливом неконтрольованих зовнішніх сил і обставин, що примусово переводять індивідуальне, сімейне і групове повсякденне життя у незвичні режими функціонування.

ДО СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СИНГУЛЯРНОСТІ

Непередбачуваність – ось знак, під яким розпочалося і триває ХХІ століття. Не можна сказати, ніби соціологи не робили спроб описати новий стан, у який прийшов світ на зламі тисячоліть. У. Бек описував суспільство ризику, З. Бауман говорив про плінну сучасність, Дж. Уррі міркував про мобільності як визначальні ознаки соціуму, а всі конгреси міжнародної та європейської соціологічної асоціації обговорювали тематику кризи, невизначеності, соціальної турбулентності. Тим не менш реальність перехльстувала через пропоновані концептуальні рамки, повсякчас дивуючи найпроникливіших спостерігачів.

Можна витіювато дивуватися «гіперграфії» З. Баумана або С. Жижєка, які щороку видають книги про ситуації у світі людей. Але доречніше бачити в цьому завидну здатність і потребу встигати за подіями, розпізнаючи, або безуспішно намагаючись впізнати, у невизначеному інваріантне, у пластичному структуру, у ризиках і загрозах – засоби гідно протистояти їм або ж хоча б не втратити навик їх помічати. Оскільки майбутнє не шле привісток, залишається намагатися не передбачати майбутнє, а пристойно підготуватися до нього, між тим як марність подібних спроб залишається тим, у чому важко, а дослідникам начебто і не до лиця, зізнаватися. Однак недалекоглядність, яка фактично стала атрибутом науковості, а також погано розпізнавані завтрашні справи не скасовують імперативної вимоги відновлювати спроби розібратися і зрозуміти.

1.1. Подія – спостережуваний факт спільного життя

У кількох публікаціях О. Філіппов пропонує концептуально оформлені підходи до створення теорії соціальних подій (ТСП), а фактично – найсучаснішої теорії соціального в цілому [Філіппов, 2004; Філіппов, 2005; Філіппов, 2011]. В її основі – подія,

безпосередньо спостережуваний і найпростіший елемент просторово-часового континууму, висхідний пункт розгортання теоретичної логіки власне соціологічного підходу. Передбачалося, що пізніше вдасться розглянути історико-соціологічні конотації та розробити абсолютно новий поняттєвий схематизм, що з перспективи подій реконструює базисні умови спільного життя. Проте автор обмежився лише начерками підступів до ТСП, а його пізніші публікації присвячені вже іншим сюжетам; залишається сподіватися, що амбіція сконструювати оригінальну систему знання про соціальне лише тимчасово відставлена.

Між тим у філософії поняття «подія» наполегливо розробляли упродовж ХХ століття, і воно все ще залишається актуальним – як протиставлення світові «явищ» позадосвідного світу «буття». Узагальнене трактування його змісту дав В. Подорога у статті «Подія» у російській «Новій філософській енциклопедії». Але набагато корисніше вчитатися в статтю «Events» (оновлена в 2012 році) у Стенфордській енциклопедії філософії, до великої бібліографії якої слід додати чомусь не згадану там книжку А. Бадью «Being and Event» [Badiou, 2005, переклад англійською книги, що вийшла друком наприкінці 1980-х років], а також нещодавно опублікований текст С. Жижека про «філософську подорож» поняттям «подія» з кількома зупинками – «Event: A Philosophical Journey Through A Concept» [Žižek, 2014]. І в результаті отримати перше враження про конкурентну інтерпретацію змісту поняття «подія», його просторово-часову структуру, зближення і дистанціювання від концептів «об'єкт», «факт», «властивості», «час», про типи подій та їхню співвіднесеність з «існуванням» і «ідентичністю».

Подіями, стверджує С. Жижек, зазвичай вважають те, що випадає зі звичного укладу і, начебто, не підготовлено тим, що трапилося раніше, що повстало ніби без особливих причин, так що в ньому вгадується щось дивне і навіть чудодійне – перелік причин події допустимий, але ніколи немає впевненості, що він є вичерпним і чи існує взагалі її кінцева причина. І тоді, коли розпізнається цей розрив події з його причинами, за С. Жижеком, і здійснюється перехід до власне філософської проблематики. Адже причина і причинність є категоріями філософії, і корисно запитувати про те, вкорінені події в буття (онтологія), або ж вони відбуваються нізвідки (трансценденція), але тоді як вони можливі?

І в економіці, наполягає Н. Н. Талеб, слід зважати на непередбачуване. У господарській діяльності, у веденні бізнесу рішення приймають без повної обізнаності про стан справ, а сукупність зроблених виборів, що самі по собі виглядали цілком раціональними, лише до часу вкладаються в криву нормального розподілу. Накопичуються помилки, що завершується нібито ненавмисною подією, яку Н. Н. Талеб називає «чорним лебедем» (поки в Австралії не знайшли чорних, вважали, що всі лебеді білі). У неї (події) є три конститутивні характеристики: а) вона аномальна, оскільки ніщо її не відчуvalo; б) вона має величезну силу впливу; в) пояснення придумують після того, як подія сталася, представляючи її ніби зрозумілою, пред'являється, отже, ретроспективна, але не перспективна передбачуваність [Талеб, 2009: с. 10].

Термінологічні розвідки філософів та економістів прийнятні в соціології. Припустимо трактувати подію як точку в соціальному просторі-часі, точку розлому і точку відліку, локусом розсічення і навіть відсікання, перекроювання карт і територій. Слід, знак пунктуації у речитативі соціального, метаморфоз, після якого поділ на те, що було колись, і те, що стало нині, набуває статус імперативу. Але вона також і дія, що руйнує і створює, розкладає порядки і структури, але й збирає елементи соціального в нові констеляції, що встановлює новий баланс і пропорції між стабільністю і турбулентністю. Дія, як їй і належить, проходить певні цикли – від формування й досягнення максимуму до згасання і згортання, – після чого вона продовжує бути присутньою в спричинених нею наслідках і похідних. Подія, таким чином, є сила і влада: вона виробляє ефекти, привертає увагу і примушує соціуми витратити ресурси на компенсацію її ефектів.

В Україні такими подіями стали Майдан зими 2013–2014 років, «возз'єднання» Криму з Російською Федерацією, війна на Донбасі. Президенти Росії та України, що прийняли восени 2013 року рішення не підписувати документи про поступову інтеграцію України в європейські структури в обмін на надання фінансового кредиту, не передбачали реакції на нього значної частини українських громадян, не очікували, що заплановане ними майбутнє не відбудеться. Але учасники Майдану в Києві, їхні прихильники, опозиційні тодішньому президенту політики також не припускали такої реакції керівництва сусідньої держави на розстріл протестувальників на

майдани Незалежності, на відмову від влади (втечу) частини колишнього правлячого угруповання – на радикальне заперечення не ними передбаченого прийдешнього. Соціальні інститути (держава, армія, медіа) не були готові до збройного втручання сусідньої держави у внутрішні справи України і безлічі його соціальних і гуманітарних наслідків, що часто не ліквідуються в принципі або ж їх можна лише незначно послабити.

У найзагальнішому плані подія є водночас неочікувана новація і безлад, вона викликає збурення в навколишньому середовищі, генерує, ініціює, породжує, розділяє, деформує або розриває простір спільного життя, утворює складки на тканині спільного існування. Це рух, що викликає інші рухи, які мнуть або розминають колишні структури, порядки і складки, додаючи до них раніш небачені й нечувані у тих соціально-географічних локальностях, де вони виникають. У концептуалізації С. Жижека, який погоджується тут із А. Бадью, подія структурує, реструктурує і вводить нові обмеження – вона змінює [Žižek, 2014: Stop I: framing, reframing, enframing]. Сама подія, її множинні ефекти і реакції на них з боку індивідів, організацій і інститутів, подають себе, отже, у вигляді конститутивних ознак неординарного, порушеного стану справ у суспільстві.

І тому з великої літери волюють писати Подія С. Жижек та Н. Н. Талейб, маючи на увазі непередбачені війни, революції, повстання, перевороты, терор, масове насильство, економічну депресію і фінансові бульбашки, що лопаються, але рівним чином і наукові відкриття, які модифікують способи сприйняття і опису реальності. Схоже, ніхто не знає, які наслідки та у яких масштабах збудить Подія. Ніби ненавмисно відкривається кришка скриньки невідомого і непередбачуваного: щось неодмінно станеться, але що саме – залишається тільки гадати. Не випадково настільки стрімко розростається плем'я «експертів», герольдів ретроспекції, а також футурологів, які глибокодумно або поверхнево гадають за неправильними і неясними слідами та прикметами. Раціоналізація «пост», навздогін, чудесним чином сприяє, як виявилось в Україні після 2014 року, не одному лише проголошенню легковагих прогнозів, вона супроводжується поширенням екстремістських гасел і настроїв.

Несподівано масштабна Подія завдає травми, зачіпаючи більшість або навіть всіх. На потрясіння, ушкодження, розриви і супутній їм біль, індивіди, спільноти, соціуми відповідають безліччю способів,

які не піддаються класифікації і зaledве мала дециця яких стає предметом спостереження, аналізу та опису. Зазвичай, приміром, загострюється боротьба за інтерпретацію подій, відбір і прославляння найбільш значущих, але також і тих, що підлягають забуттю (шоста зупинка в книзі С. Жижека має саме таку назву – «Анулювання Події»), замовчуванню чи стигматизації. І тоді в хід ідуть повторювані час від часу ритуали, святкування, переписування підручників історії: пропагандистська машина просуває політику пам'яті, яка призначена для коригування колишніх оцінок людей, явищ, фактів. Модальність події, інакше кажучи, змінюється залежно від мінливої установки спостерігача або впевненого в собі маніпулятора, що має владу, а для підготовленої аудиторії чи не навмисно проблематизується протилежними за знаком інтерпретаціями альтернативних спостерігачів, які публічно претендують на об'єктивність.

Події на якийсь час демістифікують соціальні відносини, навмисно чи мимоволі виявляючи погано видимі в звичайні часи механіку, задуми і наміри акторів, ту, за М. Вебером, прагматичну орієнтацію інтересів, в якій не прийнято зізнаватися навіть у повсякденному житті. Гегелівська «сова Мінерви», як пам'ятаємо, вилітає в сутінки, коли здійснилося все, чому належало бути, і коли сама можливість знати отримує шанс реалізуватися. Втім, сьогодні з іменуванням того, що проступило на поверхню соціального, неминучі колізії – істина, правда, фантазія або достовірність перед нами? Тут багато чого, якщо не все, залежить від теоретичних або суто ідеологічних установок оптики експерта, який є ще й носієм конвенційної мови тлумачення подій. В епоху цифрових комунікацій, масового виробництва і миттєвого поширення інформації екстремальні події сприяють побутуванню неперевіреного, сумнівного, помилкового, радикально маргіналізуючи простір і час достовірного знання, яке стає зайвим продуктом, таким, що практично не має попиту на ринку комунікації та пропаганди. Випадковим або очікуваним наслідком може бути «винесення за дужки» серединних фрагментів політичного спектра, залишаючи в недоторканності його крайній сектор – поляризацію публічної риторики і всього політичного простору.

Значущі, вони ж, найчастіше, радикальні, які претендують на радикальність або ж тільки схожі на радикальні, події провокують такої гостроти конфлікт інтерпретацій, який виводить за горизонт евентуальної згоди проблему автентичності будь-якої реальності взагалі,

як і власної автентичності конфліктуючих інтерпретацій. Майдан 2013–2014, анексія Криму, війна на Донбасі саме такі. Після них партикуляризм визначену рішуче заступає універсальність. Попутно руйнується ілюзія стійкості, стабільності, урівноваженості системи «влада – опозиція – електорат». Новітньою історією України непопушність деяких, далеко не всіх, порядків і структур успішно оскаржена двома розділеними десятиліттями Майданами 2004 і 2014 років. Але вони ж підтвердили високу резистентність системи в цілому, умову не тільки її інерційності, а й обіцянку поворотного руху, відновлення і зміцнення раніше начебто втраченого. В останню чверть століття реплікація віджилого і неприйняттого перетворилася на впізнаваний знак політичної безплідності зроблених зусиль на початку століття і принесених жертв у середині другого десятиріччя.

Крім того, одним із найважливіших ефектів Подій є нові нерівності. Витрати, ризики та труднощі, зумовлені подією, нерівномірно розподілені по території країни і між категоріями населення, нашаровуючись на традиційні нерівності або вишикуючись над ними. Є постраждалі від військових дій більше, менше (загиблі, поранені, їхні сім'ї), або зовсім не постраждалі. Маються на увазі також і фінансові, майнові, репутаційні, професійні, кваліфікаційні втрати. Явно непропорційно розподіляється між регіонами та верствами населення такий дефіцитний ресурс, як безпека. Події формують властиву їм соціальну структуру, які у другому розділі книги розглядаються як складки і лімінальність, а також модифікують більш або менш стійкі ментальні структури (солідарність, орієнтації), які за неписаним правилом, що йде від антропології, дозволено називати соціальними структурами.

Надзвичайні події переформатовують структуру часу, скорочуючи години праці, гедонізму і насолод, відпочинку і розваг. Збільшується час економії, додаткових заробітків, адаптаційних та інноваційних практик. Але це ще й доба відчаю, безнадії, болю і страждань, добра і зла, геройства і зради, гідності і ницості, взаємодопомоги і насильства у найнеймовірніших пропорціях. Пора змінених або зовсім втрачених стандартів, критеріїв оцінки, акцентів, аж до нерозрізненості немовби очевидних опозицій: явний кінець якихось часів, без упевненості в гарантованому настанні нових. І тоді просторово-часові локальності окрім непіддатливих обставин, що обме-

жують горизонти можливого, наповнені індивідуалізованими та груповими інтенціями, переживаннями, очікуваннями, формуючи в географічно віддалених один щодо одного регіонах країни конкретні ситуації.

1.2. Стан сингулярності: події & криза & emergency & виключеність

Та обставина, що події можна спостерігати так само, як об'єкти або рух, у соціології не має, найпевніше, першорядної значущості. Досить того, що подія змінює режими функціонування суспільства та його складових, переводить їх у якийсь новий стан. У соціології склався реєстр дихотомічних ідеально-типових «станів» спільного життя в рамках національних держав. Хоч би якою цікавою була сама по собі історико-соціологічна розвідка щодо його повноти, доводиться обмежуватися свідомо неповним переліком: «традиційне суспільство vs модерне», «закрите суспільство vs відкрите», «механічна солідарність vs органічна», «статика vs динаміка», «норма vs патологія», «солідарність vs аномія», «порядок vs хаос», «стабільність vs турбулентність». В останнє десятиліття дедалі популярнішим стає визначення стану справ у соціумі як ризикованого, сумнівного, хисткого, ненадійного або навіть небезпечного, як це випливає з етимології та перекладу англійського *precarious* і представлено в назві книги Г. Стендинга «Прекаріат. Новий небезпечний клас» [Standing, 2011].

Емпіричні стани суспільств фіксуються дослідниками залежно від прийнятого ними словника опису й приписані до так званого макрорівня соціального і менш придатні (або менш вживаються) для інтерпретації стану справ на мікрорівні. У Стенфордській енциклопедії філософії «стан» («state») трактується як один із типів події: це те, що триває, але безглуздо питати, як довго воно триватиме. В соціології, проте, зважаючи на традицію «визначати стан», доречно, мабуть, розводити подію (те що змінює, модифікує) і стан – видозмінене, знову повстале; одне енергетика, інше статика. Між тим на сучасному ринку концептуальних пропозицій, які претендують на «визначення стану», домінують три поняття: криза, emergency, виключеність. Перше традиційне, друге і третє, не без причин, увійшли у суспільствознавчий ужиток пізніше.

Відчуття, ніби світ, тобто все навколо нас і ми самі, не лише рухається в неправильному напрямку, але деградує, так давно артикульоване, що простежити його хитромудре існування у філософських і соціологічних текстах під силу найкомпетентнішому експертові в галузі «археології знання». Вже Е. Дюркгейм зовсім не оригінальний, говорячи у «Самогубстві» про те, що у промисловому світі аномія та кризи «суть явища не тільки постійні, але, можна навіть сказати, нормальні» [Дюркгейм, 1998: с. 300]. Причому кризи він трактує як рух назад, до часів примітивних потреб і бажань, а зубожінню шансів і можливостей приписує здатність культивування індивідами і групами самодисципліни, без якої не здолати аномію.

Тим не менш, правило позначати різноманітні окремі рухи, а також їхній сумарний вектор, словом «криза» стало універсальним. До нього звертаються З. Бауман і К. Бордоні, ведучи діалог про стан справ у західних суспільствах у книзі «Стан кризи». К. Бордоні нагадує позитивні конотації початкового значення слова: креативність, оптимістичність, зміна, пов'язана з відродженням того, що було зруйноване чи прийшло в занепад. Сучасну ж кризу відрізняє від попередніх те, що вона не повертається періодично, але присутня постійно, триває і триває. З. Бауман додає до цього, що в кризі перебувають політики і експерти, адже стало повсюдним почуття невпевненості і незнання того, в який бік, якими засобами спонукати або змусити попрямувати хід речей і справ до бажаного пункту призначення [Bauman, Bordonì, 2014: p. 1–12]. Тут, як видається, немає раніше досить популярної алюзії на кризу як розрив між порядками успіху, якогось «міжцарів'я», лише тимчасового призупинення тенденції підвищення добробуту.

Інакше кажучи, дорожні карти, на які з невідомих причин і досі сподіваються визнані й самозвані ерудити, або документи, які вони продовжують так називати, найчастіше або ж завжди, такими зовсім не є. Оскільки пункти призначення вибираються у незнайомій місцевості не інакше як навмання, а напрямки та відстані репрезентують скоріше бажання і передчуття. Дороги або не прокладені, або їх необхідно будувати мірою просування. Крім того, сучасна криза найбільш відчутно проявляється в економіці і позначається на добробуті громадян, вона постулює відсутність точки бифуркації, проходження якої, згідно із застарілим уявленням, надійно обіцяє перехід або повернення в інший, більш звичний, у кращому випадку привабливіший,

стан. За оцінкою З. Баумана і К. Бордоні, вона означає також кризу держави, кризу модерну і кризу демократії.

Про тотальність кризи (розладу, дисфункціональності) розмірковує у книзі «Криза» С. Волбі, додаючи до аналізу традиційний для її наукової творчості сюжет про гендер [Walby, 2015: ch. 2]. Тотальність репрезентована взаємопов'язаними різновидами кризи: фінансової, економічної (рецесія), фіскальної (режим економії, зниження рівня добробуту), політичної (криза партійної системи), кризи демократії (раптом з'явився шанс для влади не дотримуватися демократичних цінностей, прав і свобод у деяких обставинах). Обґрунтовується, отже, уявлення про каскад криз, які не стільки сліднують одна за одною, скільки успадковують одна іншу; каскад не маскує наступності, швидше наполягає на ній, охоплюючи всю реальність. Його супроводжує криза теоретична: брак концептів і констеляцій концептів, здатних більш або менш адекватно описувати складну технологію і органіку взаємопов'язаних різновидів кризи, що не дає змоги розробляти реалістичні сценарії цілепокладання і ціннісно орієнтованої дії державних, комерційних, неприбуткових організацій та об'єднань. Завдання суспільних дисциплін, отже, досліднича бачить у тому, щоб розробити нову теорію суспільства, яка б допомогла передбачати кризи і розробляти засоби запобігання її тоталізації [Walby, 2015: p. 25–26].

Події можуть бачитися такими, що не мають передумов, адже найчастіше ланцюг причин не простежується повністю, практично завжди залишається сумнів у переконливості й достатності виявлених. Але кризи – рукотворні, а отже, кризу можна поправити, вийти з неї, як і вважає С. Волбі. Всі перелічені нею види кризи наявні у сегментах вертикальної і горизонтальної організації соціуму, їх неважко ідентифікувати і в Україні, вводячи, звісно, поправки на національно-історичні особливості формування економічної, політичної, соціально-структурної та ціннісно-нормативної сфери. Тим не менш у конкретному дослідженні дозволено не слідувати настільки сильному трактуванню поняття «криза», обмеживши релевантність його застосування сферою економіки, де воно здавна доречне і має міцні конотації. І тому в межах визначення стану сингулярності криза означає суто економічну кризу, спад або стагнацію виробництва, нездатність держави виконувати соціальні зобов'язання, скорочення витрат на освіту, науку, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення, зниження рівня добробуту громадян.

У надзвичайності (emergency) є домінантні і другорядні конотації. Домінантні очевидно співвіднесені з природними і техногенними катаклізмами. На подібні події необхідно терміново реагувати і надавати екстрену допомогу постраждалим людям. З цією метою створюють державні структури щодо мінімізації їхніх наслідків – міністерства надзвичайних ситуацій, центри невідкладної медицини. Другорядні денотати мають на увазі дії людей: на пам'яті ЧК (надзвичайна комісія) перших років радянської влади і «чекісти», менеджери надзвичайності з їхніми особливими прийомами «нормалізації» класової боротьби.

Легітимність режиму неординарності стала загальноновизною, несподіване вже не підводиться під дюркгеймівське визначення «патології». Стану emergency присвячено четвертий (серпневий) номер журналу «Theory, Culture & Society» за 2002 рік, в якому визнані майстри соціології відкривають можливі смисли повітряної терористичної атаки на Нью-Йорк у вересні 2001 року. Назвемо лише найвідоміших. У. Бек уточнює типологію конфліктів у «суспільстві ризику» [Beck, 2002], Дж. Уррі перелічує характеристики суспільства, що перебуває «на межі хаосу» [Urry, 2002], а Б. Тернер розмірковує про співвідношення державного суверенітету і сталість стану emergency [Turner, 2002]. З. Бауман вважає атаку на вежі Світового торгового центру розвідувальною війною. Її мета полягає у позначенні лінії фронту, яка тепер може стати реальністю будь-де. І тоді з прифронтової смуги хлинуть біженці, спонтанно користуючись раптово виниклою екстратериторіальністю і хоч у цьому уподібнюючись фінансовим елітам, які давно вільно переміщуються світом [Bauman, 2002]. А спеціальний випуск того ж журналу в березні 2015 зібраний із статей про управління екстраординарністю, яке з чогось виняткового перетворилося на те, що виникає повсюдно і безперервно [Adey et al., 2015].

С. Жижек, який вловлює нечутні більшістю ніби обізнаних коментаторів ритми соціальності, частіше за інших говорив про перманентний стан emergency (надзвичайності, екстраординарності) всього і вся у світі людей, хай то стан економіки [Žižek, 2010] або стан любові [Žižek, 2003]. Крім того, стан надзвичайності супроводжують процеси соціального капсулювання, «закриття» у відомій термінології, ізолювання від оголошеного неприйнятним і декларування нових пріоритетів і відкритості у певну соціально-політичну

сторону. А паралельно патріотизм, ця політкоректна, як іноді вважають, версія націоналізму, претендує або навіть зводиться в ранг жаданої ніби самим часом ідеології.

У сфері медіа і, ширше, культури стан *emergency* означає, як показала П. Циммерман в однойменній книзі на межі століть, зумовлене глобалізацією домінування тенденцій уніфікації, комодіфікації й обезрозрізнення – те, що недопустиме і що підлягає невідкладній корекції. Такому порядку речей, вважає автор, слід протиставити практики активної документалістики та політичного мистецтва – увагу до місцевого, особливого, що відрізняється, в незалежному художньому, любительському та неігровому кіно, фотографії, у репортажах з місця подій. Дві частини книги названі «Війни» і «Засідки», поєднуючи стан екстраординарності з такими самими за статусом подіями [Zimmermann, 2000]. Культурі «*emergency*» в цілому та стосовно вітчизняних реалій присвячені публікації Н. Костенко [Костенко, 2015а; Костенко, 2016]. Як стверджується, «цей стан не виключає ризику перетворитися на константу, оскільки культура “*emergency*” транслюється на спосіб життя людей, їхні інтуїції, наміри й дії, і відчутні вібрації загального та приватного існування не дозволяють довіритися будь-чийм (інституціональним і персональним) гарантіям із приводу його імовірної тривалості» [Костенко, 2015b: с. 6].

Стан виключення, тобто стан справ у сфері державного управління, зумовлений не тільки комбінацією кризових явищ в економіці, *emergency* у ціннісно-нормативній та смисловій сфері, довго- та короткотривалими ефектами надзвичайних подій. В актуальній політичній теорії, основи якої заклав К. Шмітт, він означає такий розрив між кодифікованими нормами співіснування і фактичністю політичного життя, за якого обмеження прав і свобод громадян шляхом запровадження спеціальних указів або розпоряджень як відповіді на громадянську війну, зовнішнє збройне вторгнення, терористичні акти переводиться в статус норми, норми виключення з прав і свобод. Дж. Агамбен пише в роботі «Стан виключення»: «Перед обличчям безперервного прогресу того, що можна назвати “глобальною громадянською війною”, стан виключення все більш стверджує себе домінантною парадигмою відправлення влади в сучасній політиці» [Agamben, 2005: р. 2; у Ch. One, р. 1–31, історія цього терміна в юридичній та соціально-політичній літературі].

Саме тоді й відбувається волюнтаристське посилення влади, оскільки припиняється дія низки законів і навіть окремих статей Конституції – громадяни «виключаються» із системи захисту законами, на них вона більше не поширюється. Тим самим звільняється простір для неконтрольованого насильства з боку держави, зводячи нанівець можливості індивідів особисто чи об'єднуючись із собі подібними протистояти їй: саме їхнє життя вже не належить їм самим, нею розпоряджається сучасний Левіафан. Звісно, Дж. Агамбен в аналізі сучасної політики та її станів уникає вживати поняття «сингулярність», на відміну від Ж. Рансьєра, для якого констатація сингулярності є висхідним пунктом аналізу політичного як «сингулярної фігури людської діяльності» [Рансьєр, 2006: с. 14]. Втім, імплікації, які ретельно розібрав стосовно західного суспільства Дж. Агамбен, щодо України потребують політологічної верифікації. Такої властивості експертиза перебуває десь на далекій периферії соціологічного аналізу і явно за межами кількісних оцінок на основі репрезентативних обстежень. Тому обмежимося загальним зауваженням.

В Україні, зокрема, сталося не посилення, а ослаблення центральної влади: явними стали численні інституційні дисфункції, розширилася загальна і локальна зони свавілля і насильства. Тоді, коли держава втратила монополію на насильство (держава ніби виключена з повноти своїх обов'язків), посягання на життя і гідність жителів міст і сіл з боку озброєних в умовах війни людей, навмисне або з необережності, трапляється майже регулярно. Влада, зі свого боку, намагається зміцнитися і не втратити державної суверенності, сумніви в якій висловлюються прямо або мають на увазі і всередині країни, і за кордоном – таким бачиться стан виключеності у сфері управління загальними справами. Сталося і відтворюється те, що З. Бауман називає «розлученням влади і політики». Його найближчими результатами виявляються нездатність повноважних інстанцій діяти так, як слід діяти в екстремальних обставинах, а також фрагментація влади, у якій виявилися конкуренти: керівництво силових структур, адміністрація непідконтрольних територій, могутні члени суспільства та їхні коаліції всередині України.

«Стани», в принципі, синтагматичні: семантично близькими, а часом і взаємозамінними, вважаються «криза», «emergency», «виключеність». Філософ С. Жижек, орієнтований на феномени культури і репрезентований через їхнє посередництво опис суспільства, вибрав

«emergency», маючи на увазі смислові, ціннісні, нормативні та випадкові регулятори поведінки. Дж. Агамбен оцінює модуси відправлення влади в сучасних умовах і надає перевагу «виключеності». Соціологи З. Бауман і С. Волбі говорять про «кризу», зводячи поняття «криза» в статус універсального і ухиляючись від потроєння образу реальності. І все ж за різними словами ледь прихована, перш за все, сучасна інтенція соціально-гуманітарного знання онтологізувати новий стан світу людей і, водночас, затвердити відповідну епістему як систему координат, що направляє дослідження і пропонує концептуальну матрицю пояснення того, що відбувається.

Найменш доречно тут бачити проблему вибору адекватнішої мови опису реальності, «конфлікт інтерпретацій» або ж суперництво амбіцій визнаних спостерігачів, що забороняє вживання концептів, якими користуються інші. У цьому випадку термінологічна вибірковість похідна від багатомірності «великої реальності», що залишає простір і місця для нюансування трендів фактичностями (екзистенціалами) різної генези чи змісту. Дії з розширення або звуження значення понять залишаються, зазвичай, у компетенції дослідника і контексту подій, який він визнає доречним, або ж впливає з самої суті того, що збувається чи проявляється. Більше того, позитивні ефекти можна знайти й у поняттєвій комбінаториці – коли терміни означають не одне й те саме, а незалежно окреслюють певні великі сфери спільного життя.

Тому те, що відбувається з цінностями, смислами, оцінками, ідентичностями – те, що традиційно належить у соціології до культури – в контексті започаткованого дослідження ототожнимо зі станом emergency. А запровадження режиму економії, підвищення податків і різних зборів, високу інфляцію, зниження стандартів добробуту і споживання, спад виробництва – зі станом кризи. І тоді стан сингулярності являє собою химерну констеляцію подій (Майдан, війна, анексія Криму), кризи в економіці та добробуті, emergency в культурі, виключеності в політиці. І тоді маємо підстави казати, що сингулярність являє собою об'єктивацію особливої, незвичної просторово-часової, подієво-процесуальної природи соціуму – його термінологічної, а не метафоричної топографії.

Сингулярність – звичайне поняття в математиці, рідше в астрофізиці, і, за ініціативою Р. Курцвейла, набирає популярності в «новому науковому футуризмові» під ім'ям технологічної сингулярності.

Найпоширеніші визначення легко знайти, надрукуювши слово у будь-якій мережевій пошуковій системі. Проте статті «сингулярність» немає ані в авторитетній Стенфордській енциклопедії філософії, ані в московській «Новій філософській енциклопедії». І це при тому, що у Франції воно, поряд із «подією», часто зустрічається у М. Фуко, Ж. Дельоза, А. Бадью, Ж. Рансьєра – в мисленні, яке не може обійтися без такого поняття тоді, коли йдеться про онтологію, археологію знання, про функції і дисфункції держави, про економіку, політику і демократію. Втім, згадані філософи якийсь час працювали на одній кафедрі на чолі з М. Фуко і з цього питання не могли не мати загальних концептів, проте трактуючи їх згідно з власними науковими преференціями у конструюванні певної онтологічної чи гносеологічної реальності. Крім того, маючи різні погляди на зміст і напрям політичних процесів, дехто з них не ладнали між собою, як це відомо про А. Бадью та Ж. Дельоза. Проте розбіжності в інтерпретації сингулярності між тими, хто раніше входив до складу кафедри, важливі для історії філософії, а не для актуального соціологічного аналізу. Варто лише додати, що зв'язок між подією і сингулярністю був важливий для А. Бадью, тож він говорив про «подієву сингулярність» і поділяв подію на «слабку» і «сильну» сингулярність (розвиток поглядів філософа на такий зв'язок викладено у [Johnston, 2009: р. 5–84]), тоді як Ж. Дельоз його ігнорував, як пізніше і С. Жижек. Щодо реальності, отже, вони ставили різні запитання і, зрозуміло, формулювали несхожі відповіді щодо детермінант і особливостей життя сучасних суспільств, в якому перманентно виникають незвичні, диковинні, дво- і багатосмислові (сингулярні) стани і ситуації.

І хоча соціологічні роботи про сучасні тенденції еволюції суспільства обходяться без поняття «сингулярність», ніщо не забороняє звертатися до нього, наводячи, зрозуміло, мотиви і аргументи. Відтінки значень та сигніфікацій у публікаціях згаданих філософів помітно різняться, а спільним є відсилання до особливого, своєрідного, неординарного, унікального, дивного, незвичайного, екзотичного. І, водночас, такого, що має певні властивості і характеристики і, отже, дещо цілісне, здатне протистояти деформаціям, трансформаціям і модифікаціям, тобто досить жорстке й інерційне. Не йдеться, зрозуміло, про тотальну унікальність, для опису якої фатально бракує концептів, образів і метафор, а лише про більш-менш радикальне відхилення від нормативного чи такого, що за нього видається,

очікуваного чи бажаного, відхилення, яке має структуру і функцію, доступні спостереженню ефекти, формати індивідуального і групового світосприйняття, поведінкових реакцій людей. Саме тому сингулярність у полі соціології – це ще й те, в чому можна і необхідно розібратися, зрозуміти і пояснити, без упевненості в успіхові і за браком гарантій отримання недискусійних результатів. Це й запрошення до пізнання чогось незвичного, що викликає подив, у перший і другий момент спантеличує, того, що потребує корекції уявлень про те, як реальність влаштована, що і як у ній працює, а що зупинилося, але лишається присутнім.

Соціальному просторові спільного існування у стані сингулярності властиві розриви, складки і лакуни, які іноді зашиваються, зазвичай залишаючи грубі шви, продукти невмілого держави-кравця, або ж існують у вигляді своєрідного розкрою, без зшивки, в середині якого і по краях індивіди та їхні об'єднання діють альтруїстично (волонтери), корисливо (контрабандисти, тривіальні грабіжники і шахраї), патріотично (солдати і офіцери, добровольці збройних формувань відповідно до уявлень про патріотизм). Такий стан характеризується порушенням або навіть руйнацією повсякденних порядків праці та комунікації, припиненням звичних правил спілкування і поведінки, переходом у економні або ж мінімальні режими споживання, а в конкретному українському випадку супроводжується ще й поширенням практик насильства. Для громадян сингулярність постає у вигляді незвичайних, іноді надзвичайних індивідуальних і колективних ситуацій, до яких доводиться пристосовуватися і звикати, але які не змінити індивідуальною дією. На які доводиться відповідати вимушеними, ззовні обумовленими реакціями (повсякденними практиками), маючи на меті мінімізацію витрат на адаптацію, намаганням наблизитися до бажаної ситуації або уявної норми, що хоча і можливо, проте не завжди і не у всіх виходить. Безтурботність, якій і у звичні часи майже немає місця у світові людей, остаточно виводиться за межі доступного для повсякденного досвіду.

У порівняно недавній книзі Д. Норта і його колег дослідницький порядок денний сучасних суспільств відводить контролю над насильством перше місце, з нього починається аналіз відмінностей між ними, приписуючи, слідом за багатьма антропологами, насильству статус універсалії, що формує і деформує осьові виміри спільного

життя [Норт, Уоллис, Вайнгаст, 2011]. Серпневий (третій) номер щоквартальника «Європейський журнал соціальної теорії» за 2013 рік присвячений теоретичним підходам до вивчення насильства, а новітня бібліографія в статтях своєю просторістю переконує у тому, що це явище насправді є особливо значущим.

Доречно посылатися на провідного, мабуть, фахівця в цій галузі С. Малешевича, стаття якого відкриває номер. Він стверджує, що наш час – найбільш войовничий в історії як унаслідок небаченого зростання організаційних можливостей планувати і здійснювати насильство на міжгруповому і міжкраїновому рівні, так і під тиском потужних пропагандистських комплексів, які виправдовують насильство, інфікуючи мілітаристськими спорами публічний і політичний простори [Malesevic, 2013]. Тим не менш, тривають традиційні в соціальних науках дебати про те, як більш або менш систематично визначати насильство, не поступаючись спокусі трактувати його з позицій здорового глузду [Schinkel, 2013: p. 310–313].

В українському варіанті стану сингулярності мається на увазі звільнене з-під контролю, продюсоване інцидентами, казусами і підтримане прецедентами, рухами, організаціями, інституціями та державами пряме фізичне насильство, що завдає шкоди людським тілам, майну, спорудам, гідності і переконанням окремих індивідів і спільнот. За часів збройних конфліктів держава втрачає монополію на насильство, відтоді право або ж негласно присвоєне право на нього разом із засобами легітимного або несправедливого утиску чи пригноблення дисперсно розподілено між державними структурами так званого силового блоку, найманцями і добровільними збройними формуваннями, що протистоять у збройному конфлікті сторін усередині номінально єдиної країни, бандитськими угрупованнями, що озброїлися, і окремими громадянами, які завбачливо чи без умислу, про всяк випадок, запаслися вогнепальними засобами, а не виключено, що і технікою. Нікого, може статися, не здивує новинне повідомлення про перебування на чиемусь подвір'ї системи залпового вогню, бронетранспортера або танка. Іntenціональність такого роду насильства виявляється розсіяною, воно не вицілює вибірково, площа ураження еквівалентна всьому простору спільного життя. У ньому ще можна вгадати протест, але проти чого і за що в кінцевому підсумку не має значення.

З досвіду воєнних конфліктів минулого відомо, що в зоні бойових дій і в широкій смузі за нею приборкувати насильство надзвичайно

важко, якщо взагалі можливо, оскільки радіус дії законів помітно скорочується, а здатність відповідних організацій стежити за їх дотриманням ніби випаровується. Унаслідок кількості тих, хто прагне цілеспрямовано або по-аматорськи, ініціативно, практикувати насильство, непередбачено множитья – мінують території й будівлі, організовані або випадкові вибухи зі стріляниною чути по всій країні, від них і від погано керованої військової техніки страждають і гинуть люди. У держави, захопленої боротьбою за військове та економічне виживання, немає способів ефективного дисциплінування індивідів та їхніх об'єднань, так само як і компенсації за завданий насильством збиток – як постраждалим безпосередньо, так і тим, у кого скорочують заробітні плати, пенсії, кому підвищують податки й обов'язкові виплати на мілітарні потреби. За фізичним насильством, по всьому громадському просторові розсіюючи біль і страх, тягнеться шлейф структурного насильства, що впливає з фінансової та соціальної немочі вітчизняного Левіафана; мирний простір у стані сингулярності помітно секвеструється.

Екстраординарні події, але не засмучені уми, виробляють анімаційні ефекти. Після революцій в Європі наприкінці першої половини ХІХ століття К. Маркс і Ф. Енгельс констатували небезцільне, на їхнє переконання, тиняння привида комунізму континентом, такої собі примари майбутнього, що, на їхню думку, непокоїла експлуататорів та експлуатованих, драгувала перших і зваблювала до емансипаційної дії других, супроводжувала, а може й викликала, масові заворушення. Власне «Маніфест комуністичної партії» став матеріалізацією привида: вони, як з'ясувалося, здатні перетворюватися на ідеологію. Таке, звісно, відбувається далеко не з усіма фантомами, частіше вони являють собою лише частково раціоналізовані уявлення, які розселяються в умах і настроях індивідів, виконуючи функції матриць когнітивної орієнтації у реальності та регулятора поведінки. Тобто вони є тим, що І. Попова визначала як «повсякденні ідеології» [Попова, 2000].

Небувале, неординарне, що часто переживається як переломне, потребує присутності примар минулого чи майбутнього, здатних спонукати до дій, надавати їм сенс і значущість чи виправдовувати їх – так значно легше розуміти, пояснювати й описувати те, що відбувається. Про засоби і прийоми використання архаїки (маски, моделі поведінки, стигми), яка визивається з начебто безповоротно

минулого, повчально читати у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта» К. Маркса. А в есе М. Бердяєва «Духи російської революції» пригадати або вперше дізнатися про те, що велика кількість темних бісів і демонів, що під час революції виряджаються в новий одяг, іманентні історії нації, утворюючи метафізичний шар народного життя у вигляді незжитих вад і невиліковно хворобливих пристрастей і схильностей. І революція 1917 року, за упередженою думкою М. Бердяєва, не так відкриває перспективи, скільки оголює корінні пласти.

Як побутувати в компанії з привидами, про безконтактну комунікацію з ними, про уявні проєкції емпіричного і миттєвого існування в інші, гірські або приземлені етико-часові виміри, розмірковує Ж. Дерріда в «Привидах Маркса», у ґрунтовно розробленій концепції соціально-культурної привидології [Дерріда, 2006]. Привиди є, але невидимі внаслідок безтілесності; вони еманация якоїсь реальності, чи то уявної, чи то соціально-речової, спокусливі міражі-приваби, що невідомо якими шляхами і внаслідок чого беруть владу над умами і душами. Примари майбутнього і минулого, яким, здається на перший погляд, тільки окремі предмети або події сьогодення можна поставити у відповідність, яких нібито ніщо, по-справжньому, тут не представляє, проте внаслідок надзвичайних подій вони набувають виняткової злободенності та, більше, статусу речей у дюркгеймівському значенні. Сумнівів щодо їхньої присутності майже ні в кого немає, вони побутують з тією ж безпосередністю, що і буденності і дивини товарного світу, твори мистецтва, феномени ірреального, рясно створювані цифровими засобами теле- і кіноіндустрії, а також сучасними медіа. Вони дивляться на нас, вважає Ж. Дерріда, поглядом, що неможливо перехопити, збуджуючи або пригнічуючи надії і сум'яття, надихаючи на одкровення і ясновидіння, так само як і на практичну дію журналістів, політиків, експертів і всіх взагалі, що піддалися чарівності, магії або авторитету привидів [Дерріда, 2006: с. 18–20, 148–150].

В Україні побутують три – тут ніяк не втриматися і слід сказати «старші» – привиди: «Українській світ», «Європа» та «Русский мир», причому у кожного є численний почет із дрібніших духів, бісів і демонів, пантеон яких представлений у мережі, на шпальтах преси, у телевізійних новинах і ток-шоу. Для нашого дослідження неважливо, що останні два втілені у раціоналізованих концепціях у вигляді певних документів: статті у словниках для «Русского мира» та у Хартії Євро-

пейського союзу про основні права для «Європи», а «Український світ» існує скоріше у вигляді романтизованих несистематичних уявлень чи проєктів довгострокових реформ, жоден з яких не вдалося реалізувати. Проте маються на увазі не ідеалізовані раціональні конструкції, не веберівські «ідеальні типи», сліди яких виявляють масові опитування, а просякнуті досвідом контактів з економічною, соціальною, політичною реальністю «повсякденні ідеологізовані привиди».

Вони скоріше автономні, хоча перші два відносно сумісні й відмежовуються від «Русского мира», конкурують за уми в сингулярному українському соціумі другого десятиліття поточного століття, турбулентність якого генерується швидше локальними, ніж глобальними тенденціями. Кожен з них – це певна мова, що пропонує і зобов'язує говорити на ній чи не всіх без винятку у просторі свого домінування. Відповідна мова практично неперекладна на мову іншого привиду та її виразно чути і нескладно розпізнати завдяки властивій їй невігадливості. За своєю побудовою, із жорсткими непроникними оболонками, вони наближені до того, що Ч. Тейлор називає «структурами закритого світу»: часто несумісними способами бачити, говорити, довіряти [Тейлор, 2011].

У результаті виникає область мовної гетерогенності [Дерріда, 2006: с. 153], поділяючи державне ціле на частини, які не здатні зрозуміти одна одну: не розуміють один одного переговарники у Мінську (представники України, особливих районів її східних областей, представники Росії), не доходять згоди учасники «Нормандської четвірки» (канцлер Німеччини, президенти Росії, України та Франції). Привиди задають світоглядні й ціннісні контури і зміст реальності, намагаючись репрезентувати її без залишку, але майже завжди задовольняючись суперечливою полісемантичністю. Привиди означають безвідносно до того, чи існує те, що означається, тобто продукують фантоми і візії, які, тим не менш, мають владу спрямовувати дію і визначати позицію.

Привид «Український світ» апелює до суперечливої картини минулого і сьогодення. Він презентує знакові історичні фігури і події, пантеон героїв, який після здобуття суверенітету помітно розширився, вкорінені у рідний ґрунт літературу і мистецтво, специфічні форми побуту, фольклору, світосприйняття – самобутні історичні джерела. Проте це картина з епізодичними і короткочасними періодами

державності, які не відкладаються у досвід державного управління: до 1991 року Україна радше уявна державна спільнота, вона ще має реалізуватися і утвердитися. Століття перебування під чужою владою були віками страждань, але й боротьби за визволення і свободу. Досить глибока політико-географічна і культурна неоднорідність України усвідомлюється, проте не ясно, як утримувати баланс між перевагами такої диференціації та ризиками, що їй притаманні.

Привид «Європа» переміщається по стану сингулярності майже з моменту проголошення українського суверенітету, він вісник того, що тільки має колись з'явитися, якась обіцянка майбутнього без гарантованості. Його присутність і рух заподіює ефекти резонування в ціннісній, емоційній та комунікативній сфері у вигляді поміркованих або нетерплячих очікувань у одних і тривоги різного ступеня гостроти у інших. Найбільш крайні з перших схильні вбачати в ньому здійснення наявного у нації позитивного соціально-політичного гена європейськості, який доречно пред'являти як пропускне свідоцтво в референтну спільноту держав. Розсудливіші вважають приєднання до Європи очевидним гуманітарним прибутком, прийнятним гостинцем соціально-природної еволюції, знаком невмотивованої прихильності благополучніших і заможніших. Або ж подібні устремління можуть прочитуватися якимось тверезомислячим скептиком як намір частини народу і політичних еліт забути або відректися від найбільш неприємного, злого, бездарного в собі.

Другі, які відчують тривогу, схильні бачити тут відмову від історично усталених способів сприймати і розуміти події в просторі співіснування, невмотивовану зраду виплеканої історією модальної особистості, яка безоглядно шанує історико-географічне вкорінення. Привид Європи, стверджують вони, зволікає матеріалізуватися, датування реалізації обіцянок сумнівні й неправильні, що безумовно вказує на їхню нещирість. Залишаючись, переважно, несумісним з актуальними подіями і процесами, він ніби не знаходить собі місця ні серед, ні всередині їх. Ті, хто відчуває занепокоєння, схильні помічати лише підтвердження своїм доводам і збентеженню.

Привид «Русский мир» – з розряду проханих, як і його альтер его – «Європа». Це гість традиції і славної історії перемог та звершень, свідок і знак стабільності соціального порядку та непоказної лояльності громадян обраній владі. Функціональне призначення привида в новій фазі стану сингулярності полягає в настільки агре-

сивному протиставленні всьому суто українському і навіть європейському, що не передбачає і не допускає співіснування в рамках однієї держави ні з чим відмінним від себе. «Русский мир» як онтологічне утворення самодостатній, йому нічого не можна наказати, його зовнішні оболонки непроникні для будь-яких домішок, у ньому немає нічого такого, що підлягає вдосконаленню, і він стійкий до зовнішніх інфекцій ціннісного або морального порядку. Як привид він вкорінений у соціологічній уяві окремих фракцій політичних еліт, а також і населення по обидві сторони військового розмежування.

Як гранично широкі оптичні прилади привиди дуже недосконалі: аберація настільки сильна, що інше уявляється і потворним, і вульгарним. «Русский мир» не визнає за «Українським світом» та «Європою» ніяких чеснот. Високопосадовці й експерти з політики в Росії неодноразово озвучували тезу про те, що українська держава являє собою історичне непорозуміння, вона не самостійна, нею керують ззовні, прямо вказуючи на США, а нації такої взагалі не існує. Якщо, скажімо, «Європа» і є продуктивною, то суто в негативному сенсі, її «подарунком» світові був фашизм. Про його відродження в Україні у 2013–2015 роках можна було чути і читати в оцінках політиків та дослідників різних спеціальностей Російської Федерації, керівників і пересічних громадян особливих районів Донецької та Луганської областей, а ще у відомому російському літературно-художньому часописі «Дружба народів» [Каграманов, 2015]. У звичай увійшло іменування дрібної свити фашизму – карателі, бандерівці, націоналісти. Вони, як пропонувалося здогадатися або стверджувалося без натяків, приховано плекалися в горах і на полонинах Карпат, перелісках і балках степу, в затишних куточках владних коридорів, а тепер оволоділи умами і настроями частини українців, перебуваючи у статусі доктрини й офіційної політики Києва. Не менш чіткий і ще один мотив. «Європа» вичерпала вітальну енергію, позбавлена волі, слабка, втратила справжні моральні та ціннісні орієнтири, потрапивши під вплив уявних – не одне століття звучить мотив «Занепаду Заходу», енергійно і завзято повторений популярним російським письменником у зв'язку з сирійськими біженцями в Європі [Веллер, 2015].

Привиди «Український світ» і «Європа» в місцевому емоційному і ціннісному інтер'єрі артикулюють негативні риси «Русского мира», підкреслюючи його імперські амбіції, експансіонізм, претензії на домінування, надання переваги угодникам над праведниками, применшення особистості та звеличення держави. Це привид минулого,

що утягує у минуле, а так само стверджує минуле в сьогоденні у вигляді спадкоємності завдань і подвигів поколінь, які перемогли фашизм у Великій Вітчизняній війні і взяли зброю до рук сьогодні, видно зв'язку часів, що не розпадається, яке візуалізоване в ювілейних урочистостях перемоги над фашизмом у середині десятих років поточного століття, в новій російській фільмографії про неї; петля часу, повторення, яке не вчиться на уроках власної історії, в якій голос печалі й гіркоти беззмінно звучить набагато тихіше голосу триумфу і торжества.

Впізнаваність і непохитна правота, супутня привидам, сприяють звиканню до них, їхнього прийняття індивідами певного статусу чи різних територій проживання як універсального ключа до розуміння подій. Тобто привиди знаходять носіїв, вони матеріалізовані в соціальних структурах, в орієнтаціях, очікуваннях, упередженнях. Так відбувається ще й тому, що у повсякденній модифікації вони є простенькими образами привабливих переконань, настанов, принципів, що не втрачають певної пристойності, адже у конфліктній ситуації нюанси соціальних і політичних смислів і значень частіше за все не затребувані. В Україні концентрація харизми привидів нерівномірно локалізована географічно, вона досить стало відтворюється і фіксується у масових опитуваннях (див. підрозділ 3.5).

Отже, комбінація кризи, стану emergency і стану виключеності, відформатована надзвичайними подіями останніх років в Україні, генерує стан сингулярності, а його виразними репрезентантами є розсіяна інтенціональність насильства і три домінуючі привиди у публічній та медійній сферах. Імовірно, не існує позиції, з якої можна було б спостерігати за таким об'єктом у його цілісності; проблематичним видається й існування суб'єкта, здатного охопити його одним поглядом і відобразити логіку та механіку відтворення й метаболізму. Доводиться вдаватися до спрощень і обмежень. У випадку кількісних соціологічних обстежень основним спрощенням виступає саме метод отримання емпіричної інформації. У розпорядження дослідників надходять самозвіти респондентів про свої відчуття, оцінки, дії – тобто про відображення ефектів стану сингулярності в емоційній та оціночній сферах індивіда, а також поведінкові реакції на нього. І тому структура власне стану редукується до певних елементів, кожен з яких вимагає зведення до рівня індикаторів і показників для емпіричної верифікації. Перелік основних елементів бачиться

таким, проте предметом подальшого розгляду стають лише окремі з цих елементів:

- криза (рецесія в економіці, режим економії, безробіття, економічна стратифікація, дисбаланс бюджету, зовнішні фінансові запозичення, повернення яких проблематичне);
- стан емергенсу в культурі (зрушення в ціннісно-нормативних структурах, динаміка культурних практик; ідентичності, які укріплюються або слабшають; політика пам'яті);
- стан виключеності в політиці (ослаблення основних соціальних інститутів, обмеження у доступі до основних прав і свобод, до ресурсів добробуту, непереконлива демократія, нестабільна партійна система, патології – корупція, насильство);
- мультиплікація соціальної структури як наслідок подій (складки, лімінальність, формування «подієвих солідарностей»);
- нові нерівності – нерівномірний розподіл труднощів і витрат, а також таких дефіцитних ресурсів, як безпека і престиж;
- ситуації і повсякденні практики населення у стані сингулярності.

1.3. Ситуації і повсякденні практики населення

У соціологічній перспективі стан має сенс і зміст щодо такої цілісності, як «суспільство в державних кордонах», а продукovanі ним ситуації стосуються, скоріше, повсякденності. Для виникнення і конституювання найпростішої ситуації необхідні, стверджував Е. Гофман, мінімум два індивіди, які взаємно орієнтовані і взаємодіють [Гофман, 2003: с. 474]. Але за межами міжособистісного інтеракціонізму соціальні ситуації у певних станах суспільства складні й різноманітні; тут у суперечливі контакти і впливи вступають люди, об'єкти (речі), групи, організації та інститути, а справжні або прожективно вербалізовані реакції індивідів на них, як, втім, і шанс «перевизначити» ситуації, досить обмежені. Тому що «фрейми», за Е. Гофманом, ці чи не автоматичні реакції на стандартні обставини, у стані сингулярності втрачають велику частину своєї ефективності, там вкрай важко зберегти своє «обличчя» або мінімізувати репутаційні і матеріально-речові втрати.

Про те, як можливі та чи ймовірні взагалі зрозумілі й несуперечливі висловлювання про «ситуації», який онтологічний і епістемологічний статус поняття у філософії, йдеться у статті «State of Affairs» (ситуація, стан справ) у Стенфордській енциклопедії філософії. Для «ситуації» синтагматичні «факти», «висловлювання», «події», «стани». Незважаючи на вжиті філософами спроби розрізнення і зближення цих понять, зберігається множинність інтерпретацій, що не редукуються до спільного знаменника, а хитромудра зв'язність і ще більш складна діалектика «ситуацій» із «фактами», «висловами», «подіями» і «станами» небезуспішно противиться зусиллям досягти визначень, які не перетинаються за змістом. Це добре видно зі змісту названої статті в енциклопедії, а також виданого під редакцією М. Рейчел збірника «Ситуації» [State of Affairs, 2009]. У розгорнутому «Вступі» вона, спираючись на представлені тексти, дає позитивні відповіді на три найважливіші запитання: Що являють собою такі об'єкти, як ситуації? Чи існують такі речі, як ситуації? Якщо ситуації існують, то які їхні різновиди і що вони собою являють? [State of Affairs, 2009: р. 7–38]. Тому, хто заплутається у пропонованій аргументації чи не скористається нагодою розібратися в нюансах розмежувань і ототожнень, залишається тішитися фактом, що достовірно існує категорія дослідників, які утверджують своїми публікаціями пізнавальний і теоретичний статус поняття «ситуація» у природничих науках.

Втім, найближчою до соціології залишається традиція «ситуаціонізму» у соціальній психології, інтерпретація статусу якої і впливу на пояснення поведінки індивідів у досить давній книзі Л. Росса та Р. Нісбетта не втратила епістемологічної значущості [Ross, Nisbett, 1991: ch. 1; російський переклад – Росс, Нисбетт, 1999: глава 1]. Вона дає змогу зробити декілька обґрунтованих констатацій. Насамперед, на основі знань про диспозиції та установки перспективи передбачення того, як діятимуть індивіди у нестандартних ситуаціях, доволі розпливчасті. Інакше кажучи, ситуації взагалі, а ті, що виникають внаслідок екстраординарних подій, особливо, долають більшість розбіжностей у сприйнятті та оцінках нових умов і обставин існування і комунікації, тобто мають особливу «владу» над індивідами. І тоді певна поведінка стає спільною для осіб із різними статусними характеристиками, раніше диференційованими й усталеними моделями сприйняття минулого, сьогодення чи очікуваного майбутнього.

Надзвичайна подія спрощує ситуацію, ніби «замикає» індивідів у способах бачення та уявлень про дійсність, якими вони керуються у повсякденному житті, зводить до мінімуму варіанти поведінки, лімітуючи ресурси і звужуючи можливості вибору поведінки за звичними зразками і стандартами. Нечисленні відмінності, що формуються нею, найчастіше альтернативні за властивостями, перед іншими постають як соціально запрограмоване тенденційне світосприйняття, вони конфліктогенні за походженням і своїми найближчими наслідками. І, навпаки, іноді відкривається простір діяти інакше, всупереч наявній кваліфікації чи набутому раніше досвідові. В обох випадках – це ситуації або за межами чи на межі традиційних мудрості, навичок, практик, переконань та тенденційності, або ж законсервовані у їхніх межах. Індивіди, отже, занурені у ситуацію разом із когнітивними картами, притаманними їм чи нав'язаними ззовні могутніми «визначальниками ситуації» (телебачення, соціальні мережі), згідно, спільно або слідом за якими вони встановлюють, з'ясовують, ретранслюють, витлумачують ситуацію і свої реакції на неї.

У загальному плані ситуації конституїовані множинністю умов, ресурсів, ймовірностей, обмежень і можливостей сприймати, оцінювати і діяти; вони, отже, виявляються операторами поведінки. Для кожного актора (індивід, група) вони розміщені у локальних точках, місцях подій, місцях рішень, місцях, де повинно, необхідно або слід робити вибір. Це і ситуації екзистенційного вибору або навіть примусу до вибору – як думати, з ким бути, як жити, в окремих випадках дихотомічному – за чи проти. І тоді зроблений вибір переводить у розряд таких, що не існують, багато речей. Якщо, скажімо, якусь колективну дію визначено як путч (повалення законної влади), то в його смисловий характеристиці марно шукати гідність, честь, хоробрість, самовідданість, милосердя. Так сприйняли і бачать досі Майдан ті в Україні та за її межами, хто не прийняв його витоки і наслідків.

Зроблений між дихотомічними опозиціями вибір часто означає розрив комунікації, співіснування ситуацій, ізольованих одна від одної, коли хтось неодмінно повинен взяти гору, не слухаючи і не чуючи аргументів іншого. Там, де немає орієнтації на смислові констеляції і афективні стани іншого, вважав М. Вебер, там неможлива як наукова, так і повсякденна (буденна) «розуміюча соціологія»: шанс залишитися виключно при своїй думці (переконанні) набагато ймовірніший,

а бар'єр для взаємного пізнання стає практично нездоланим. Ще й тому, що несумірності, дистанції і розриви, які зненацька виникли, означають тимчасову чи тривалу відсутність спільних правил, норм, цінностей, пам'яті та фактичну неможливість дискусій, утворюючи взаємно автономні, у крайньому випадку «ворожі», світи. Дія, знову-таки за М. Вебером, завжди орієнтована не тільки на зовнішні об'єкти та мереологічні складові ситуації, а й на внутрішні враження, переконання чи омани; в останньому випадку дія також є цілераціональною, орієнтованою на спільноту. При цьому особливості оцінок минулого (колишні ситуації), сьогодення (актуальні ситуації) і очікувань щодо майбутнього (евентуальні ситуації) різними категоріями населення у стані сингулярності повністю не нівелюються, залишаючи простір для урізноманітнення.

Індивіди перебувають відразу в безлічі ситуацій – по всій вертикалі організації соціуму. В Україні практично всі охоплені режимом скорочення доступу до споживчих та культурних благ у результаті зниження купівельної спроможності національної валюти, зростання тарифів на послуги та збільшення податків. У країні майже два мільйони зареєстрованих біженців, людей, насильно вивраних із звичних порядків і укладів життя; майже 200 тисяч отримали статус учасника бойових дій; кілька десятків тисяч загиблих і поранених і ще лише приблизно понад 100 тисяч членів їхніх сімей; тисячі залишилися в зруйнованих або напівзруйнованих населених пунктах, що живуть на гуманітарну допомогу; десятки тисяч безоплатно допомагають армії і постраждалим – це все люди в різних життєвих ситуаціях з різними шансами нормалізувати їх або адаптуватися до них.

Проте завдання не в тому, щоб дати класифікацію такому стану речей. У кількісному обстеженні респонденту пред'являється якийсь спектр об'єктів, можливі орієнтири як вербальних, так і реальних дій: види практик, події, люди, очікування, зовнішньополітичні орієнтації, про які необхідно повідомити або оцінити, висловити згоду / незгоду. Оцінюючи, індивіди конструюють достовірну історію, звітують про свої вчинки або стверджують автентичність ситуації, відповідно до якої вони намагаються або повинні діяти. Інакше кажучи, модальність ситуації і визначальних її властивостей та складових задається опитуваними. І тоді для дослідника

вступає в силу «індивідуалістичний атомізм» М. Вебера, викладений, наприклад, у праці «Деякі категорії розуміючої соціології», з усіма його вимогами до побудови «правильних типів», виявлення «правильної раціональності», співвідношення раціонального та ірраціонального у мотиваційних констеляціях, усвідомлення меж розуміння і пояснення емпіричних регулярностей дослідником.

Нарешті, почасти на матеріалах опитувань, почасти спостережень за засобами масової інформації об'єктами ідентифікації є нові соціальні структури, назвемо їх складками і лімінальностями стану сингулярності. Але також ментальні структури прихильності подіям і персоналіям минулого і сьогодення, очікування щодо майбутнього, якась сконструйована дослідником сукупність солідарностей – ансамбль переконань, емоційних станів, сподівань, неочевидно співвіднесений з цінностями та ідеалами.

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ: СКЛАДКИ, ЛІМІНАЛЬНІСТЬ, СОЛІДАРНОСТІ

Соціальна структура у стані сингулярності є конгломеративною, являючи собою суміш різнорідних елементів, що існували раніше і що знову виникли. Традиційні, такі як класи, соціально-професійні категорії, безробітні, домогосподарки, учні, пенсіонери, мимоволі переходять у володіння деструктивних трендів екстраординарних обставин. В першу чергу урізується матеріальний базис наймасовіших прошарків суспільства, що веде як до уніфікації зразків споживчої поведінки, так і до поляризації добробуту між тими, хто продовжує процвітати, і тими, хто позбувся всього внаслідок війни. Істотно модифікується і режим розподілу такого дефіцитного блага, яке М. Вебер називав «честь і слава», маючи на увазі значущість і визнання. Не те щоб престиж виводився з живання, але шанувати і віддавати хвалу належить тим, чий внесок у підтримання хоча б видимості порядку в соціумі виявляється найбільшим, чий відмінності у справах подолання надзвичайності безсумнівні і подяка кому першорядна: цілком у дусі вікопомної стратифікаційної концепції К. Девіса і У. Мура.

Дисгармонійний, постійно збурюваний ритм соціального метаболізму продукує нові структурні продукти, непроханих і несподіваних прибульців, що зримо модифікують суспільне середовище. Вони колонізують злободенність, притягують до себе політичну та гуманітарну увагу, відтісняючи на його периферію елементи, що передували досингулярному режимові функціонування соціуму. Стан сингулярності інспірує виникнення в просторі спільного життя складок, лімінальностей, ідентичностей, продукуючи напругу і випробовуючи соціальні інститути на дієздатність.

2.1. Складки

Ефекти ущільнення простору і складки часу передбачені загальною теорією відносності А. Ейнштейна і описані в науково-популярній літературі. Явища, які у фізиці називають «складками»,

являють собою похідні (деривати) певних станів, кривизни простору-часу у вигляді, наприклад, випромінювання чи гравітаційних хвиль. Або згущень і розтягувань простору і часу залежно від положення спостерігача, а також поблизу масивних тіл на зразок чорних дір. Інакше кажучи, складки – це цілком спостережувані об'єкти, щодо яких потрібно складати коректні наративи і яким притаманні властивості та характеристики, що підлягають вивченню та встановленню. Вони, отже, представляють самих себе, але, водночас, недвозначно вказують на джерело свого походження, фактично – на власну несамодостатність, на спонтанність об'єктивації [Торн, 2009: с. 59, 269, 282].

Про складки матерії і згинах у душі на прикладі філософії Лейбніца і стилістики епохи бароко ґрунтовно розмірковує Ж. Дельоз. Химерно і дивно складене, і настільки ж примхливо розгорнуте – ось що часто зустрічається в житті, хай то виліплене в камені, зображене на полотні або ж те, що відклаталося і закріпилося в нашому уявленні, в «душі». Матерія не відає, чи не терпить однієї тільки прямолінійності, проте й «душа», вмістилище незліченних вражень, впевненості, побоювань, правил, сподівань, страхів легко або насилу сприймає неоднозначність і примирюється з нею. Маючи форму, складки можуть бути простими або комплексними, складеними з великої кількості елементів (інших складок) і, отже, бути більш або менш неоднорідними [Делёз, 1997: с. 6–25]. А згини в душі, ухили, схили (інфлексія), точка зору і перспектива, уявлення про реальність тут і тепер, говорить Ж. Дельоз [Делёз, 1997: с. 26–47], в соціологічному плані не більш ніж відносно стійкі модуси мислення, відчуття, оцінювання, вибору, репрезентовані афектами, переконаннями, визначеннями ситуації; вони не стільки індивідуалізовані, скільки соціалізовані за мірками і лекалами соціальних інститутів – зовнішніх сил, що спонукають і примушують.

У соціумі саме події, якийсь вибуховий прояв гетерогенних сил, прагнень, інтересів, виробляють деформації – межі, згини, згущення, розриви в тому, що припустимо представляти у вигляді метафори – соціальної матерії. Події втручаються у роботу традиційних механізмів з виробництва складок у вигляді агрегації індивідів, якими є, насамперед, соціальні інститути та організації, розміщуючи поруч з ними власні винаходи і продукти, мультиплікуючи соціальну структуру. Соціальна матерія немовби розкроюється і зшивається – чи не

одномоментно за мірками людського життя. Оскільки в перспективі норми події неприродні, то і настільки ж вигадливі їхні породження, а гетерогенність чи не відразу вгадується як атрибут. Причому соціальні складки не м'які і не піддатливі, їх неможливо видалити з поверхні соціального життя, ними повинна опікуватися держава, спрямовуючи на це ідеологічні, політичні та обмежені фінансові ресурси. Складки, отже, наочні свідчення сили (множини сил) dokonаної події, її матеріалізація.

У стані сингулярності повсякденні та наукові визначення, розрізнення, розмежування та їхні сигніфікації, що були, чи здавалися, релевантними у нормалізованому стані, помітно втрачають потенціал розпізнавання, а соціальна матерія форматується вкрай незвично. Отже, відтепер актуалізується і певний, але не визначений час, відтворюватиметься нова і злободенна її текстура, певна множина неоднорідних за різними ознаками об'єднань, сполучень, фігурацій індивідів з притаманними їм світоглядними і буденними, іноді напрочуд стійкими, уподобаннями, орієнтаціями, інтересами, дискурсивними практиками та перевагами. Проте соціально-психологічні чи соціологічні дослідження новоутворень у соціальній структурі ще тільки проектуються. Вони, тим не менш, вже наявні на поверхні соціального життя, обертаються у засобах масової комунікації, де вони можуть розпізнаватися, фіксуватися, а на основі проведеного контент-аналізу телевізійних новин провідних українських каналів у публікаціях вже представлений їхній короткий опис, можливий об'єкт ретельнішого спостереження та пізнання [Костенко, Макеєв, 2015]. Повторимо його.

❖ Складка *державної законодавчої і виконавчої влади різного рівня (соціальна структура влади)*. Неоднорідна за політичними уподобаннями і настановами, баченням майбутнього, нерівним доступом до матеріальних, фінансових, владних ресурсів, вельми нестійка конфігурація політичних партій і груп інтересів, які взяли на себе повноваження з управління спільними справами в Україні. Екстраординарні події поставили перед центральною владою проблеми такого рівня складності, відповідати якому неймовірно важко, якщо взагалі можливо, а всі її інститути та організації підлягають оновленню у процесі люстрації та реформ. Водночас нижчі (регіональні, місцеві) структури влади, не менш гетерогенні за цінностями та зовніш-

нюполітичними орієнтаціями, перебувають ще й в очікуванні зменшення асиметрії в повноваженнях і ресурсах. Неочевидні та й недостатні успіхи у впливі на події та ситуації природно генерують підвищену увагу, недовіру і навіть підозри з боку громадськості та опонентів до її, влади, дій.

❖ Складка *унітарності*, що охоплює гарячих і поміркованих прихильників єдності країни, її територіальної цілісності, тих, хто доброзичливий як до загальнолюдських цінностей, прав і свобод, а також тих, хто визнає лише національні, і хто утворює, чи тільки-но уявляє, що утворює, соціальну базу влади, щодо якої зберігають як завищені очікування і надії, так і готовність і здатність контролювати її плани, стратегію і тактику їхнього виконання; складка поширення практик альтруїзму та активності; але ж і складка радикальних настроїв та готовності до відповідних дій; носії цінностей, правил і норм «Українського світу».

❖ Складка *індиферентності*, байдужості і відчуженості, відсутності інтересу до політики, неучасті у виборах, зосередженості індивідів на собі.

❖ Складка *колабораціонізму*, свідомого співробітництва громадян, військових, міліціонерів, державних службовців різного рівня з тими, кого у медіа по обидві сторони розмежувань за Мінськими угодами іменують «зовнішнім агресором», «ворогом», «терористами» чи, навпаки, «націоналістами», «бандерівцями», а також матеріально-фінансова допомога їм.

❖ Складка *компромісу*, «реалполітики», носії установки на пошук засад і умов толерантного співіснування політичних сил і громадян різного світосприйняття і бажаного майбутнього, враховуючи тих, хто вважає доречною і необхідною амністією учасників бойових дій, яким інкримінується тероризм чи скоєння злочинів щодо цивільного населення по всій Україні.

❖ Складка *реставраційних настроїв і дій*, носіями та суб'єктами яких є громадяни, що не згодні з результатами подій у 2014 році, переконані у дієвості попередньої практики владарювання і необхідності повернення до неї, не підтримують дії нової влади, здебільшого демонструють пристосувальну до обставин або вичікувальну поведінку, ті, хто на виборах до Верховної Ради підтримав «Опозиційний блок» (владу до лютого 2014 року) і залишаються його стійкими прихильниками.

❖ Складка *інсургентів* – озброєних супротивників центральної влади, частина яких прибула з сусідніх держав або псевдодержавних утворень; озброєні прибічники незалежності Донбасу від України чи його «суверенної автономії» у її складі.

❖ Складка *страждання* (мізерабілізму) – потерпілі під час військових дій, сім'ї загиблих солдат, офіцерів, добровольців, волонтерів, цивільних, поранені й покалічені, жителі районів розмежування, де точаться бойові дії, а також біженці та переселенці, що втратили житло і роботу. Війною зірвані з легітимних у рамках інститутів і організацій соціальних позицій, приголомшені реальністю, що здавалася малоймовірною, принижені тим, що з ними зробили, невлаштованістю у тимчасових місцях проживання, розривом відносин з друзями і родичами, пригнічені недобровільної ізоляцією, відсутністю життєвих перспектив, неможливістю розпоряджатися собою відповідно до колишніх звичок і зразків, вони опинилися у незвичній ситуації, що природно викликає емоційний дисбаланс. Колишні норми, правила, зразки поведінки, кваліфікація, досвід – мало що допомагає до пори до часу або назавжди впоратися з новими обставинами і новим положенням. На економіко-географічних територіях проживання потерпілих і розміщення переселенців виникає і певний час відтворюється неафективний різновид дисбалансу і напруги – між їхнім освітнім та кваліфікаційним рівнем і структурою вакансій на підприємствах і в організаціях, а у крайньому випадку і неможливістю заробляти працюю на життя чи отримувати пенсію.

❖ Складка *непідконтрольної території*, влада і цивільне населення тих фрагментів Донецької та Луганської області, які перебувають по той бік роз'єднання військових за Мінськими угодами. Здебільшого люди там вважають себе приниженими і ображеними лютневими подіями 2014 року в Києві, відчують загрозу з боку радикально налаштованих «націоналістів» і кажуть про це, не вважають нинішню Україну своїм «домом», визнають законним відокремлення від решти країни, вимагають визнання державного суверенітету, а в ополченнях та інсургентах бачать гарантів захищеності.

❖ Складка *втраченої території* – Крим, фантомний біль України, що підживлює мрії та ілюзії про відновлення статус-кво 1954 року.

2.2. Лімінальність

Події та інновації, що не піддаються порівнянню, ситуації безприкладності девальвують попередній управлінський досвід. Критерії ідентифікації засобів реагування на небувале й нечуване не встигають спасти на думку, продукуючи розгубленість, а іноді і погано приховану безпорадність, в яку не з доброї волі залучені політичні, економічні та інтелектуальні еліти і пересічні громадяни. Минуле знання, моделі поведінки, комплекси нормативної регуляції якщо не повністю знецінені, то помітно дискредитовані небаченими нововведеннями, – таким є сучасний світ, світ екстраординарності й безпрецедентності. Мови його опису науками і субдисциплінами соціально-гуманітарного циклу істотно різняться, створюючи ілюзію, так само як і можливість, вибору між ними, а також обіцяючи захопليву практику в їхній еkleктичній/творчій комбінаториці. Концепції модернізації та транзитології в глобальному та локальному вимірі представляють тут один полюс, а частина словника культурної антропології – інший.

В антропології лімінальність означає перехід, перебування «між», на якійсь межі (лат. *Limen* – поріг). Відповідне поняття ввів А. Геннеп у 1909 році [Геннеп, 1999], а потім, як стверджують, реанімував В. Тернер у публікаціях 60-х років минулого століття [В. Тэрнер, 1983: с. 104–264]. Його застосовували для вивчення обрядів і церемоній, що супроводжують зміну етапів життя індивідів у невеликих племенах на різних континентах і островах. У проміжку, власне в період переходу, індивіди, часто зібрані у відлюдних місцях, виключаються з колишніх спільнот і втрачають статусні характеристики; період без очевидних інституціональних і соціальних структур, здатних контролювати поведінку; період підготовки до прийняття нових ролей і правил. Але вже і В. Тернер [Terнер, 1985: р. 205–226] і його послідовники поширили сферу вживання терміна на сучасні складні суспільства, наполягаючи на перманентності лімінальних (перехідних) станів унаслідок подій, які, власне, і генерують їх [Szakolczai, 2000; Szakolczai, 2009; Thomassen, 2009].

Очевидна співвіднесеність концепту з розладом і збоєм у звичному функціонуванні, виправити який проблематично, мотивує до його застосування в інтерпретації того, що відбувається в Україні.

В аналітично-морфологічній перспективі розпізнаються три відносно незалежні різновиди лімінального: структури, процеси і ситуації. Констатація відносності абсолютно необхідна, оскільки структури, процеси і ситуації неодмінно структуровані й рухливі – кут зору задає домінуючу ознаку. Відповідні артикули внутрішньо неоднорідні, а складання їхніх переліків – заняття, поза сумнівом, вельми цікаве, але цілком самостійне і потребує спеціально організованих систематичних спостережень. І тому обмежимося кількома ілюстраціями.

Військові дії 2014 року супроводжувалися формуванням «добровольчих батальйонів» з української сторони й так званих «ополченців», складного конгломерату озброєних людей, з протилежної. Структури явно тимчасові, «між» власне армійськими підрозділами і мирним громадянським життям. Мірою врегулювання ситуації вони розпадаються: частина військових одиниць приєднується до армії і переходить у силові структури, частина бійців повертається до колишнього, довоєнного статусу. Навколо військ склалася інфраструктура з волонтерських об'єднань і груп, що допомагає військовим і цивільним. У когось статус волонтера єдиний, у когось він поєднується з офіційним. Але і у тих, і у тих він тимчасовий. Причому подібні лімінальні структури гетерогенні, з поділом ролей і стратифікацією владних повноважень.

Також численні лімінальні процеси відбуваються в умовах військових дій і заявленої владою модернізації соціально-економічних і політичних відносин. Те, що називають реформуванням, є процесом переходу від одних структур, правил і норм до інших, більш досконалих за задумом або за упередженням соціальних дизайнерів, які щиро чи позірно взяли на себе відповідальність за впроваджені реформи. Їхня незавершеність, а також формування нових інституційних структур, покликаних подолати масову корупцію, більш ефективно боротися із злочинністю, супроводжувані люстрацією державних службовців, працівників прокуратури і суду, сигналізують про початкову фазу переходу. Але властивості та характеристики планованих структур або ще не визначені, або викладені лише на папері й поволі, невпевнено, тестуються на практиці. Завершення переходу або включення індивідів у новостворений інститут чи організацію найчастіше позначається клятвами, присягами, церемоніями зведення у статус, які демонструють вагому значущість і складність виконання добро-

вільно взятого на себе обов'язку. Ритуали і являють собою безсумнівні знаки лімінальності.

Лімінальні ситуації характерні для структур, процесів, спільнот індивідів, окремих індивідів, територій. Коли усі перелічені елементи соціальної організації спільного життя втрачають на короткий або триваліший строк основні статусні ознаки, вони примусово поміщаються в ситуації невизначеності; тут звичайне зведено до мінімуму, а виняткове переважає. Такими є організації, які повністю ліквідується чи частково скорочуються, а також працівники установ і підприємств, які виведені за штат на період, наприклад, люстрації. І, безумовно, у такій ситуації опинилися біженці та вимушені переселенці. Для позбавлених практик домашності житло важливіше за батьківщину, цитує В. Флюссера П. Слотердаjk [Слотердаjk, 2010: с. 528–529]: лімінальність вибудовує незвичайні ієрархії значущості. Фактично лімінальними є повністю зруйновані або розділені протиборчими сторонами села і селища, які втратили статус територіальних спільнот; у риториці українських політиків, державних діячів, традиційних та електронних медіа, у соціальних мережах лімінальними є «тимчасово» анексовані Крим і відчужені східні території України.

Складки, лімінальність, що триває, посилюють колишні і надають гостру значущість новим відмінностям, оформляючи множинні солідарності, згини душі, тобто способи сприймати та інтерпретувати світ індивідами без шкоди для значущості власного життя. Солідарності, які взаємно відрізняються, утворюють складні конфігурації зближення і віддалення, взаємодії і співвідпорядкування, репрезентуючи собою своєрідну карту спільності і відмінностей інтересів, оцінок, настроїв, що обґрунтовують або тільки виявляють бажання спільнот і категорій населення жити разом і поруч. Або ж нарізно.

2.3. Солідарності

Індивідуалізація, про яку напрочуд палко і для багатьох переконливо писав і говорив З. Бауман, помітно послаблює відчуття спільності між людьми, нівелює ті залежності як матеріального, так і нематеріального роду, що їх і в ненауковому вжитку називають солідарностями. І тоді цілком слушно говорити про нову емоційність іронічного спостерігача за постгуманітарної доби, коли

співчуття і допомога «неблизнім» іншим виявляється актом не так людянолюбства, як самовизначення, і коли «великі наративи солідарності» залишилися в минулому, а солідарність стає проблемою *on line* і повсякденної комунікації [Chouliaraki, 2013: р. 1–2]. Недавня книга про «кінець солідарності» також належить до цього тренду сприймати й описувати сучасну ситуацію [Pensky, 2008]. Солідарність трактується в ній як проблема, що не підлягає фінальному розв'язанню, але й досі є конститутивною для соціальної теорії, мета якої полягає в демонстрації того, яким чином інститутам та організаціям у мінливому світі вдається (або не вдається) інтегрувати в суспільство і згуртувати дедалі нових членів. Інакше кажучи, новим реаліям спільного життя слід увідповіднити нове розуміння солідарності та пред'явити її нові емпіричні типи.

Солідарність вже Е. Дюркгайм розумів радше як цінність, ідеальний зразок соціалізованої дії, що затрималася або чимось міцно утримується у горизонті можливого, але не як певний стан суспільства. Солідарність він трактує як феномен інтерсуб'єктивний – орієнтація на іншого, взаємодія з іншим на підставі переважання альтруїстичних мотивів над егоїстичними [Дюркгейм, 1991: с. 187–189]. Солідарність, далі, є чутливою до загроз установа ціннісних, соціальних або владних асиметрій, відповідаючи на них, принаймні попервах, власною консолідацією. Крім того, значущі події в житті суспільства, що завдають страждань і залишають глибокі сліди в індивідуальній і колективній пам'яті, генерують, зазвичай, щільно згуртовану солідарність [Дюркгейм, 1991: с. 145]. І тому в нормальних ситуаціях солідарність має бути помірною – щоб навіть у перебігу конфлікту не перетворюватися на антагонізм «ми» і «вони», який не протриває насильству, а, скоріше, здатен миритися з ним чи визнавати допустимим. Загалом у першого найбільш ґрунтовного тлумачника солідарності вона і цінність, і колективна свідомість, і колективні почуття (афекти), і переважно альтруїстична взаємодія з обміну матеріальними й ідеальними благами (про становлення солідарності з обміну подарунками див.: [Komter, 2005]).

У репрезентативних масових опитуваннях, особливо порівняльних, анкети містять запитання, що дають змогу вимірювати атитюди солідарності [Kankaraš, 2009], зважувати вплив культурного розмаїття країн і постматеріалістичних цінностей на соціальну солідарність [Janmaat, 2009], з'ясовувати, як позначається і чи позначається

взагалі на солідарності егалітарний контекст [Paskov, 2015], а також виявляти відмінності у ставленні до надання допомоги іншим (альтруїстична дія) між країнами–членами Європейського Союзу за даними порівняльного дослідження «Європейська соціальна реальність» («European Social Reality», двадцять сім держав–членів ЄС) [Saari, 2014: р. 238–271]. Допомога іншим інтерпретувалася, поперше, як сфера життя поряд із роботою, сім'єю, друзями, дозволяям, політикою, релігією і здоров'ям. Респондентам пропонували оцінити важливість кожного аспекта за чотирибальною шкалою – від «дуже важливо» до «зовсім не важливо». По-друге, в контексті інших суспільних проблем. Так, учасники опитування обирали зі списку, що містить дев'ятнадцять пунктів (зокрема йшлося про вартість життя, безробіття, імміграцію, проблеми довкілля), ті пункти, що непокоять їх найбільшою мірою. Дослідники вивчали взаємозв'язок між ставленням до допомоги іншим і такими чинниками, як конкуренція в суспільстві, участь громадян у різних організаціях (у тому числі благодійних), відчуття спільності (communality) – взаємодопомога між людьми, які знають один одного, але не є родичами (колеги, друзі, сусіди). Автори доходять висновку, що «людям потрібен певний рівень ресурсів, щоб дозволити собі солідарність» [Saari, 2014: р. 264], тобто суспільство має досягти певного рівня життя, перш ніж допомога іншим стане пріоритетом [Saari, 2014].

Загалом солідарності встановлюються за схожістю відповідей респондентів у проектах, які спеціально не претендують на з'ясування міри згуртованості суспільств. Аналогічні запитання є в моніторингу Інституту соціології НАН України, і перші, напевно, публікації з побудовою моделей соціальної солідарності та її динаміки належать В. Тихоновичу [Тихонович, 1999] та М. Парашевіну [Парашевін, 2004]. У 2009 році К. Урсуленко розробила й апробувала методику вимірювання соціальної солідарності в Україні, що передбачає конструювання трьох індексів [Урсуленко, 2009]. Перший (індекс «включеності») призначений для вимірювання структурного аспекту соціальної солідарності і дає змогу висновувати про рівень залученості до мереж соціальних зв'язків. Другий і третій індекси (індекси «однорідності») конструюють для вимірювання нормативного аспекту соціальної солідарності, тобто для визначення міри схожості думок і поглядів людей на актуальні проблеми суспільного розвитку. Історичну свідомість українців у другому десятилітті поточного століття детально аналізує О. Вишняк [Вишняк, 2016].

Строкатість визначень і найменувань того, що ідентифікують як солідарність, зумовлена відмінностями у прийнятих за основу філософсько-соціологічних теоріях і концепціях. Її не здолати жодними зусиллями узагальнення, але вона відкриває широкі можливості обґрунтовувати правомірність і коректність конструювання солідарностей за даними масового опитування, в яких «солідарність» – не більш ніж схожі відповіді респондентів на запитання анкети. Проблемою залишається селекція запитань, релевантних для цілей дослідження, а також вибір методу побудови відмінних ансамблів відповідей.

Поданий вище огляд вочевиднив низку суттєво важливих для тематики солідарності загальних сюжетів, що дають змогу знаходити концептуально задовільний схематизм конструювання, а також позначати й інтерпретувати агреговану емпіричну інформацію. Перш за все, саме час є лейтмотивом соціологічних розмірковувань стосовно солідарності. О. Конт наполягав на значенні історичної пам'яті, марксизм та Е. Дюркгайм акцентували увагу на майбутньому, кількісні дослідження фіксували ситуацію на момент опитування. Водночас у межах критичної соціології підкреслюється значення конфлікту (боротьби) і відповідних подій для формування солідарностей.

Винятковість того, що відбувається, для когось суцільно катастрофічна, для когось меншою мірою, скасовує колишній порядок і повсякденний перебіг речей, актуалізуючи індивідуальну і групову потребу бодай у першому наближенні ідентифікувати ситуацію. Жорстокість, біль, приниження, що незмінно супроводжують війну, помітно послаблюють, якщо не зводять нанівець, доречність апеляції до універсального і загальнолюдського. Окремі індивіди і спільноти змушені локалізувати себе в часі, солідаризуючись із тим, що було («наше минуле»), і з тим, що буде («наше прийдешнє»), але також у просторі, реагуючи на зненацька урухомлені географічні або державні кордони, а можливо, наполягаючи на неодмінному пересуванні їх через неможливість або нестерпність співіснування. Сингулярність, безумовно, збуджує «ми-інтенції», підвищує чутливість до таких проблематизацій спільного життя, як «хто ми були і є?», «на що заслуговуємо?», «ким і з ким хочемо бути?». Солідарності, отже, являють себе у вигляді диференційованих ціннісних, політичних, культурних прихильностей і преференцій, іноді гранично розведених (герметичні «ми» і «вони»), проте частіше згуртованих у більш-менш закриті утворення на засадах зближення із прийнятним і відторгнення недоречного.

Після Майдану-2 у фокусі уваги й оцінювання громадян були, звісно, події в Києві та східних областях України, історія і те, з ким країні вступати в союзницькі відносини і від кого дистанціюватися в найближчі роки. Події та люди минулого, те, що відбулося нещодавно (теперішнє) і що має відбутися (майбутнє), оцінюються індивідами, емоційно переживається. А відтак вони організують свою поведінку згідно з оцінками і власними переживаннями у зв'язку із загальною ситуацією в країні та ставленням до неї. Тобто індивіди «визначають ситуацію», наділяють факти, події, людей певною значущістю і чинять (вербально і насправді) згідно з тим, що вони визнають «реальним» і цінним для себе й таких самих, як вони. Все тут відбувається чи не у повній відповідності до загальновідомої теореми У. Томаса: індивідуалізоване або групове уявлення про справжній хід подій стимулює дію, що відповідає такому уявленню. І часто така дія проголошується не просто правильною, а безальтернативно правильною.

Незвичайні стани заторкують більшість, тут тих, хто програв і втратив, більше, ніж тих, хто переміг і щось здобув; не так багато залишається тих, кого події не стосуються, тих, кого це не обходить і кому байдуже. Але тоді в ситуації анкетування запитання й альтернативи відповідей являють собою запрошення респондентові стати співпричетним до історичних персонажів і подій і обрати привабливе майбутнє – запрошення залишатися в межах інституціональної й політичної історії, там, де він і перебуває внаслідок обставин. Узагальнивши реакції, соціолог отримує «солідарності незнайомих», думку «таких людей, як я» (колективні уявлення), але також плюральні згоди з приводу того, якими речі, люди, їхні вчинки є «насправді». Правило тут просте: якщо вдається зафіксувати деяку множину солідарностей, то вербальна поведінка (відповіді в анкеті) є достовірним симптомом диференційованих ментальних та афективних станів численних категорій громадян. Вони, фактично, являють собою матеріалізовані привиди «Українського світу», «Європи», «Русского мира», або ж їхні сполучення у різних пропорціях.

Емпіричною основою подальших міркувань є дані моніторингового обстеження Інституту соціології НАН України 2015 року ($N = 1802$, репрезентація за статтю, віком і типами поселень для підконтрольних Україні територій станом на середину року, формулювання запитань і альтернатив щодо історичної пам'яті О. Вишняка). Респонденти мали змогу висловитися щодо оцінок минулого, теперішнього

і майбутнього країни. Анкета містила такі запитання про минуле: «Які з перелічених далі історичних подій Ви оцінюєте найбільш позитивно/негативно в історії України?»; «Кого з перелічених далі історичних діячів Ви оцінюєте найбільш позитивно/негативно?». Про сьогодення: «Як Ви вважаєте, що сьогодні відбувається в Україні?»; «Як би Ви оцінили людей, які зараз перебувають при владі?»; «Як би Ви схарактеризували масові протести в Києві та регіонах у грудні 2013 – лютому 2014 років?»; «Чи відчуваєте Ви особисто себе у “виграші” або в “програші” від зміни влади у 2014 році?». Також були запитання про добровільну (альтруїстичну) допомогу іншим: «Реакцією у відповідь на військовий конфлікт на Сході України стали ініціативи громадян. Що з переліченого далі Ви і члени Вашої сім’ї робили впродовж останніх 12 місяців?»; «Якщо Ви і члени Вашої сім’ї впродовж останніх 12 місяців долучалися до таких дій, то яких категорій населення вони стосувалися?». Про майбутнє: «Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?» (емоційні стани); «Який зі сценаріїв розв’язання конфлікту на Сході України Ви готові прийняти?»; «Який із варіантів державно-територіального устрою Ви підтримуєте?»; «Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії та Білорусі / вступу України в Митний союз / Євразійський Союз / Європейський Союз / НАТО/ співробітництва України з Міжнародним валютним фондом?».

Варіанти відповідей являють собою категоріальні змінні, тому для виявлення констеляцій схожих відповідей («солідарностей») обрано метод аналізу відповідностей (correspondence analysis), що зазвичай використовують у агрегації саме таких даних. Кінцевим результатом виявляється двовимірна (горизонталь і вертикаль) карта із чотирма квадратами, що їх доречно трактувати як емпіричні типи солідарності, одержувані завдяки використуваному методу. Завдання у цьому разі не в тому, щоб виявити міру згуртованості суспільства (є сумніви в тому, чи є коректним формулювання такого завдання), а в спробі виявити полюси і наочно продемонструвати, які думки, відчуття, дії утворюють змішані, іноді внутрішньо суперечливі солідарності.

Різні структурні чинники залучаються для пояснення відмінностей в оцінках, афективних станах, преференціях і діях. У нашому випадку тестувалися три незалежні змінні: престиж професій, вік і регіон. Внаслідок невеликого розміру вибірки і розвідувального характеру дослідження області згруповано у п’ять регіонів: Схід

(Донецька, Луганська, Харківська); Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька); Київ; Південний Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська); Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська).

Результати попереднього аналізу засвідчили, що внесок точок, які репрезентують престиж професій і вікові групи, виявився незначим порівняно із внеском точок, які репрезентують регіон проживання. Вони, певна річ, не були несподіваними. Регіональна диференціація України в цінностях, настановах, лінгво-етнічному складі, культурних практиках, соціальній структурі населення, яка майже точно накладається на лінію «схід – захід», добре соціографічно відстежена й описана соціологами Києва і практично всіх обласних центрів. Проміжне розташування України між Росією і Європою (фатальна географія, за визначенням М. Грушевського), роки перебування частин країни у складі інших держав і культур, а також багато чого іншого зумовлювало відтворення різних історичних, ціннісних, проєктивних ментальних карт – твердження, яке давно стало азбучною істиною. Тобто в стані сингулярності і в контексті подій саме регіони найвиразніше унаочнюють, проте не вимірюють, дистанції між неоднаковими «загибами в душі» (солідарностями, точками зору і перспективами, матеріалізаціями домінантних привидів) на рисунках, отриманих методом аналізу відповідностей.

У процесі добору змінних, керуючись принципом лаконічності, пункти, позначені менш ніж 1 % опитаних, вилучали. Далі аналізували зв'язки між оцінками респондентів і регіоном проживання за критерієм незалежності χ^2 та коефіцієнта V Крамера (міра асоціації між значеннями двох категоріальних змінних варіює від 0 до 1). У результаті з-поміж 78 змінних, що стосуються минулого, відібрано 46, для яких відмінності виявилися статистично достовірними ($p < 0,05$), із 43 змінних, що стосувалися сьогодення, залишилося 29, а з 26 належних до майбутнього — 21. Концентрація точок навколо регіону вказує на те, що там респонденти статистично значущо частіше відповідали таким чином.

Зразки взаємозв'язку між регіоном проживання і оцінками історичних подій і діячів наведено на рис. 2.1. Частка поясненої інерції становить 89,2 %, що є добрим показником якості. Відносно високим

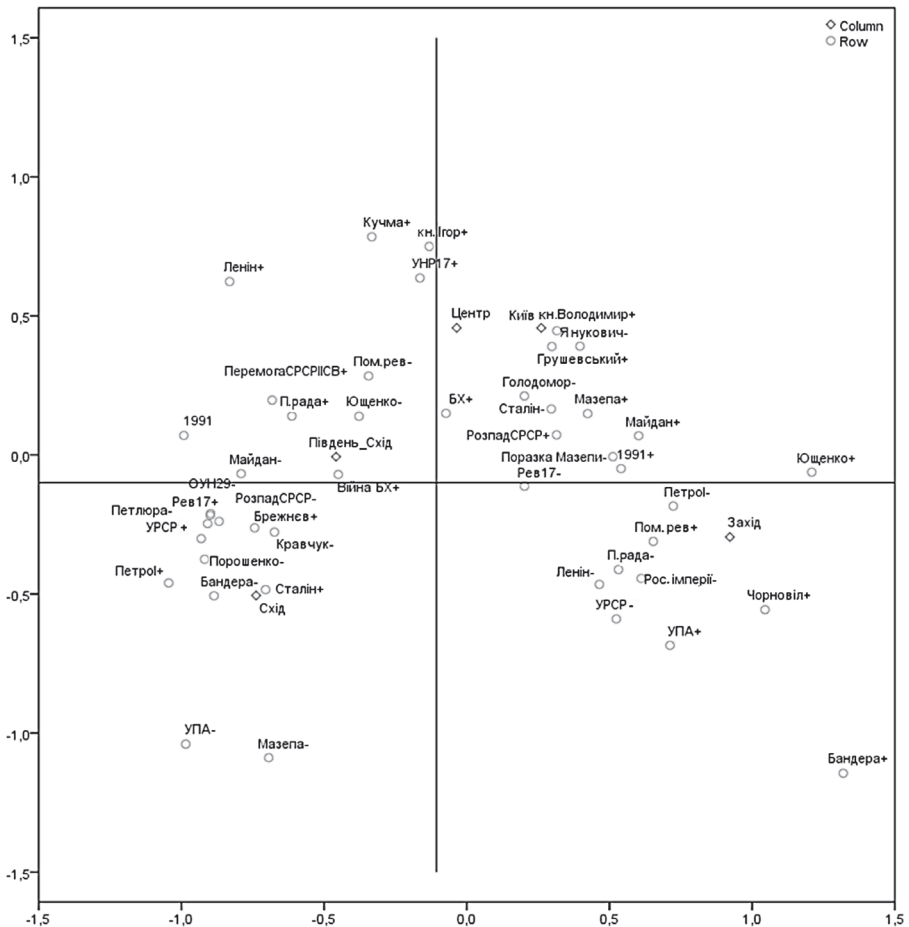

Рис. 2.1. Карта відповідностей між оцінками історичних подій, діячів і регіоном проживання

БХ – війна під проводом Богдана Хмельницького
 П. рада – Переяславська рада
 Поразка Мазепи під Полтавою – поразка І. Мазепи під Полтавою 1709 р.
 Рос. імперії – проголошення Російської імперії 1721 р.
 Рев.17 – Жовтнева революція 1917 р.
 УНР17 – проголошення УНР 1917 р.
 УРСР – створення УРСР
 ОУН29 – заснування ОУН 1929 р.
 Голодомор

УПА – створення УПА
 Перемога СРСР ІІСВ – перемога СРСР у Другій світовій війні
 Розпад СРСР
 1991 – проголошення незалежності України в 1991 р.
 Майдан – Майдан 2013–2014 років
 кн. Ігор – князь Ігор (Рюрикович)
 кн. Володимир – князь Володимир

Хмельницький – Б. Хмельницький
 Мазепа – І. Мазепа
 Петро І
 Грушевський – М. Грушевський
 Петлюра – С. Петлюра
 Ленін – В. Ленін
 Бандера – С. Бандера
 Кучма – Л. Кучма
 Чорновіл – В. Чорновіл
 Ющенко – В. Ющенко
 Янукович – В. Янукович
 Порошенко – П. Порошенко

(0,16) є значення загальної інерції, що вказує на істотні відмінності між регіонами. Найбільшою виявилася відмінність у позитивній оцінці В. Януковича. Зокрема, 69,9 % тих, хто дає таку оцінку, мешкають у Східному регіоні, у Південно-Східному регіоні – 25,0 %; у Центрі – 3,6 %; у Києві – 1,8 %; у Західному регіоні немає тих, хто дав таку відповідь. Тобто складка *реставраційних настроїв та дій* фіксується і таким способом. Оскільки ця точка являла собою викид (математична сингулярність) і призводила до того, що інші точки скупчувалися в центрі карти, її вилучили з аналізу. Між тим негативна оцінка розподілена більш рівномірно у просторі п'яти незалежних змінних і збережена в аналізі.

Найважливішими для інтерпретації горизонтальної осі, що фіксує найбільшу частку інерції (78,2 %), є позитивні оцінки С. Бандери, В. Чорновола, негативні оцінки розпаду СРСР у 1991 році, Майдану 2013–2014 років, позитивна оцінка перемоги СРСР і країн антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні 1939–1945 років (весь список розміщено в табл. 2.1). Для інших точок значення коефіцієнта V Крамера вказує на їхній помірний зв'язок із регіоном проживання. Отже, це – фігури та події розколу, вони позначають дисонанси і розриви в історичній пам'яті, протистояння «Українського світу» і «Русского мира».

Таблиця 2.1. Сила зв'язку між регіоном проживання й оцінками історичних подій, діячів

Коефіцієнт V Крамера	Значення
Степан Бандера +	0,344
Віктор Янукович –	0,301
В'ячеслав Чорновіл +	0,297
Перемога СРСР у Другій світовій війні +	0,275
Майдан 2013–2014 років –	0,270
Проголошення незалежності України у 1991 році +	0,267
Розпад СРСР у 1991 році –	0,261
Цар Петро I +	0,219
Петро Порошенко –	0,216
Степан Бандера –	0,207
Майдан 2013–2014 років +	0,201
Леонід Брежнев +	0,171
Симон Петлюра –	0,160

Ліва частина карти представлена позитивними оцінками подій і особистостей, пов'язаних з радянським періодом і, частково, з російською історією, а також негативними оцінками особистостей і подій, що призвели до розриву відносин з Росією. У ній зосереджені позитивні оцінки Й. Сталіна, Петра І, Л. Брежнєва, В. Леніна і таких подій, як створення Української Радянської Соціалістичної Республіки у 1917 році в Харкові, Велика Жовтнева соціалістична революція, Національно-визвольна війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, Переяславська рада 1654 року, перемога СРСР і країн антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні 1939–1945 років. Тут також негативні оцінки І. Мазепи, С. Бандери, С. Петлюри, П. Порошенка, А. Кравчука, В. Ющенко і таких подій, як створення Української повстанської армії у 1942 році, розпад СРСР у 1991 році, заснування організації українських націоналістів у 1929 році, Майдан 2013–2014 років, проголошення незалежності України 1991 року, Помаранчева революція 2004 року. Такі відповіді частіше дають мешканці Східного, меншою мірою – Південно-Східного регіону.

Права частина карти представлена протилежними оцінками. Найближче до правого полюса сконцентровані позитивні оцінки С. Бандери, В. Чорновола, В. Ющенко; аналогічним чином атестовані створення Української повстанської армії і Помаранчева революція 2004 року. Негативно оцінені В. Ленін, Петро І, Переяславська рада, проголошення Російської імперії у 1721 році і створення Української Радянської Соціалістичної Республіки у 1917 році в Харкові. Частіше за інших так вважають мешканці Західного регіону. Далі від полюса розташовуються позитивні оцінки проголошення незалежності України у 1991 році, Майдану 2013–2014 років, розпаду СРСР у 1991 році, гетьмана І. Мазепи, М. Грушевського, князя Володимира. На Заході, у Києві та Центрі негативно сприймаються Велика Жовтнева соціалістична революція, поразка І. Мазепи під Полтавою 1709 року, голодомор 1932–1933 років, Й. Сталін і В. Янукович і найвище оцінюються Б. Хмельницький, князь Ігор (Рюрикович), А. Кучма і проголошення Української Народної Республіки у 1917 році.

На карті відповідностей між оцінками теперішнього і регіоном проживання горизонтальна вісь фіксує 79,4 % інерції, вертикальна вісь – 11,3 %, значення загальної інерції дорівнює 0,10 (рис. 2.2). Полюси карти утворені оцінкою подій в Україні як боротьби із зовнішнім ворогом, визнанням масових протестів у Києві та регіонах у грудні

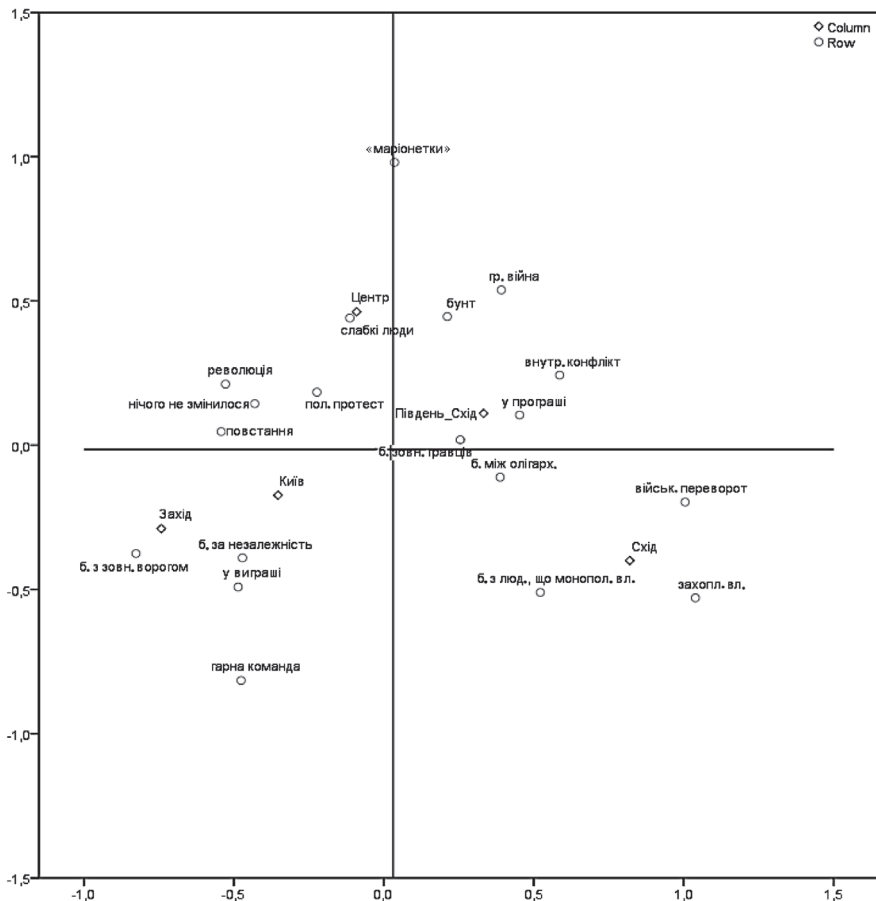

Рис. 2.2. Карта відповідностей між оцінками теперішнього і регіоном проживання

у вигравші
 у програвші
 нічого не змінилося
 слабкі люди
 гарна команда
 «маріонетки»
 повстання – народне повстання
 революція
 пол. протест – політичний протест
 бунт
 захопл. влади – незаконне захоплення влади
 військ. переворот – військовий переворот

б. за незалежність – боротьба за незалежність
 гр. війна – громадянська війна
 внутр. конфлікт – внутрішньополітичний конфлікт
 б. зовн. гравців – боротьба зовнішньополітичних гравців
 б. з зовн. ворогом – боротьба з зовнішнім ворогом
 б. між олігархами – боротьба між олігархами
 б. з люд., що монопол. вл. – боротьба з людьми, що монополізували владу

2013 – лютому 2014 років незаконним захопленням влади (горизонталь), а також запереченням самостійності коаліції (вертикаль), що прийшла до влади після Майдану. Навколо них формуються протилежні солідарності, внутрішньо більш-менш однорідні. Поблизу лівого полюса концентруються оцінки подій у термінах боротьби із зовнішнім ворогом за незалежність країни, народного повстання, революції, політичного протесту. Тут ті, хто відчуває, ніби виграв від нинішніх подій, і визнає достатню компетентність вищого керівництва країни («чудова команда»), явні носії ідеалів і переконань «Українського світу». Найчастіше так вважають респонденти на Заході, у Києві й почасти в Центрі (визначення подій як революції). Але в столиці та Центрі чимало тих, хто «не виграв і не програв, нічого не змінилося», хто вважає, що при владі люди слабкі, які не вміють розпорядитися владою, що ними керують ззовні і вони не більш ніж маріонетки. Тут простір неоднорідної, змішаної солідарності, а можливо, і двох протилежних солідарностей, химерна компіляція «Українського світу» та «Русского мира».

На протилежній частині карти групуються контрастні визначення подій та емоційного стану: незаконне захоплення влади, бунт і військовий переворот, боротьба середнього класу з людьми, котрі монополізували владу, боротьба між олігархами, боротьба зовнішньополітичних гравців на території України, внутрішньополітичний конфлікт, громадянська війна і відчуття програшу від зміни влади у 2014 році. Такі відповіді характерні більшою мірою для Східного регіону і меншою – у Південно-Східному, який, утім, ближче до Центру; вони фактично маркують радикальних і поміркованих adeptів «Русского мира».

Куди менші відмінності виявлено між регіонами в тому, що стосується допомоги іншим (альтруїстична дія). На це вказує невисоке (0,05) значення загальної інерції. Горизонтальна вісь описує 72,3 % інерції, а вертикальна вісь – 22,2 % (рис. 2.3).

Найважливішою для інтерпретації горизонтальної осі є точка, що репрезентує допомогу переселенцям зі Сходу України та Криму, розташована в лівій частині карти на протигагу всім іншим і поблизу Східного регіону. Найважливішими для інтерпретації вертикальної осі є точки, що відображають відмінності між тими, хто як різновид допомоги обирає добровільне виконання роботи на безоплатних засадах (ближче до Києва), і тими, хто переказує гроші (ближче до Південного Сходу). У правій частині карти зосереджені

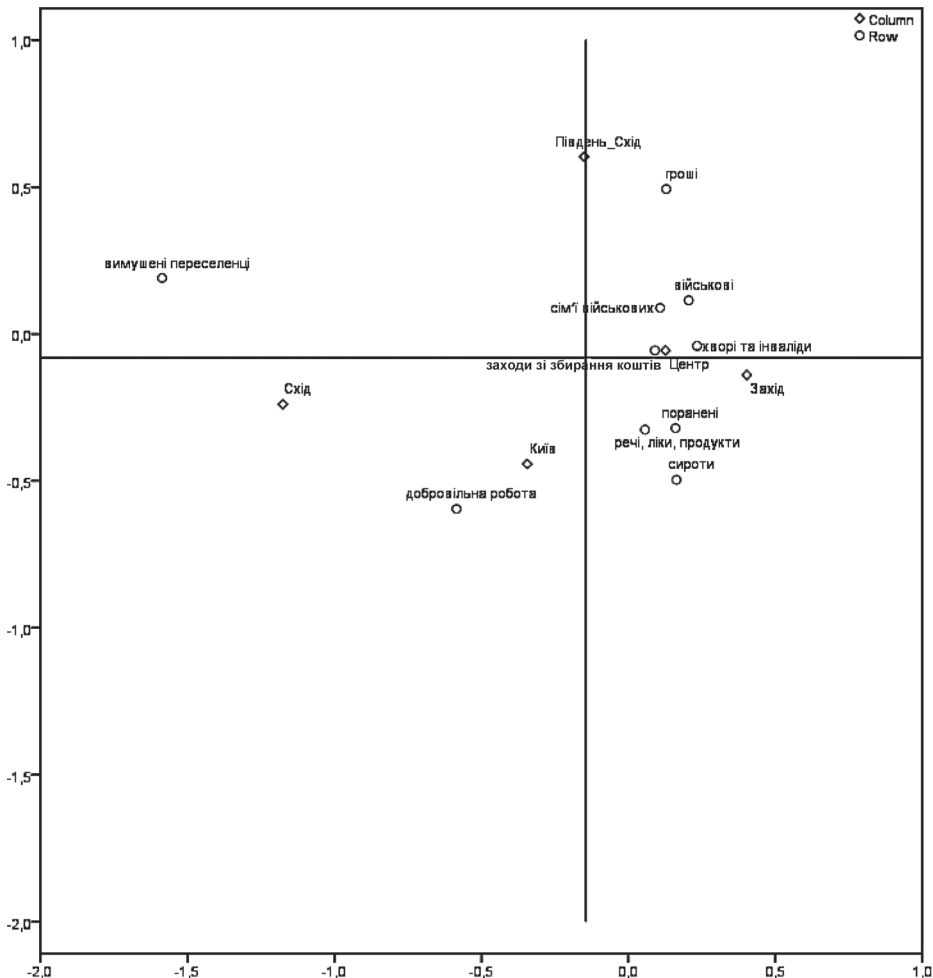

Рис. 2.3. Карта відповідностей між практиками допомоги та регіоном проживання

гроші – перераховували гроші в благодійних цілях
 речі, ліки – передавали речі, ліки, продукти харчування
 заходи зі збирання – брали участь у заходах зі збирання коштів
 добровільна робота – добровільно виконували роботу на безоплатній основі

військові – допомога
 поранені – допомога
 сім'ї військових – допомога
 вимушені переселенці – допомога
 хворі та інваліди – допомога
 сироти – допомога

точки, що репрезентують такі види допомоги, як передавання речей, ліків, продуктів харчування і участь у заходах зі збирання коштів військовим, сім'ям військових, хворим, інвалідам, сиротам. Мешканці Заходу та Центру частіше за інших повідомляють про це. За екстраординарних обставин альтруїстична дія, доволі масова, якщо повірити повідомленню понад половини респондентів про те, що вони робили щось подібне, концентрується переважно на учасниках конфлікту і постраждалих від нього.

Оцінки майбутнього країни помітно відрізняються за регіонами. Про це свідчить значення загальної інерції (0,10) і частки поясненої інерції для горизонтальної осі у 82,9 %, для вертикальної – у 9,1 %. Один полюс формує позитивне ставлення до вступу України до Митного союзу, до перспективи приєднання України до союзу Росії та Білорусі, до визнання так званих ДНР і ЛНР, сфера домінації привида «Русский мир». Другий – протилежний напрям політичної і економічної інтеграції: позитивне ставлення до вступу України в Європейський Союз і НАТО (наслідок прихильності до привида «Європа»), а також продовження бойових дій аж до повернення під контроль усіх територій на Сході України. Вертикальну вісь репрезентують альтернативні погляди на найкращий внутрішній державно-територіальний устрій країни. Один полягає в тому, що «Україна має бути унітарною з розширеними повноваженнями регіонів» із наявними мотивами федералізації або опції виходу зі складу України, якщо за це проголосують жителі. Інший консервативний: «Україна має бути унітарною з наявними повноваженнями регіонів» із паралельною радикальною настановою на відокремлення так званих ДНР і ЛНР, продовження бойових дій або на блокаду аж до приведення до лояльності й повернення неподконтрольних поки територій до складу України – радикальний варіант привида «Українській світ» (рис. 2.4).

У лівій частині карти зосереджені відчуття страху, песимізму і безвиході на тлі думок про майбутнє України, частіше властиві респондентам на Сході та Південному Сході. Можливо, внаслідок як песимістичної оцінки міри здійсненності зорієнтованого на слов'янський союз геополітичного проекту, так і очікування суто негативних ефектів реалізації прозахідного. У правій частині карти (Захід, Київ і Центр) переважають настрої впевненості, інтересу, надії й оптимізму.

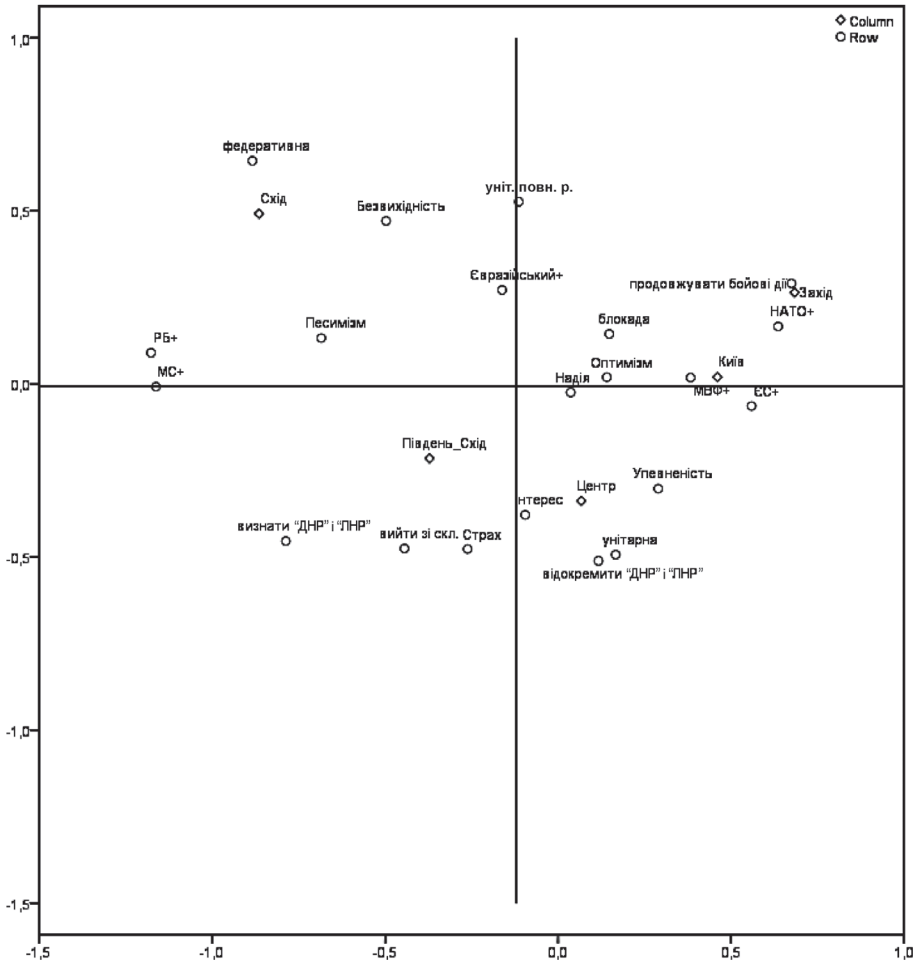

Рис. 2.4. Карта відповідностей між оцінками майбутнього і регіоном проживання

РБ – союз Росії й Білорусі
 МС – Митний союз
 Євразійський – Євразійський союз
 ЄС
 НАТО
 МВФ
 оптимізм
 безвихідність
 упевненість

песимізм
 надія
 інтерес
 страх
 унітарна – унітарна з нині чинними повноваженнями регіонів
 уніт. повн. р. – унітарна з розширеними повноваженнями регіонів

федеративна – федеративна держава
 вийти зі скл. – окремі регіони можуть вийти зі складу продовження бойових дій
 блокада – економічна і територіальна блокада
 визнати «ДНР» і «ЛНР» – визнати за «ДНР» і «ЛНР» право на часткову незалежність
 відокремити «ДНР» і «ЛНР»

Отже, соціологічна традиція, сучасні розробки і проведений аналіз даних дають підстави для таких висновків:

- вимога розмежовувати глобальний, груповий і індивідуальний рівень аналізу солідарності зберігає значення. Можливості й обмеження концептуальних схем і методик досліджень є специфічними для кожного рівня;
- у стані сингулярності в опитуваннях (індивідуальний рівень) релевантним є підхід, за якого конститутивними складовими солідарності є три часові виміри (минуле, теперішнє, майбутнє), екстраординарні, ймовірні і бажані події, оцінки їх респондентами, афективні стани, дії за наявних обставин, у тому числі альтруїстичні;
- у деякому ідеальному випадку солідарність (загиб у душі) являє собою єдність історичної пам'яті (пантеон шанованих людей та подій і тих, що підлягають відторгненню чи забуттю), способів сприймати, пояснювати події й відгукуватися на них емоційно або дією, а також бажаного майбутнього (якими і з ким ми хочемо бути). Солідарності є одночасно і точками зору, і перспективами, вони досить закриті, тобто природно противляться будь-яким зусиллям розгибання або ж корекції;
- як і передбачено теорією конфлікту, в Україні відбувається поляризація солідарностей аж до непримиренних «ми» і «вони», «Український світ» проти «Русского мира». І тоді, відповідно до пропозиції Р. Колінза, на противагу почасти спонтанним, почасти інспірованим стратегіям ре-ескалації конфлікту слід розробляти і протиставляти їм стратегії його де-ескалації на інституціональному, груповому й особистісному рівні [Collins, 2012: р. 15–18];
- солідарності жителів Сходу і жителів Заходу України протилежні, однорідні і взаємно неконвертовані; у населення Сходу та Південного Сходу – схожі; у респондентів Києва і Заходу схожі в оцінках минулого і майбутнього, а Києва і Центру – в оцінках теперішнього; в оцінці теперішнього Південний Схід – «між» Сходом і Центром; змістовні характеристики привидів «Український світ» та «Русский мир» протиставляються, а «Європи» і «Українського світу» частково рекомбінуються;
- орієнтація можливої політичної дії із врегулювання конфлікту в стані сингулярності передбачає надійно встановлене диферен-

- ційоване уявлення про зміст множинних солідарностей і вивірену оцінку можливості їхнього коригування;
- відповідно до канонічних уявлень будь-який конфлікт проходить три стадії: вибух, плато, згасання. Власне військовий конфлікт в Україні перейшов у стадію згасання, при цьому її часові межі не піддаються вирахуванню. Але із солідарностями так швидко не буває. Найдинамічніший елемент тут – емоційні стани: після подій 2004-го за два наступні роки високі очікування й довіра знизилися до мінімальних показників, повернувшись до рівня 2003 року. Аналогічне відбувається й зараз. Проте, як підтверджують численні опитування, історична пам'ять і бажане майбутнє куди більш ригідні. Опірність підтримується інституціонально (сім'я, система освіти, телекомунікаційне середовище, насичене привидами й примарами), на груповому рівні (сусіди, колеги по роботі, друзі), а також свіжою пам'яттю про пережиті біди, тисячі загиблих і мільйони біженців у війні 2014–2016.

3.1. Режим економії і зміни у структурі повсякденної життєдіяльності городян

Події останніх років та їхні наслідки негативно позначилися на матеріальному становищі населення України. Більшість громадян вимушено відмовляється від звичної структури споживання та вдається до економії, в тому числі на звичному повсякденному дозвіллі. Наявна соціологічна інформація дає змогу з'ясувати, які саме зміни відбулися у структурі дозвілля, проаналізувати соціально-демографічні характеристики, що мають вплив на кількість годин дозвілля та його різноманітність, порівняти кількість затраченого часу та структуру позатрудової повсякденної життєдіяльності. Для порівняння обрано період до погіршення фінансової ситуації, зокрема початок 2013 року та початок 2015 року, період найбільшого погіршення матеріального становища за самооцінками громадян.

Емпіричною основою пошуку стали дані опитування Marketing & Media Index (MMI), що проводиться компанією TNS щокварталу і охоплює широке коло питань, у тому числі питання щодо вільного від роботи часу. Збирання даних для першої хвилі проекту проводиться щороку в березні, для другої – у червні, для третьої – у вересні, для четвертої – у грудні за вибіркою, репрезентативною для населення від 12 до 65 років, яке проживає у містах із кількістю населення понад 50 тисяч жителів. Вибіркова сукупність є багатоступеневою, стратифікованою, індивідуальною, з використанням методу квотного відбору респондентів на останньому шаблі за такими параметрами, як стать, вік, тип міста, регіон проживання і становить 5 тисяч респондентів щокварталу та 20 тисяч респондентів на рік. Статистична похибка вибірки, що налічує 5 тисяч респондентів (з ймовірністю 0,95 і без урахування дизайн-ефекту), не перевищує 1,4 % для показників, близьких до 50 %, 1,2 % – для показників, близьких до 25 %, 0,8 % – для показників, близьких до 10 %, 0,6 % – для показників, близьких до 5 %.

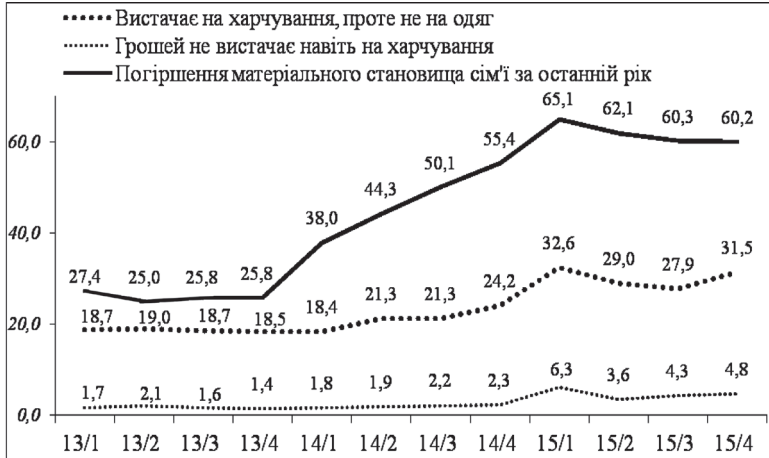

Рис. 3.1. Зміна оцінок матеріального становища у 2013–2015 рр.

З початку 2013 до кінця 2015 року спостерігається значне зростання негативних оцінок матеріального становища своєї сім'ї (рис. 3.1): якщо у 2013 році відсоток тих, хто відмічав погіршення матеріального становища своєї сім'ї за останній рік, коливався від 27,4 % до 25 %, то починаючи з 2014-го їхня частка стрімко зростає, спочатку до 38 %, а наприкінці року вже до 55,4 % і досягає максимуму навесні 2015 р. – 65,1 %. Також значно збільшилася частка домогосподарств, яким вистачає лише на продукти харчування, з 18,7 % на початку 2013-го і 18,4 % на початку 2014 року до 32,6 % на початку 2015 року. Істотно збільшився відсоток домогосподарств, яким не вистачає грошей навіть на продукти харчування, якщо 2013-го найвищий відсоток таких домогосподарств становив 1,7 %, то в 2014 – 2,2 %, а в 2015 році вже 6,3 %.

Все більш поширеними серед городян стають практики економії. Так, наприкінці 2015-го 49,7 % респондентів зазначали, що обмежили витрати на медичні послуги і купівлю ліків, 53 % – на комунальні послуги, оренду житла, 57,2 % – на купівлю продуктів харчування, 73 % економлять на транспортних витратах, 79,8 % – на звичному повсякденному дозвіллі (рис. 3.2).

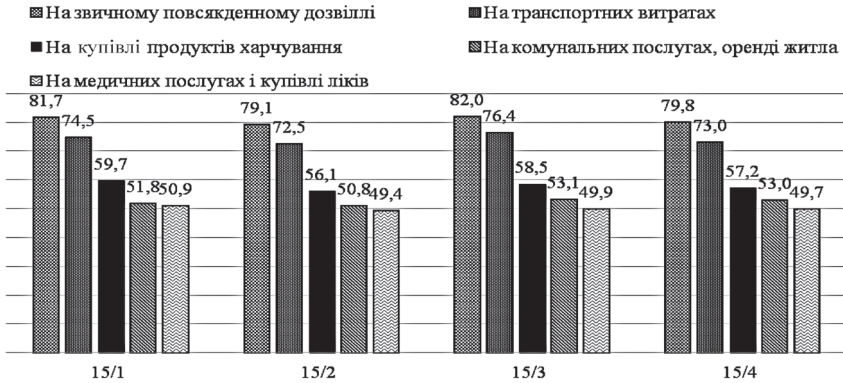

Рис. 3.2. Практики економії (2015 р.)

Дозвілля поза домом у структурі повсякденних практик

Анкета містить запитання, призначені для вивчення споживацької поведінки та стилю життя (розпорядок дня респондентів у будні й вихідні дні, рисунки 3.3 і 3.4). Респондентам пропонували обрати кожен проміжок часу з 00:00–1:00 до 23:00–24:00, коли вони були зайняті виконанням певної справи, як-от робота/навчання, домашня робота, відпочинок дома чи дозвілля поза домом (прогулянки по місту, відвідування кіно й інших розважальних закладів, активний відпочинок тощо).

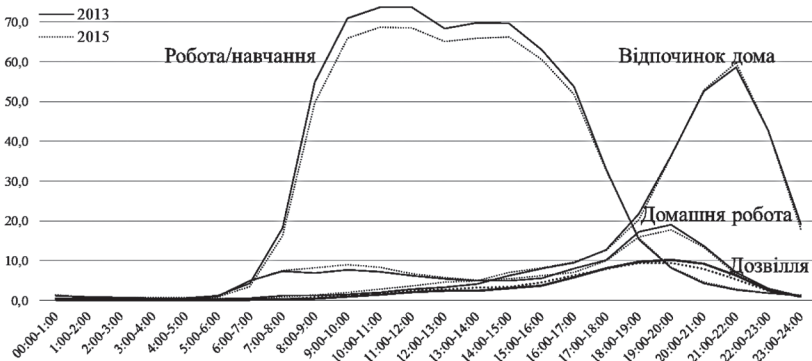

Рис. 3.3. Розпорядок дня у будні дні
(відсоток респондентів у кожному проміжку часу)

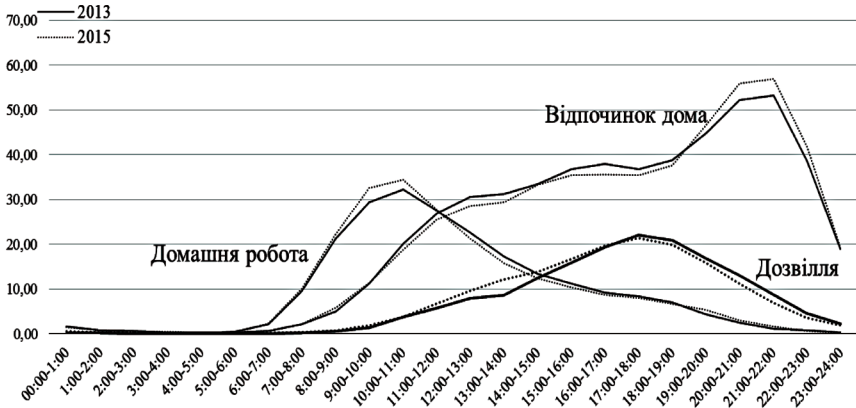

Рис. 3.4. Розпорядок дня у вихідні дні
(відсоток респондентів у кожному проміжку часу)

Як видно з рис. 3.3, поза роботою (навчанням) час розподіляється між здебільшого відпочинком вдома, менше домашньої роботою та найменше дозвіллям. У вихідні дні (рис. 3.4) більша частина часу припадає на відпочинок вдома, значно менше – на домашню роботу та дозвілля. У цілому час у будні дні, коли більша кількість міських мешканців відпочиває поза домом, – це проміжок між 17:00 та 21:00, у вихідні на проміжок між 13:00 та 21:00.

Для аналізу середньої кількості годин, затрачених на виконання певної справи, були обчислені адитивні індекси, порівняння середніх значень здійснювалось за допомогою t -критерію для незалежних вибірок. Так, у будні дні середня кількість годин дозвілля поза домом становить 0,7 год, у вихідні дні – 1,7 год. Різниця між даними 2013-го і 2015-го є статистично не значущою ($t = -0,2$, $p > 0,05$ для даних у будні дні і $t = -0,6$, $p > 0,05$ для даних у вихідні дні).

Порівняно з 2013 роком у будні дні 2015-го у середньому респонденти витрачали менше часу на такі види занять, як сон (7,6 год та 7,5 год відповідно, $t = 3,1$, $p \leq 0,05$), переміщення по місту (1,6 год та 1,5 год, $t = 3,0$, $p \leq 0,05$), робота чи навчання (6,9 год та 6,5 год, $t = 4,6$, $p \leq 0,05$), відвідування ресторанів, кафе, закладів громадського харчування (0,4 год та 0,3 год, $t = 5,5$, $p \leq 0,05$), додаткова освіта, групи за інтересами, тренування (0,29 год та 0,25 год, $t = 32,4$, $p \leq 0,05$), перегляд телебачення (2,8 год та 2,7 год, $t = 2,6$, $p \leq 0,05$), читання газет,

журналів (0,7 год та 0,5 год, $t = 8,3$, $p \leq 0,05$), прослуховування радіо (1,1 год та 1,0 год, $t = 3,4$, $p \leq 0,05$). Збільшилась лише середня кількість годин, затрачених на користування Інтернетом з 1,7 год у 2013 році до 2,0 год у 2015-му ($t = 3,9$, $p \leq 0,05$).

Таблиця 3.1. Структура повсякденних практик у будні дні (порівняння середніх значень, години)

Показник	Mean 2013	S. E.	Mean 2015	S. E.	t	df	P
Сон	7,6	0,03	7,5	0,04	3,1	9913	0,002
Переміщення по місту	1,6	0,02	1,5	0,02	3,0	9998	0,003
Робота/навчання	6,9	0,06	6,5	0,06	4,6	9984	0,000
Прийом їжі	2,3	0,02	2,3	0,02	1,6	9998	0,107
Відвідування ресторанів	0,4	0,01	0,3	0,01	5,5	9957	0,000
Закупи	0,8	0,01	0,8	0,02	0,3	9998	0,729
Домашня робота	1,4	0,03	1,4	0,03	-0,3	9998	0,742
Домашній відпочинок	2,9	0,03	2,9	0,04	-0,8	9998	0,447
Дозвілля поза домом	0,7	0,02	0,7	0,02	-0,2	9998	0,855
Додаткова освіта	0,3	0,01	0,3	0,01	2,4	9923	0,016
Перегляд ТБ	2,8	0,03	2,7	0,03	2,6	9998	0,009
Читання газет, журналів	0,7	0,02	0,5	0,01	8,3	9923	0,000
Слухання радіо	1,1	0,03	1,0	0,03	3,4	9998	0,001
Використання Інтернету	1,7	0,04	2,0	0,04	-3,9	9998	0,000

Примітка. Mean – середнє значення; S. E. (standard error) – стандартна помилка; t – значення t-критерію; df (degrees of freedom) – кількість ступенів свободи; P (probability value) – значення ймовірності.

У вихідні дні зменшилась середня кількість годин, яку мешканці міст витрачали на закупи, у 2013 році містяни у середньому проводили 1,4 год на походи по магазинах, у 2015 – 1,3 год (різниця статистично значуща, $t = 2,5$, $p \leq 0,05$). Використання Інтернету у вихідні дні також збільшилось з 2,0 у середньому у 2013 до 2,2 у 2015 ($t = 3,5$, $p \leq 0,05$).

Таблиця 3.2. Структура повсякденних практик у вихідні дні
(порівняння середніх значень, години)

Показник	Mean 2013	S. E.	Mean 2015	S. E.	t	df	P
Сон	9,3	0,04	8,9	0,04	6,6	9998	0,000
Переміщення по місту	0,9	0,02	0,7	0,02	5,5	9998	0,000
Прийом їжі	2,4	0,02	2,4	0,02	0,4	9998	0,694
Відвідування ресторанів	0,6	0,02	0,5	0,02	5,0	9908	0,000
Закупи	1,4	0,02	1,3	0,02	2,5	9998	0,013
Домашня робота	2,2	0,03	2,2	0,03	-0,7	9998	0,506
Домашній відпочинок	5,2	0,05	5,2	0,05	-0,1	9998	0,937
Дозвілля поза домом	1,7	0,03	1,7	0,03	-0,6	9998	0,561
Додаткова освіта	0,4	0,01	0,3	0,01	3,2	9990	0,001
Перегляд ТБ	4,1	0,05	3,8	0,04	4,8	9948	0,000
Читання газет, журналів	0,7	0,02	0,5	0,02	8,8	9755	0,000
Слухання радіо	0,8	0,02	0,7	0,02	2,8	9998	0,005
Використання Інтернету	2,0	0,05	2,2	0,05	-3,5	9998	0,000

Примітка. Mean – середнє значення; S. E. (standard error) – стандартна помилка; t – значення t-критерію; df (degrees of freedom) – кількість ступенів свободи; P (probability value) – значення ймовірності.

Тривалість дозвілля та вплив соціально-демографічних характеристик

Розрахунок кількості годин, затрачених на дозвілля залежно від соціально-демографічних характеристик респондента, здійснено за допомогою регресії Пуассона, оскільки тест Колмогорова – Смирнова ($p > 0,05$), близькість значень середнього й дисперсії, а також візуальний огляд гістограми, де малі значення зустрічаються найчастіше і після значення 4 у будні дні і значення 6 у вихідні дні частоти швидко згасають, свідчать, що спостережуваний розподіл залежної змінної близький за формою до розподілу Пуассона (рис. 3.5).

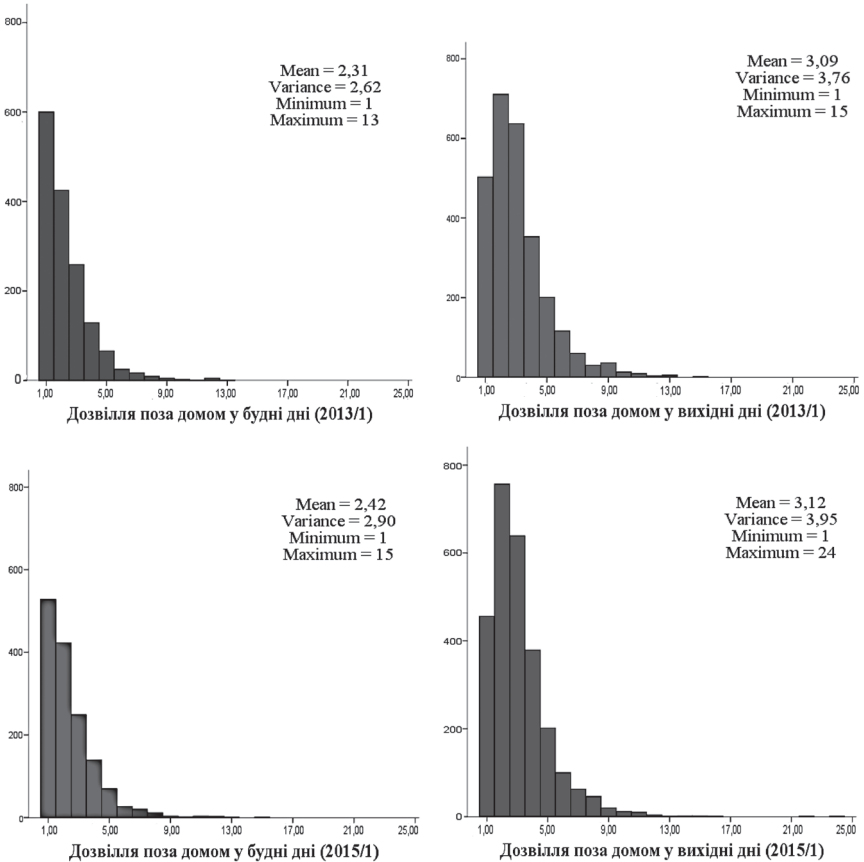

Рис. 3.5. Розподіл кількості годин дозвілля у будні й вихідні дні для респондентів, які витрачали на дозвілля хоча б 1 годину на добу (2013, 2015 рр.)

Аналіз проводили для респондентів, які витрачали на дозвілля хоча б одну годину на добу. Зважаючи на те, що на великих вибірках (200 і більше спостережень) тести для перевірки форми розподілу часто дають статистично значущі результати через проблему малих значень стандартної помилки [Field, 2009: р. 139], непараметричний тест Колмогорова–Смирнова для однієї вибіркової сукупності (One-Sample Kolmogorov–Smirnov Test) був проведений спочатку для 5 % всієї вибірки, потім для 7 % і 9 %.

Для аналізу використовували такі незалежні змінні: стать, сімейний стан, тип міста, вік, дохід і позиція в соціальній структурі. Описову статистику подано в табл. 3.3. Такий вибір зумовлено результатами попередніх досліджень, що свідчать про нерівний розподіл вільного часу між чоловіками і жінками, у середньому жінки мають меншу тривалість вільного часу, ніж чоловіки [Jagosz, 2016; Jung, 1990], оскільки витрачають більше часу на домашню роботу. Крім того, різниця у кількості годин дозвілля між незаміжними і заміжними жінками мінімальна, хоча було доречно припустити, що громадяни, які не перебувають у шлюбі, проводитимуть більше часу за дозвіллям. У рамках поданого аналізу чоловіки і люди, які не перебувають у шлюбі, виступали базовими категоріями для порівняння, інші категорії порівнювались з ними.

Таблиця 3.3. Соціально-демографічні характеристики

Опис незалежних категоріальних змінних	2013 р.		2015 р.	
	N	%	N	%
СТАТЬ				
чоловіки	2366	47,3	2354	47,1
жінки	2634	52,7	2646	52,9
СІМЕЙНИЙ СТАН				
одружені, заміжні, незареєстрований шлюб	3146	66,2	3177	66,1
розлучені чи живуть окремо	1038	21,8	1037	21,6
вдівці, вдови	180	3,8	207	4,3
неодружені чи незаміжні	390	8,2	386	8
ТИП МІСТА				
Київ	659	13,2	722	14,4
більше ніж 500 тисяч жителів	1562	31,2	1642	32,8
100–500 тисяч жителів	2052	41	1934	38,7
50–100 тисяч жителів	727	14,5	702	14
ПОЗИЦІЯ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ				
підприємці	211	4,2	194	3,9
керівники	168	3,4	126	2,5
спеціалісти	814	16,3	827	16,5

Продовження табл. 3.3

Опис незалежних категоріальних змінних	2013 р.		2015 р.			
	N	%	N	%		
службовці	688	13,8	543	10,9		
робітники	1197	23,9	1271	25,4		
студенти, учні	654	13,1	567	11,3		
домогосподарки, молоді мами	315	6,3	338	6,8		
пенсіонери, інваліди	563	11,3	627	12,5		
безробітні	168	3,4	262	5,2		
інше	183	3,7	198	4		
Опис незалежних інтервальних змінних	2013 р.			2015 р.		
	Mean	S. E.	N	Mean	S. E.	N
Дохід на особу в місяць (грн)	3272,6	52,2	4580	3714,0	54,2	4596
Вік	38,1	0,2	5000	39,2	0,2	5000

Примітка. Mean – середнє значення; S. E. (standard error) – стандартна помилка; N – частота.

Попереднє дослідження дозвілля населення Києва свідчить, що активність дозвілля киян значно вища, порівняно з рештою України, середнє значення індексу інтенсивності дозвілля для мешканців Києва становить 7,6, тоді як середнє значення для України – 5,7 [Домаранська, 2013]. Зважаючи на це, було доцільно перевірити, чи відрізняється тривалість дозвілля мешканців різних типів міст, при цьому жителі Києва виступали базовою категорією для порівняння. Також у рамках згаданого дослідження було виявлено зв'язок між інтенсивністю дозвілля і віком опитаних: молодь витрачає більше часу на дозвілля, ніж представники інших вікових категорій.

Попередньо проведені дослідження тривалості і динаміки дозвілля виявили, що громадяни вищої кваліфікації мають більшу різноманітність і інтенсивність вільного від роботи часу [Jarosz, 2016; Jung, 1990; Sullivan, Katz-Gerro, 2010]. З огляду на це перевіряли наявність зв'язку між кількістю годин, затрачених на дозвілля у будні і вихідні дні та рівнем доходу на особу в місяць і позицією в соціальній структурі. Базовою категорією для порівняння виступали представники робочих професій, оскільки важливо, щоб базова категорія

для порівняння була досить великою для забезпечення надійної оцінки коефіцієнтів регресії, відсоток робочих професій у вибірці є найбільшим: 23,9 % для масиву 2013 року і 25,4 % для масиву 2015-го.

Регресія Пуассона, як і звичайна регресія, ґрунтується на припущенні щодо відсутності мультиколінеарності, що через роздуті значення стандартних помилок для параметрів моделі може загрозувати незначущими оцінками за критерієм Вальда [Field, 2009: p. 224]. Найбільший сумнів викликав зв'язок між віком і позицією в соціальній структурі, віком і сімейним станом. Значення коефіцієнта кореляції Пірсона для фіктивних змінних «студенти, учні», «пенсіонери, інваліди», «неодружені чи незаміжні» і змінною вік варіюється від 0,52 до 0,58. Загалом, для спостережуваних даних середній вік для студентів та учнів становить 17 років, для пенсіонерів та інвалідів – 59 років. Середній вік респондентів, які не перебувають у шлюбі, значущо відрізняється від віку інших категорій і становить 26 років для масиву 2013 року та 27 років для масиву 2015-го. Зважаючи на це, змінну «вік» було вилучено із рівняння регресії. Діагностика колінеарності для всіх інших незалежних змінних, зокрема значення толерантності та коефіцієнта роздутості дисперсії (variance inflation factor – VIF), перебувають у припустимих межах, значення коефіцієнта кореляції не перевищує 0,30, що свідчить про незалежність предикторів.

Критерії узгодженості моделі з даними подано в табл. 3.4. Значення критеріїв ухилення (deviance) та χ^2 -квдрата Пірсона (Pearson Chi-Square), поділених на кількість ступенів свободи, близьких до 1, а також статистично значуще значення відношення правдоподібності χ^2 -квдрата (Likelihood Ratio Chi-Square) свідчать про належну узгодженість моделі з даними.

Таблиця 3.4. Критерії узгодженості моделі

Показник	2013/1		2015/1	
	Будні	Вихідні	Будні	Вихідні
Значення критерію ухилення (Deviance)	1183,4	2326,8	1221,1	2394,3
Кількість ступенів свободи	1291	2307	1245	2324
Значення, поділене на кількість ступенів свободи	0,9	1,0	1,0	1,0

Продовження табл. 3.4

Показник	2013/1		2015/1	
	Будні	Вихідні	Будні	Вихідні
Значення критерію χ^2-квадрата Пірсона (Pearson Chi-Square)	1438,9	2604,4	1476,6	2801,6
Кількість ступенів свободи	1291	2307	1245	2324
Значення, поділене на кількість ступенів свободи	1,1	1,1	1,2	1,2
Значення відношення правдоподібності χ^2-квадрата (Likelihood Ratio Chi-Square)	51,8	132,4	44,3	128,3
Кількість ступенів свободи	16	16	16	16
Значущість	0,000	0,000	0,000	0,000

Параметри моделі подано в таблицях 3.5 і 3.6. Зважаючи на вибір базових категорій для порівняння, константа репрезентує середню кількість годин, витрачених на дозвілля для чоловіків, які перебувають у шлюбі, мешканців Києва, представників робітничих професій, що становить – 2,22 год у будні дні та 3,25 год у вихідні дні для даних 2013 року і 1,95 та 2,99 год відповідно для даних 2015-го.

Результати для 2013 року вказують, що стать є статистично значущим предиктором кількості годин, витрачених на дозвілля, значення ймовірності для критерію Вальда не перевищує значення 0,05. Відношення шансів (значення $\text{Exp}(B)$) свідчить, що жінки витрачають на дозвілля менше часу, зокрема на 14 % менше у будні дні та 5 % у вихідні, ніж чоловіки. Результати моделі для 2015 року вказують на відсутність зв'язку між статтю та кількістю годин у будні дні та 10 % зниження кількості годин у жінок, порівняно з чоловіками, у вихідні дні.

Відсутність шлюбу асоціюється з більшою кількістю годин для дозвілля; городяни, які не перебувають у шлюбі, витрачають на дозвілля на 13 % більше у будні дні та на 25 % більше у вихідні дні за даними 2013 року (на 14 % і 20 % відповідно за даними 2015 року) порівняно з одруженими, заміжніми або тими, хто перебуває у незареєстрованому шлюбі. Такі відомості є статистично значущими,

Таблиця 3.5. Регресійна модель:
залежна змінна – кількість годин, затрачених на дозвілля (2013 р.)

Показник	2013 будні дні				2013 вихідні дні							
	B	S. E.	Sig.	Exp(B)	LO 95	HI 95	B	S. E.	Sig.	Exp(B)	LO 95	HI 95
Константа	0,80	0,07	0,000	2,22	1,94	2,53	1,18	0,04	0,000	3,25	3,00	3,52
Стать	-0,15	0,04	0,000	0,86	0,80	0,94	-0,05	0,03	0,051	0,95	0,90	1,00
Неодружені чи неза- міжні	0,12	0,05	0,017	1,13	1,02	1,25	0,23	0,03	0,000	1,25	1,18	1,34
Вайці, вдови	0,12	0,11	0,265	1,13	0,92	1,38	-0,05	0,07	0,507	0,95	0,82	1,10
Розведені, живуть окремо	0,05	0,08	0,546	1,05	0,90	1,21	0,01	0,05	0,892	1,01	0,92	1,11
Понад 500 тисяч жи- телів	-0,03	0,06	0,645	0,97	0,87	1,09	-0,15	0,04	0,000	0,86	0,80	0,93
100–500 тисяч жителів	-0,10	0,06	0,067	0,90	0,81	1,01	-0,16	0,04	0,000	0,86	0,80	0,92
50–100 тисяч жителів	-0,15	0,07	0,029	0,86	0,75	0,99	-0,17	0,04	0,000	0,84	0,77	0,92
Дохід	0,00	0,00	0,731	1,00	1,00	1,00	0,00	0,00	0,139	1,00	1,00	1,00
Підприємці	0,17	0,09	0,063	1,19	0,99	1,42	-0,01	0,06	0,918	0,99	0,88	1,12
Керівники	0,20	0,10	0,049	1,23	1,00	1,50	0,11	0,06	0,088	1,11	0,98	1,25
Спеціалісти	0,16	0,07	0,017	1,17	1,03	1,33	0,08	0,04	0,050	1,08	1,00	1,16
Службовці	0,11	0,07	0,100	1,12	0,98	1,28	0,02	0,04	0,563	1,02	0,95	1,11
Студенти, учні	0,19	0,07	0,010	1,20	1,04	1,39	0,04	0,05	0,350	1,04	0,95	1,14
Домогосподарки, мами	0,34	0,07	0,000	1,40	1,21	1,62	0,07	0,05	0,192	1,07	0,97	1,19
Пенсіонери, інваліди	0,13	0,07	0,064	1,14	0,99	1,32	-0,03	0,05	0,512	0,97	0,88	1,07
Безробітні	0,24	0,09	0,011	1,27	1,06	1,52	0,04	0,06	0,587	1,04	0,91	1,18

Примітка. B – коефіцієнт рівняння регресії; S. E. (standard error) – стандартна помилка; Sig. – значущість за критерієм Вальда; Exp(B) – відношення шансів; LO 95 – нижня межа 95 % довірчого інтервалу; HI 95 – верхня межа 95 % довірчого інтервалу для значення відношення шансів.

Таблиця 3.6. Регресійна модель: залежна змінна – кількість годин, затрачених на дозвілля (2015 р.)

Показник	2015 будні дні				2015 вихідні дні							
	B	S. E.	Sig.	Exp(B)	LO 95	HI 95	B	S. E.	Sig.	Exp(B)	LO 95	HI 95
Константа	0,66	0,07	0,000	1,93	1,69	2,21	1,09	0,04	0,000	2,99	2,76	3,24
Стать	-0,03	0,04	0,475	0,97	0,90	1,05	-0,11	0,03	0,000	0,90	0,86	0,95
Неодружені чи незаміжні	0,13	0,05	0,009	1,14	1,03	1,26	0,18	0,03	0,000	1,20	1,13	1,27
Відвіц, вдови	-0,01	0,09	0,934	0,99	0,83	1,19	0,02	0,07	0,761	1,02	0,89	1,18
Розведені, живуть окремо	0,10	0,07	0,170	1,11	0,96	1,28	0,12	0,04	0,008	1,13	1,03	1,23
Понад 500 тисяч жителів	0,02	0,06	0,694	1,02	0,91	1,15	-0,06	0,04	0,141	0,95	0,88	1,02
100–500 тисяч жителів	0,05	0,05	0,395	1,05	0,94	1,17	-0,07	0,04	0,050	0,93	0,87	1,00
50–100 тисяч жителів	0,00	0,06	0,964	1,00	0,89	1,14	-0,01	0,04	0,843	0,99	0,91	1,08
Дохід	0,00	0,00	0,111	1,00	1,00	1,00	0,00	0,00	0,009	1,00	1,00	1,00
Підприємці	0,26	0,10	0,006	1,30	1,08	1,57	0,14	0,06	0,017	1,15	1,03	1,30
Керівники	0,39	0,12	0,001	1,47	1,16	1,87	0,00	0,07	0,960	1,00	0,86	1,15
Спеціалісти	0,13	0,07	0,047	1,14	1,00	1,29	0,07	0,04	0,043	1,08	1,00	1,16
Службовці	0,05	0,08	0,549	1,05	0,90	1,23	0,05	0,04	0,237	1,05	0,97	1,14
Студенти, учні	0,15	0,07	0,037	1,16	1,01	1,34	0,14	0,05	0,002	1,15	1,05	1,26
Домогосподарки, мами	0,26	0,07	0,000	1,30	1,13	1,50	0,02	0,05	0,672	1,02	0,92	1,14
Пенсіонери, інваліди	0,21	0,07	0,002	1,23	1,08	1,40	0,01	0,05	0,760	1,01	0,93	1,11
Безробітні	0,28	0,07	0,000	1,32	1,14	1,53	0,10	0,05	0,041	1,11	1,00	1,23

Примітка. B – коефіцієнт рівняння регресії; S. E. (standard error) – стандартна помилка; Sig. – значущість за критерієм Вальда; Exp(B) – відношення шансів; LO 95 – нижня межа 95 % довірчого інтервалу; HI 95 – верхня межа 95 % довірчого інтервалу для значення відношення шансів.

значення ймовірності для критерію Вальда не перевищує межі 0,05. Різниця у кількості годин, витрачених на дозвілля, немає для громадян, які перебувають у шлюбі, і вдівців, удів, розлучених та респондентів, які живуть окремо. Винятком є показники для вихідних днів 2015 року, що вказують на 13 % зростання у кількості годин для громадян, які розірвали шлюб.

У 2013 році мешканці міст із населенням 50–100 тисяч жителів витрачають на дозвілля у будні дні на 15 % менше, ніж мешканці Києва. Середня кількість годин дозвілля у будні дні киян і мешканців великих міст з населенням 100–500 тисяч жителів та з населенням більше ніж 500 тисяч жителів не відрізняється. У вихідні дні жителі Києва витрачають більшу кількість годин на дозвілля, зокрема жителі міст з населенням понад 500 тисяч і з населенням 100–500 тисяч на 14 % менше, а жителі міст з населенням 50–100 тисяч на 16 % менше. За даними 2015 року тип міста не пов'язаний з кількістю годин дозвілля, за винятком оцінок для вихідних днів, що свідчать про 7 % зростання кількості годин для мешканців міст із населенням 100–500 тисяч жителів.

Зв'язку між доходом і кількістю годин дозвілля немає. Коефіцієнт регресії B дорівнює 0, значення $\text{Exp}(B)$, його верхня і нижня межа довірчого інтервалу дорівнює 1. Повторюваність такого результату перевіряли для даних 2012 та 2010 років, на яких підтвердилася відсутність зв'язку.

Позиція в соціальній структурі асоціюється з кількістю годин для дозвілля. Згідно з даними 2013 року в будні дні такі категорії населення, як керівники, спеціалісти, студенти, учні, домогосподарки, молоді мами та безробітні витрачають більшу кількість годин на дозвілля, ніж представники робітничих професій. Зокрема найбільше домогосподарки й молоді мами – на 40 % більше, безробітні – на 27 % більше, керівники – на 23 % більше, студенти, учні – на 20 % більше, спеціалісти – на 17 % більше. Для вихідних днів відмінності статистично не значущі, за винятком спеціалістів, які у 2013 році витрачали на дозвілля у вихідні на 8 % більше, ніж робітники.

За даними 2015 року в будні дні лише кількість годин, витрачених на дозвілля службовцями, не відрізняється від кількості годин, витрачених робітниками. Керівники витрачають на 47 % більше, ніж представники робітничих професій, безробітні – на 32 % більше, підприємці, домогосподарки й молоді мами – на 30 % більше, пенсіонери, інваліди – на 23 % більше, студенти, учні – на 16 % більше,

спеціалісти – на 14 % більше. У вихідні дні кількість годин дозвілля значущо відрізняється для підприємців (3 % зростання), спеціалістів (8 % зростання), студентів, учнів (15 % зростання) та безробітних (11 % зростання).

Зв'язок між віком і часом дозвілля є доволі слабким та негативним: при збільшенні віку кількість годин, затрачених на дозвілля, скорочується. У вихідні дні зв'язок дещо сильніший, ніж у будні, значення коефіцієнта кореляції Спірмана для вихідних у 2013 році дорівнює $-0,18$ ($p \leq 0,05$) і $-0,13$ ($p \leq 0,05$) для вихідних 2015-го, для буднів $-0,08$ ($p \leq 0,05$) і $-0,07$ ($p \leq 0,05$) відповідно. У вихідні дні середня кількість годин дозвілля містян віком 55–65 років становить 2,6 год, віком 30–39 – 2,9 год, віком 16–19 – 3,8 год у 2013 році. Результати порівняння середніх значень за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу подано в табл. 3.7.

Таблиця 3.7. Порівняння середньої кількості годин дозвілля у вихідні дні серед вікових категорій

Однорідні підгрупи								
Вік	Вихідні дні (2013 р.)			Вихідні дні (2015 р.)				
Від 55 до 65 років	2,6				2,8			
40–54 років	2,8	2,8			2,9			
30–39 років		2,9			3,1	3,1		
20–29 років			3,4			3,3	3,3	
12–15 років			3,5	3,5			3,4	3,4
Від 16 до 19 років				3,8				3,7

*Різноманітність структури
практик дозвілля*

Зв'язок між віком і різноманітністю дозвілля є помірним і негативним, при збільшенні віку кількість практик дозвілля скорочується. Значення коефіцієнта кореляції Пірсона для 2013 року дорівнює $-0,31$ ($p \leq 0,05$) і $-0,27$ ($p \leq 0,05$) для 2015-го. Також помірним є зв'язок між різноманітністю дозвілля та позицією в соціальній структурі, значення коефіцієнта Ета для 2013 року дорівнює 0,29, для 2015-го – 0,27. Виявлено слабкий зв'язок між різноманітністю

дозвілля та статтю (0,10 для 2013-го та 0,07 для 2015 року) й типом міста (0,06 для 2013-го та 0,05 для 2015 року), дещо сильніший зв'язок між різноманітністю дозвілля та сімейним станом (0,20 для 2013-го та 0,13 для 2015 року) і рівнем доходу (0,11 для 2013-го та 0,09 для 2015 року). При збільшенні рівня доходу кількість практик дозвілля також збільшується, результати порівняння середніх значень за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу наведено в табл. 3.8.

Таблиця 3.8. Порівняння середньої кількості практик дозвілля серед категорій із різним рівнем доходу

Однорідні підгрупи								
Дохід	2013 р.				Дохід	2015 р.		
Менше ніж 1500 грн	15				Менше ніж 1500 грн	14		
1500–1999 грн	16	16			1500–1999 грн	14		
2000–3999 грн		17	17		2000–3999 грн		15	
4000–6999 грн			18	18	4000–6999 грн			16
7000–9999 грн				18	10000 грн і більше			16
10000 грн і більше				20	7000–9999 грн			18

Примітка. Середня кількість практик дозвілля для 2013-го становить 17, для 2015 року – 15.

Порівняння відсотків участі у різноманітних практиках дозвілля у 2013 та 2015 роках виявило значне скорочення участі у більшості занять у вільний від роботи час (значення ймовірності хі-квадрата не перевищує значення 0,05). Винятком є лише робота на присадибній ділянці, прогулянки містом і відвідування церкви (табл. 3.9), участь у цих практиках істотно не змінилась. Прикметно, що на тлі такого скорочення зросло користування Інтернетом у вільний час.

Заняттями, що зазнали найбільшого скорочення (різниця становить більше ніж 10 %), є читання журналів, газет і відвідування магазинів. Заняттями, скорочення участі в яких сягнуло від 10 % до 5 %, є перегляд відео, прослуховування радіопередач, читання книг, прослуховування музики, навчання, підвищення кваліфікації, відвідування театрів, відвідування ресторанів, кафе.

Таблиця 3.9. Участь у практиках дозвілля,
порівняння 2013 та 2015 років (%)

Показник	2013 р.	2015 р.	Різниця
Читання журналів	61,9	46,5	-15,4
Читання газет	65,8	53,2	-12,6
Відвідування магазинів	55,3	44,4	-10,9
Перегляд відео	62,0	53,2	-8,8
Прослуховування радіо	52,3	44,4	-7,9
Читання книг	69,5	62,4	-7,1
Прослуховування музики	80,2	73,3	-6,9
Навчання, підвищення кваліфікації	32,9	27,0	-5,9
Відвідування театрів	31,3	25,7	-5,6
Відвідування ресторанів, кафе	57,5	52,5	-5
Гра в більярд, боулінг	23,9	19,5	-4,4
Настільні ігри (шахи, карти тощо)	29,2	24,9	-4,3
Туризм (піший, водний, гірський тощо)	22,9	18,7	-4,2
Відвідування концертів	32,4	28,3	-4,1
Відвідування художніх виставок	24,0	19,9	-4,1
Прийом/відвідування гостей (друзів, родичів)	85,0	80,9	-4,1
Виїзди на природу (за місто)	64,5	60,7	-3,8
Відвідування кінотеатрів	39,4	35,7	-3,7
Комп'ютерні ігри	39,0	35,4	-3,6
Відвідування дискотек, нічних клубів	22,7	19,1	-3,6
Перегляд телепередач	94,3	91,0	-3,3
Відвідування спортивних клубів, тренажерних залів, басейнів	29,9	26,8	-3,1
Мисливство та рибалка	23,3	20,3	-3
Відвідування центрів краси (косметолог, солярій, перукарня)	51,7	48,8	-2,9
Шиття, рукоділля, в'язання	38,1	35,4	-2,7
Заняття з дітьми	53,0	50,3	-2,7
Догляд за автомобілем, його ремонт	18,0	15,7	-2,3
Турбота про будинок (прання, прибирання тощо)	84,7	82,9	-1,8
Приготування їжі	82,0	80,3	-1,7
Відвідування церкви, участь у богослужіннях	57,7	56,7	-1
Прогулянки містом, улюбленими вулицями, парками	80,1	79,4	-0,7
Робота на присадибній ділянці	42,9	42,6	-0,3
Інтернет	62,8	64,4	1,6

Помірно, від 5 % до 3 %, скоротилась участь у таких заняттях, як ігри в більярд, боулінг, настільні (шахи, карти) та комп'ютерні ігри, заняття туризмом (пішим, водним, гірським), мисливство та рибалка, відвідування концертів, художніх виставок, кінотеатрів, дискотек, нічних клубів, прийом/відвідування гостей (друзів, родичів), виїзди на природу, перегляд телепередач, відвідування спортивних клубів, тренажерних залів, басейнів.

Найменшою мірою (менше ніж 3 %) скорочення позначилось у таких заняттях, як відвідування центрів краси (косметолог, солярій, перукарня), шиття, рукоділля, в'язання, заняття з дітьми, догляд за автомобілем, його ремонт, турбота про будинок (як-от прання, прибирання), приготування їжі.

Найбільшим скорочення участі в практиках дозвілля виявилось серед категорій з найвищим доходом – 10 тисяч грн і більше на особу в місяць і доходом нижчим за середній від – 1500 до 1999 грн. Хоча структура практик, в яких відбулося найбільше скорочення, значно відрізняється у цих групах (табл. 3.10).

Серед містян із найвищими доходами відбулося скорочення в таких практиках, як читання журналів (різниця між 2013 і 2015 роками становить мінус 27,3 %), відвідування магазинів, виставок-продажів, ярмарків (різниця –22,9 %), читання книг (–17,2 %), робота на присадибній ділянці (–16,4 %), читання газет (–16,3 %), відвідування художніх виставок (–15,3 %), відвідування спортивних клубів, тренажерних залів, басейнів (–14,2 %), заняття мисливством та рибалкою (–13,2 %), ігри в шахи, карти й інші настільні ігри (–12,9 %), заняття з дітьми (–12,4 %), прослуховування музики (–12,1 %), відвідування дискотек, нічних клубів (–11,7 %), гра в більярд, боулінг (–10,8 %), відвідування концертів (–10,4 %), відвідування театрів (–10,2 %), догляд за автомобілем, його ремонт (–9,7 %), перегляд телепередач (–9,1 %), виїзди на природу (–8,8 %), турбота про будинок (–8,1 %), приготування їжі (–8,0 %), прогулянки по місту, улюбленим вулицях, парках (–4,6 %).

Серед жителів міст із доходами від 1500 до 1999 грн відбулося скорочення в таких практиках, як відвідування ресторанів, кафе (–14,1 %), перегляд відео (–12,5 %), комп'ютерні ігри (–11,0 %), слухання радіо (–10,7 %), відвідування кінотеатрів (–9,2 %), навчання, підвищення кваліфікації (–8,8 %), користування Інтернетом (–4,6 %).

Таблиця 3.10. Динаміка участі у практиках дозвілля серед груп із різним рівнем видом доходу (2013 р., 2015 р., %)

Практики дозвілля / гри на особу в місяць	2013 р.						2015 р.					
	7000- 9999	4000- 6999	2000- 3999	1500- 1999	<1500	≥10 000	7000- 9999	4000- 6999	2000- 3999	1500- 1999	<1500	1500- 1999
	≥10000											
Навчання, підвищення кваліфікації	36,3	36,4	34,1	29,9	27,3	22,3	30,8	36,9	29,4	23,7	18,5	15,9
Читання книг	72,6	66,0	69,0	68,6	69,0	67,7	55,4	61,4	63,3	63,3	61,4	57,7
Читання газет	68,1	66,0	66,2	67,9	65,3	67,4	51,8	55,6	54,5	54,9	51,1	55,8
Читання журналів	73,3	56,2	64,8	63,2	57,7	57,1	46,0	48,1	47,9	46,1	43,5	48,0
Прослуховування радіо	58,5	51,9	54,9	52,7	50,5	50,9	47,8	49,0	46,6	46,5	39,8	40,3
Прослуховування музики	86,7	78,4	82,2	80,6	76,9	75,2	74,6	76,3	76,2	72,7	69,0	72,3
Перегляд телепередач	92,6	95,7	94,9	94,1	96,5	93,7	83,5	89,2	90,5	92,2	94,3	90,9
Перегляд відео	68,1	66,7	67,4	60,8	57,7	51,7	62,1	61,8	57,7	52,6	45,2	41,8
Комп'ютерні ігри	50,4	50,0	40,9	35,7	37,3	27,7	41,1	44,0	34,9	34,7	26,3	28,6
Інтернет	74,1	72,2	66,7	63,9	58,8	45,8	74,6	76,8	69,9	63,1	54,2	51,6
Турбота про будинок (прання, прибирання тощо)	84,4	73,5	83,4	86,6	86,8	86,7	76,3	85,1	83,5	83,2	86,9	83,9
Приготування їжі	83,0	77,8	81,6	82,9	85,9	85,7	75,0	81,3	81,0	81,0	85,8	83,9
Шиття, рукоділля, в'язання	33,3	31,5	34,3	36,6	39,3	45,6	27,7	34,0	35,0	34,6	39,2	38,9
Настільні ігри (шахи, карти тощо)	34,8	32,7	28,9	27,1	28,7	26,6	21,9	29,9	26,0	24,3	24,0	20,6
Заняття з дітьми	59,3	62,3	51,8	54,6	54,4	53,0	46,9	56,0	52,5	51,7	50,5	48,2
Відвідування тренажерних залів, басейнів	45,9	42,6	36,7	27,7	22,7	17,1	31,7	41,9	30,8	23,4	14,4	22,4

Продовження табл. 3.10

Практики дозвілля / грн на особу в місяць	2013 р.					2015 р.					
	≥10000	7000– 9999	4000– 6999	2000– 3999	1500– 1999	≥10 000	7000– 9999	4000– 6999	2000– 3999	1500– 1999	<1500
Прогулянки містом, улюбленими вулицями, парками	77,8	74,7	80,6	81,2	79,0	76,2	83,4	84,2	78,5	78,2	75,9
Прійом / відвідування гостей (Арузів, родичів)	83,7	82,7	84,5	86,2	85,7	85,6	88,0	84,1	81,0	80,3	77,2
Відвідування художніх виставок	38,5	29,6	28,1	22,0	19,2	16,8	29,5	22,5	18,1	16,6	14,8
Відвідування магазинів (окрім продуктових)	66,7	59,3	55,9	56,9	53,3	46,1	52,7	46,7	44,1	40,7	39,1
Відвідування кінотеатрів	57,8	44,4	45,4	36,8	34,3	24,5	51,9	40,5	33,9	25,1	19,5
Відвідування театрів	48,1	39,5	37,1	29,4	22,7	20,2	39,0	29,2	24,0	18,5	16,4
Відвідування концертів	51,9	42,0	37,6	30,5	25,7	22,7	45,2	32,5	25,9	20,5	17,5
Відвідування ресторанів, кафе	69,6	61,1	61,8	57,0	56,0	45,6	74,7	60,3	51,8	41,9	33,4
Відвідування центрів краси	58,5	53,7	56,1	52,6	49,1	40,9	58,0	52,8	47,1	44,1	46,2
Відвідування дискотек, нічних клубів	45,2	31,5	26,2	19,7	19,2	16,3	33,5	21,4	17,7	11,5	11,5
Гра в більяра, боулінг	38,5	31,5	27,7	22,0	21,0	17,6	36,5	23,3	17,8	12,9	10,8
Мисливство, рибалка	37,8	32,7	28,7	20,4	23,8	18,7	24,6	21,4	19,5	16,2	19,5
Догляд за автомобілем, його ремонт	35,6	31,5	20,8	16,4	15,0	14,9	27,4	17,5	14,5	11,7	10,4
Туризм (піший, водний, гірський тощо)	33,3	30,9	28,4	20,7	16,7	17,2	27,8	19,0	16,3	12,5	22,6
Візити на природу (за місто)	72,6	58,6	69,3	64,8	61,8	58,6	72,6	63,5	60,7	54,4	54,0
Робота на присадибній ділянці	52,6	31,5	43,1	42,0	42,1	46,7	48,1	41,2	42,8	43,1	47,3
Відвідування церкви, участь у богослужіннях	59,3	49,4	56,8	57,7	57,7	64,3	61,4	57,9	56,7	59,1	53,3

Отже, у період погіршення матеріального становища населення у 2013–2015 роках не спостерігається скорочення тривалості дозвілля, яка у середньому становить 0,7 год у будні дні та 1,7 год у вихідні дні. Скорочення відбулося серед інших щоденних занять, зокрема робота/навчання, споживання ЗМІ (окрім Інтернету), відвідування ресторанів, кафе, закладів громадського харчування та додаткова освіта, тренування.

Тривалість дозвілля зумовлено такими соціально-демографічними характеристиками, як стать – у середньому у жінок кількість годин дозвілля менша, ніж у чоловіків; сімейний стан – у неодружених або незаміжніх тривалість дозвілля більша; вік – у молоді тривалість дозвілля більша, ніж у людей старших вікових груп; тип міста – у вихідні дні у жителів Києва тривалість дозвілля більша, ніж у жителів інших типів міст; позиція в соціальній структурі – у будні дні у представників робітничих професій тривалість дозвілля менше, ніж у незайнятого населення, керівників та спеціалістів. Відмінність статистично не значуща між середньою кількістю годин дозвілля представників робітничих професій та службовців. Рівень доходу не має впливу на кількість годин дозвілля, такі результати повторюються для даних 2010, 2012, 2013 та 2015 років.

Різноманітність дозвілля сильніше асоціюється з позицією в соціальній структурі та віком, менше з рівнем доходу. При зменшенні віку і збільшенні рівня доходу кількість практик дозвілля збільшується, у підприємців, керівників та спеціалістів середня кількість практик дозвілля більша, ніж у робітників та службовців, проте найбільша середня кількість практик дозвілля у студентів та учнів.

З огляду на те, що у 2013 році серед городян із найвищим доходом різноманітність дозвілля була найбільшою (у середньому 20 практик), закономірно, що найбільшим скорочення участі в практиках дозвілля виявилось саме серед цієї категорій міського населення. У цілому найбільшою мірою скорочення відбулося серед споживачьких практик, а саме відвідування магазинів і ресторанів. Далі серед практик усамітненого дозвілля, самовдосконалення та культурного споживання: читання книг, журналів, газет, прослуховування музики, навчання, підвищення кваліфікації, відвідування театрів. Меншою мірою під впливом скрутного матеріального становища

громадяни відмовлялися від розваг і хобі, гри в більярд, боулінг, настільні, комп'ютерні ігри, заняття туризмом, мисливством, риболовлею, відвідування концертів, кінотеатрів тощо. Скорочення найменшою мірою позначилося на практиках, без яких не можна обійтися і які радше належать до обов'язків, аніж до відпочинку, а саме: турбота про оселю, приготування їжі, заняття з дітьми, догляд за автомобілем та відвідування перукаря, косметолога. До переліку занять, скорочення участі в яких у цілому по Україні не відбулося, належать робота на присадибній ділянці, прогулянки містом і відвідування церкви.

3.2. Самооцінки соціального становища і реакції на події

Дані моніторингового дослідження «Українське суспільство» за 2013–2016 роки Інституту соціології НАНУ (вибірка репрезентативна для дорослого – старшого 18 років – населення, N = 1800 у 2013 та 2014 роках та N = 1802 у 2015 та 2016 роках на підконтрольних Україні територіях) дають змогу встановити, які саме зміни відбулися і чи відбулися взагалі в уявленнях громадян про власне становище та у їхніх повсякденних практиках. Йдеться, власне про фіксацію ефектів (впливів) екстраординарних подій на самопочуття та життєдіяльність людей.

Традиційно у соціологічних опитуваннях вживають такі індикатори самооцінки індивідами власного становища, як позиція на соціальній драбині та задоволеність життям у цілому та окремими його аспектами (приміром, власною роботою, функціонуванням тих чи тих соціальних інституцій тощо). Для подальшого аналізу були залучені чотири показники: розташування індивідом себе на сходинці уявної соціальної драбини, загальна задоволеність життям, задоволеність своїм становищем у суспільстві та уявлення про те, яким був би бажаний для індивіда спосіб життя. Для визначення впливу подій на настрої та уявлення, значення цих показників порівнювали для чотирьох років: 2013, 2014, 2015 і 2016 – до початку подій та у процесі їхнього розгортання. Тренди змін у думках мешканців України зафіксовано у табл. 3.11.

**Таблиця 3.11. Оцінки респондентами свого становища
у 2013–2016 рр.***

Запитання	Рік проведення опитування			
	2013	2014	2015	2016
Позиція респондента на соціальній драбині				
1 (низ)	7,1	5,8	5,2	6,4
2	16,6	13,2	14,7	19,6
3	37	32,5	31,2	32,2
4	27,4	33,3	31,4	26,9
5	9,6	11,5	13,5	11,7
6	1,7	2,9	2,9	2,2
7 (верх)	0,6	0,8	1,1	0,9
Задоволеність респондента своїм становищем у суспільстві				
Скоріше незадоволений	50,5	42,4	53,2	54,1
Важко сказати, задоволений чи ні	31,3	34,1	24,7	23,3
Скоріше задоволений	18,2	23,5	22,1	22,6
Задоволеність респондента життям загалом				
Зовсім незадоволений	13,4	10,1	15,6	14,5
Скоріше незадоволений	32,2	27,5	32,3	36,5
Важко сказати, задоволений чи ні	24,2	27,2	18,8	16
Скоріше задоволений	27,6	31,4	31,1	29
Цілком задоволений	2,6	3,8	2,2	3,9
Як респондент хотів би жити з огляду на власні бажання та уявлення про життя				
Жити не гірше за більшість наших людей	21	–	–	14,9
Жити краще за більшість наших людей	9,6			11
Жити так, як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах	46,2			49,7
Жити на власний розсуд, мати власний стиль життя	15,7			18
Вважаю, що життя людини визначається не її уподобаннями, а долею	3,4			2,8
Важко відповісти	4,1			3,6
N	1800	1800	1802	1802

* Частки осіб, які не відповідали на відповідні запитання у різні роки, не перевищують 0,4 % по кожному з них.

Погіршилася оцінка респондентами власної позиції на соціальній драбині. Найвиразнішими були відмінності у частці індивідів на другій та четвертій її сходинках: якщо для першої було притаманним зростання у 2016 році порівняно з 2014 та 2015 роками (до 19,6 % з 13,2 % та 14,7 % відповідно), то для другої, навпаки, – падіння у 2016 році щодо аналогічного показника у 2014 році (з 33,3 % до 26,9 %) *. Тобто домінуючою тенденцією була низхідна соціальна мобільність, все більше індивідів констатують, що перебувають біля підвалин суспільної ієрархії – 26 % на 1–2 щаблях у 2016 році проти 20 % у 2015-му.

Істотно збільшилася й незадоволеність становищем у суспільстві за останні два роки, сягнувши з 42,4 % у 2014 році до 53,2 % та 54,1 % у 2015 та 2016 роках. При цьому, чисельне зростання цієї категорії за останні два роки відбулося за рахунок зменшення відсотка тих, кому було важко визначитися з оцінкою параметра. Подібний тренд наявний і для задоволеності життям загалом: за останні два роки відбувся приріст у категоріях різною мірою незадоволених життям за рахунок тих, хто вагався з відповіддю (частки зовсім незадоволених життям та скоріше незадоволених у 2015 та 2016 роках зросли приблизно на 5 % порівняно з 2014 роком). Події начебто відкривали очі індивідам на те, де і у якій ситуації вони перебувають. І навпаки, частка тих, хто своїм становищем задоволений, збільшившись у 2014 році до 23,5 % порівняно з 18,2 % у 2013, надалі значущо не зростала, коливаючись упродовж 2014–2016 років у межах від 22,1 % до 23,5 %. Події, отже, сприймалися по-різному, більша частина тих, хто вагався із визначенням власної ситуації, тверезо констатували їхні негативні ефекти, менша частина віддавала перевагу емоційному (афективному) підйомові, нібито розгледівши привабливі перспективи.

Частково на зменшення задоволеності власним життям впливають зміни у переліку позитивних референтних груп, які виступають еталонами при оцінці життєвого рівня. Так, з одного боку, найбільш бажаним для населення України залишався спосіб життя людей у сучасних цивілізованих країнах – саме такий орієнтир обрала майже половина опитаних як у 2013, так і у 2016 роках (46,2 % та 49,7 % відповідно). Водночас, у 2016 році суттєво зменшилася кількість прибічників

* Тут і далі відмінності визначено з використанням z-критерію з поправкою Бонфероні, їхня значущість на рівні $p = 0,01$.

того, щоб жити не гірше за більшість інших співвітчизників, – з 21 % до 14,9 %, проте зросла частка тих, хто воліє жити на власний розсуд і особливий стиль життя – з 15,7 % до 18 %. Індивідуалізація прагнень і сподівань, як це бачимо з наведених даних, стала ще одним наслідком надзвичайних подій.

Між тим, у перспективі статистичної значущості, окремі показники слабо варіювали упродовж чотирьох років опитування. Так, щільність зв'язку між роком проведення опитування та чотирма наведеними у таблиці змінними виявилася незначною, коефіцієнт V Крамара для відповідних пар ознак коливався у діапазоні від 0,062 до 0,087 (для всіх пар змінних $p < 0,001$). Інакше кажучи, виняткові події не мали радикального впливу на ідентифікацію індивідів у просторі обраних ознак. Крім того, різні аспекти уявлень індивідів про власну позицію у соціумі та емоційними станами виявилися пов'язаними. Кореляція між парами ознак найсильнішою була для задоволеності життям та позиції у суспільстві: значення r Спірмана варіювало у межах від 0,494 до 0,557 за чотири розглянуті роки. Позиція на соціальній драбині слабкіше корелювала з обома оцінками задоволеності – значення r Спірмана для пар ознак коливалося від 0,336 до 0,419*.

Самооцінки матеріального становища

Загальні оцінки індивідами соціального становища, як неодноразово фіксувалося в інших дослідженнях, є пов'язаними з рівнем добробуту. Так, для всіх років опитування було відмічено помірну кореляцію між парами ознак, які фіксують матеріальне становище індивіда (позиція сім'ї на 11-бальній шкалі матеріального забезпечення; те, на що вистачає грошей сім'ї респондента, та загальна оцінка матеріального стану сім'ї респондента) та оцінками позиції індивіда (місце на соціальній драбині, задоволеність позицією у суспільстві та задоволеність життям) – значення t Кендала було не меншим за 0,214 (ймовірність для всіх пар становила $p < 0,001$). При цьому самооцінки матеріального становища, так само як і позиції у соціальному просторі, не зазнали різких змін (табл. 3.12).

* Всі коефіцієнти значущі на рівні $p < 0,001$.

Таблиця 3.12. Оцінки респондентами матеріального становища у 2013–2016 роках *

Запитання	Рік проведення опитування			
	2013	2014	2015	2016
Позиція сім'ї респондента на шкалі матеріального забезпечення				
0 (низ)	2,2	3,3	2,7	–
1	6,9	4,4	5,7	
2	17,3	13	15,4	
3	31,9	28,9	27,4	
4	19,2	23,1	20,4	
5	14	18,1	18,8	
6	4,6	5,4	5,4	
7	3,1	2,6	2,6	
8	0,7	0,7	1,3	
9	0,2	0,2	0,2	
10 (верх)	0,1	0,2	0,2	
Те, на що вистачає грошей сім'ї респондента				
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraкуємо	0,8	0,8	1,3	1,2
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	4	3,3	4,4	4,6
Вистачає лише на продукти харчування	41,7	36,5	41,2	47,7
Вистачає загалом на прожиття	36,7	38,8	37,1	32,1
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	13,3	16,1	12,9	11,7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	3,2	3,8	2,7	2,3
Живемо у повному достатку	0,2	0,6	0,3	0,5
Загальне матеріальне становище сім'ї респондента				
Злиденне	4,6	6,3	3,7	4
Бідне	45,7	40,1	42,1	45,5
Середнє	49	52,3	53,7	48,9
Заможне	0,7	1,1	0,6	1,6
Багате	0,1	0,2	0	0,1
Зміна матеріальних умов сім'ї респондента за останній рік				
Значно погіршилися	27,6	–	–	47
Трохи погіршилися	32,1			32,1
Залишилися такими самими	35			17,6
Трохи поліпшилися	4,5			2,6
Значно поліпшилися	0,8			0,7
N	1800	1800	1802	1802

* Частки осіб, які не відповіли на означені питання, не перевищують 0,4 % по кожному з них, крім питання щодо того, на що вистачає грошей сім'ї, для якого ця частка коливається від 0,9 % до 9,3 %.

За 11-бальною шкалою рівня матеріального забезпечення родини у 2014 році відбулося значуще зменшення часток осіб на сходинках 1–3 порівняно з 2013 роком (з 6,9 %, 17,3 % та 31,9 % до 4,4 %, 13 % та 28,9 % відповідно), а відсоток тих, хто перебував на п'ятій сходинці, навпаки, зріс з 14 % у 2013 році до 18,1 % та 18,8 % у 2014 та 2015 роках.

Найпомітніші зміни у тому, на що вистачає грошей родинам опитаних, було зафіксовано для категорії тих, кому їх вистачало лише на продукти харчування: у 2016 році ця частка виявилася найбільшою (47,7 %), перевищивши значення аналогічного показника у попередні три роки (41,2 % у 2015, 36,5 % у 2014 році). У 2016 році зменшилися щодо 2014 і частки тих, хто загалом забезпечував своє прожиття (з 38,8 % до 32,1 %), і тих, хто міг придбати все необхідне, хоча і без можливості робити заощадження (з 16,1 % до 11,7 %). Кількість тих, хто вважає, що вони живуть у злиднях, значущо зменшилася з 6,3 % у 2014 році до 3,7 % у 2015 та 4 % у 2016 роках. Частка тих, хто ідентифікував свою родину як бідну, за цей же період дещо зросла: з 40,1 % у 2014 до 45,5 % у 2016.

Загалом, розподіли змінних за чотири розглянуті роки зазнали незначних змін: їхня кореляція з роком проведення опитування виявилася слабкою, так само, як і для загальних показників становища індивідів. Так, для 2013–2016 років значення коефіцієнта V Крамара для пар ознак варіювало від 0,047 до 0,076 ($p < 0,001$). Також усі три індикатори матеріального добробуту індивідів були достатньо сильно пов'язаними один з одним: значення ρ Спірмана для них змінювалося у межах від 0,455 до 0,594 за чотири розглянуті роки*.

Попри незначні відмінності у розподілах окремих показників матеріального добробуту за чотири роки, респонденти, відповідаючи на пряме запитання щодо змін матеріальних умов сім'ї, здебільшого констатували їхнє значне погіршення – про це сказали 47 % опитаних у 2016 році, що майже на 20 % перевищує аналогічний показник для 2013 року. Натомість кількість тих, хто вказав на незмінність матеріальних умов чи їхнє незначне поліпшення, скоротилася за три роки удвічі (з 35 % та 4,5 % у 2013 до 17,6 % та 2,6 % у 2016 році відповідно). Тобто різке зростання кількості тих, чие матеріальне становище значно погіршилося, відбулося переважно за рахунок осіб, які раніше не відчували у ньому ніяких змін.

* Всі коефіцієнти значущі на рівні $p < 0,001$. Для даних 2016 року кореляцію обрховано лише для показників загальної забезпеченості сім'ї і того, на що їй вистачає грошей.

Матеріальне становище індивідів визначається й тим, якими ресурсами вони володіють. Ці останні поділяються на дві основні групи: грошові ресурси (доходи та заощадження) та майно, яке перебуває у власності індивідів (від нерухомості до предметів побуту).

Найпоширеніші показники рівня доходів індивідів – їхній власний дохід та дохід на одного члена сім'ї. При цьому саме другий є більш зручним у порівняльному аналізі, позаяк не всі члени домогосподарства мають грошові надходження, розмір яких був би достатнім для задоволення їхніх базових потреб (або й взагалі не мають доходу), що створює додаткове фінансове навантаження на тих, хто їх утримує. Опитувальники дослідження дали змогу розглянути такі показники грошових статків індивідів: реальний дохід на члена сім'ї; дохід на члена родини, необхідний для нормального життя, та дохід на члена сім'ї, який повинні би мали представники певної верстви*.

Декларований респондентами розмір доходу на одного члена родини у національній валюті дещо збільшився упродовж 2013–2015 років. Так, середній дохід у 2013 році становив 1552 гривні (стандартне відхилення – 1098), медіанний – 1200 гривень. Аналогічні показники для 2014 та 2015 років – 1717 (1258), 1367 та 1882 (1690), 1500 гривень відповідно. Між тим, у доларовому еквіваленті наявне падіння його рівня, а отже і купівельної спроможності населення. Для порівняння, у 2013 році середній дохід на члена родини становив 191 долар, а медіанний – 148 доларів, у 2014 – 131 та 104 долари, а у 2015 – 86 та 69 доларів**. Крім того, частка тих, хто не відповів на питання, зростає з 7,4 % у 2013 році до 8,3 % у 2014 та 12,3 % у 2015. У часи війни все більше респондентів не повідомляють про свої доходи.

Звісно, декларований дохід є лише орієнтиром для визначення рівня забезпечення населення, його значення не завжди відображає реальний фінансовий стан родини. Для більш повного уявлення про добробут індивідів доповнено дані про їхні доходи інформацією про те, наскільки вони дають змогу забезпечити їхні потреби. Так, в опитуванні 2014 року було з'ясовано, що такий дохід у середньому має становити 4429 гривень (338 доларів), його медіаною було 3500 гривень (267 доларів), хоча і розкид думок респондентів тут виявився

* У процесі аналізу даних було визначено те, яким має бути дохід представників певних верств на думку тих осіб, які себе до них відносять.

** Тут і далі наведено доларовий еквівалент значень показників, розрахований за середнім значенням курсу покупки долара по Україні для кожного з чотирьох років: на 22.08.2013 (8,11 грн за 1 долар), 22.08.2014 (13,11 грн), 21.08.2015 (21,8 грн) та 01.08.2016 (24,7 грн).

достатньо суттєвим, про що свідчить значення стандартного відхилення (3843 гривні, або 156 доларів). У 2016 у населення спостерігалось пониження вимог до рівня життя, якщо порівнювати відповідні значення показника з його доларовим еквівалентом у 2014 році: середнє 6903 гривні (279 доларів), медіана – 5000 гривень (202 долари), за стандартного відхилення 4936 гривні (200 доларів).

Зазначимо, що існувала низка розбіжностей у самооцінці власного доходу респондентами, які відносили себе до одного з таких прошарків: злиденні, бідні, середньо забезпечені, заможні, багаті, – та їхнім визначенням доходу осіб, належних до спільного з ними прошарку (табл. 3.13).

Таблиця 3.13. Оцінки респондентами з різним рівнем забезпечення доходів сім'ї, 2014 р. *

Параметр		Загальне матеріальне становище			
		Злиденне	Бідне	Середнє	Заможне + багатє**
Дохід на одного члена сім'ї	Середнє	91	114	148	186
	Медіана	84	92	114	153
	Стандартне відхилення	60	78	107	120
Нормальний дохід на одного члена сім'ї	Середнє	318	348	332	356
	Медіана	229	305	267	267
	Стандартне відхилення	250	318	280	229
Дохід на одного члена сім'ї для власного прошарку	Середнє	99	131	258	547
	Медіана	76	114	229	305
	Стандартне відхилення	68	67	182	771

Уявлення про дохід, який вважають таким, що забезпечить нормальне життя, доволі мало відрізнялися у представників різних прошарків – його значення коливалися у межах від 4172 до 4665 гривень, або ж від 318 до 356 доларів. Реальний дохід на одного члена родини

* Дані наведено у доларах за курсом його продажу на момент проведення опитування.

** Для категорії «Заможні + багаті» дохід одного члена сім'ї для представників одного з ними прошарку розглядався для категорії «Заможні», позаяк категорія «Багаті» була надто мало наповнена.

у різних прошарках, хоча і не був однаковим, зростаючи від найнижчого до найвищого приблизно удвічі, все ж залишався відносно невисоким, його середнє значення не перевищувало у найзабезпеченіших респондентів 2435 гривні, або 186 доларів. Водночас оцінка розміру доходу на особу приблизно збігалася з її величиною для представника одного з респондентом прошарку лише у тих, хто ідентифікував себе як злиденних. Для бідних розбіжності у середньому та медіанних у значеннях показника становили близько 300 гривень (23 долари), зростаючи у осіб з середнім достатком до приблизно 1500 гривень (114 доларів), а у заможних – до майже 4800 гривень (366 доларів) для середнього та до 2000 гривень (152 доларів) для медіани.

Рівень забезпечення індивідів відображується у тому майні, яким вони володіють. У опитувальнику моніторингового дослідження містилися запитання про наявність у населення таких шістнадцяти об'єктів: дачна будівля, садова ділянка, легкова машина, кольоровий телевізор, нові (або гарні, красиві, добротні) меблі, бібліотека (понад 100 книжок), стерео- і відеоапаратура, магнітофон (чи радіоприймач або програвач), спортивне та туристське знаряддя, холодильник, пральна машина, швейна машина, модний одяг, комп'ютер, мисливське чи рибальське знаряддя, моторний човен або катер. Засобами кластерного аналізу* на основі цього списку було виділено три групи цінних речей: речі загальної, специфічної та помірної поширеності вжитку.

До перших належали телевізор (наявний у 91,3 % опитаних), холодильник (у 95,7 %), пральна машина (у 82 %) та комп'ютер (у 56,8 %) – тобто, об'єкти, необхідні для організації нормального повсякденного побуту. До другої групи – дачна будівля (у власності лише 10,2 % опитаних), туристичне спорядження (у 7 %), моторний човен (у 1,8 %), модний одяг (у 14,2 %) та мисливське знаряддя (у 13,5 %) – об'єкти, використання яких пов'язане з практиками, що не мають значного поширення серед населення. Всі інші об'єкти були поєднані у третю групу, де частка індивідів, які ними володіли, варіювала від 19,2 % до 32,8 %.

Про рівень забезпечення індивіда свідчить володіння речами саме з останньої групи, оскільки вони, з одного боку, потрібні для забезпечення вищого за базовий рівня потреб (як об'єкти з першої групи) та водночас не пов'язані з певним мало поширеним стилем життя

* Ієрархічний кластерний аналіз, метод міжгрупового зв'язку, міра – простий підбір для бінарних шкал.

(як об'єкти з другої групи). Для загальної оцінки забезпеченості опитаних такими благами на основі їхнього переліку було обраховано індекс, значення якого відповідали кількості цінних речей із нього. Як з'ясувалося, майже чверть опитаних вказала на повну відсутність у них вказаних речей (24,2 %), ще у 27,1 % з них був лише один такий об'єкт, а два – у 20,5 %. Наявністю шести або семи з них могли похвалитися лише по 2,2 % та 0,7 % респондентів.

При цьому показник загального рівня добробуту респондентів давав змогу пояснити близько 8 % варіації у кількості благ зі списку ($\eta^2 = 0,077$), відмінності між усіма категоріями населення (злиденними, бідними, середнього достатку та заможними разом з багатими) були значущими*.

Доступність життєвих можливостей

Ідентифікуючи власну позицію у просторі нерівностей, індивід визначає доступність для нього певних життєвих можливостей і те, наскільки йому їх вистачає. Отримані дані вказують на відносну стабільність значень таких показників за 2013–2016 роки. Так, найменшу зацікавленість індивіди висловлювали у таких благах, як модний та красивий одяг (це вказували 25,9 % опитаних), сучасні політичні знання (у різні роки не цікавили від 19,3 % до 20,3 % респондентів), сучасні науково-технічні знання (21,5 %), сучасні економічні знання (від 14 % до 20 %)**. Чимало опитаних не мали потреби у додатковому заробітку (15,1 %), але водночас майже половина з них говорила про недостатність таких можливостей (48,1 %). При цьому у розподілах значень цієї ознаки у різні роки значущих відмінностей немає.

Найбільш потрібними виявилися заощадження, що підтримали б у випадку скрутних обставин (їх не вистачає 76,2 % респондентів), порядок у суспільстві (74,9 %), дотримання законів (74,2 %), упевненість у майбутньому (66,5 %), можливості повноцінно провести відпустку

* Значущість відмінностей перевірено на основі Н-тесту Краскала–Уоліса, відмінності між парами ознак визначено на основі U-тесту Мана–Уїтні, значущість відмінностей між ними варіює на рівні від $p \leq 0,001$ до $p = 0,037$.

** Тут і далі у випадках, коли значущих на рівні $p = 0,01$ відмінностей між значеннями показника за різні роки немає, вказано середні відсотків відповідей на питання за всі чотири роки. За наявності значущих відмінностей у частках ознаки у певні роки наведено діапазон, у якому вона варіювала.

(59,5 %), дати повноцінну освіту власним дітям (51 %), харчуватися згідно з власним смаком (49,2 %) та одержати необхідну медичну допомогу (49,1 %) *. Водночас за чотири роки значущо збільшилася частка ** тих, хто не міг повноцінно відпочити (з 55,8 % у 2014 до 62,8 % та 62,2 % у 2015 та 2016 роках), купувати їжу, яка відповідає смаку (44 % у 2014 проти 50,2 % у 2015, а у 2016 році ця частка перевищила аналогічний показник як для 2013 року (47,3 %), так і для згаданого 2014), та забезпечувати необхідні медичні послуги (53,1 % у 2016 проти 46 % у 2013 році). Екстраординарні події, отже, змушували переходити до режиму економії все більшу частку населення країни.

До ресурсів, яких населенню вистачає, належать необхідні меблі (48,2 %), упевненість у своїх силах (42,4 %) та можливість працювати з повною віддачею (34,8 %). Високими є відсотки задоволених рівнем здоров'я та власною рішучістю, при цьому вони зросли у перших 36,9 % у 2014 до 43,8 % у 2016 році, а у других з 33,5 % у 2013 до 39,9 % у 2015. Залишилися великими, але дещо зменшилися частки тих, кому вистачає необхідного одягу, з 60,2 % у 2013 до 54,8 % у 2016 та необхідних продуктів з 52,6 % у 2013 до 46,6 % у 2015.

Загалом, сила зв'язку між рівнями доступності окремих життєвих можливостей *** варіювала протягом розглянутого проміжку часу,

* Визначення недостатності заощаджень, порядку, дотримання законів, упевненості у майбутньому, можливості дати повноцінну освіту дітям здійснено на даних за 2014 рік, в інших хвилях опитування ці індикатори не використовувалися.

** Тут і далі відмінності визначено з використанням z-критерію з поправкою Бонфероні, їхня значущість на рівні $p = 0,01$.

*** Їхній перелік містив 21 позицію у 2013 році, 25 у 2014, 21 у 2015 та 20 у 2016 році. В нього входили вміння жити в нових суспільних умовах; здоров'я; робота, що підходить; необхідний одяг; хороше житло; сучасні економічні знання; упевненість у своїх силах; необхідна медична допомога; модний та красивий одяг; необхідні меблі; сучасні політичні знання; рішучість у досягненні своїх цілей; юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів; можливість повноцінно проводити відпустку; можливість мати додатковий заробіток; можливість купувати найнеобхідніші продукти; ініціатива і самостійність під час розв'язання життєвих проблем; повноцінне дозвілля; можливість працювати з повною віддачею; можливість харчуватися відповідно до своїх смаків. Також у 2013 та 2015 роках до переліку додавалися сучасні науково-технічні знання. У 2014 році – порядок у суспільстві; дотримання чинних у країні законів; заощадження, що підтримують добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків; упевненість у власному майбутньому; можливість дати дітям повноцінну освіту.

хоча низка показників стабільно об'єднувалася у три узгоджені групи *. Першу з них, утворену доступністю повноцінної відпустки, дозволя, харчування згідно зі смаком та додатковим заробітком, умовно можна назвати доступністю можливостей, пов'язаних з повноцінним соціальним життям (α Кронбаха у різних хвилях опитування коливалася у межах від 0,734 до 0,760). Друга латентна змінна – доступність базових благ, до яких належали необхідний одяг, хороше житло, необхідні меблі, найнеобхідніші продукти та модний і красивий одяг (α Кронбаха варіювала від 0,758 до 0,802). І нарешті, третя змінна презентувала розвиненість у індивіда особистісних якостей, пов'язаних з успішною діяльністю, – упевненості та рішучості (α Кронбаха змінювалася у діапазоні від 0,704 до 0,736).

Доступність життєвих можливостей усіх трьох груп була неоднаковою у індивідів з різною позицією у соціальному просторі**. Так, можливість ведення повноцінного соціального життя варіювала залежно від задоволеності життям та загального рівня забезпечення (чинники, які є значущими для всіх років опитування), а також залежно від позиції на соціальній драбині (для 2013, 2014 та 2016 років) та статі (для 2015 року). Перелічені набори незалежних змінних пояснювали дисперсію від 14,8 % до 25,3 % індексу залежно від року опитування.

Те, наскільки індивідам вистачало базових благ, також зумовлювалося задоволеністю життям та рівнем матеріального забезпечення (для всіх чотирьох років дослідження). Крім того, у 2013 році зафік-

* При визначенні узагальнених факторів не враховувалися ті кейси, де респонденти вказали, що можливість їх не цікавить. Значення 3-бальних порядкових шкал (1 – не вистачає, 2 – важко сказати, вистачає, чи ні, 3 – не вистачає), які вимірювали, наскільки індивіду вистачає певної можливості, перед проведенням процедури факторного аналізу було квантифіковано. Факторний аналіз здійснювався на квантифікованих значеннях ознак методом аналізу головних компонент, обертання методом Варімакс.

** Відмінності доступності різних груп можливостей представникам певних соціальних категорій визначалися засобами загальної лінійної моделі. Залежними змінними виступали адитивні індекси, обраховані як середнє арифметичне квантифікованих значень пунктів шкал описаних вище ознак, які навантажували відповідні фактори у всі роки опитування. У моделях тестувався вплив таких шести незалежних змінних: позиції індивідів на соціальній драбині, їхньої задоволеності місцем у суспільстві та життям загалом, загального рівня матеріального забезпечення, статі та віку. До фінальних моделей було включено ті незалежні змінні, значущий вплив яких давав змогу пояснити більше ніж 1 % дисперсії залежної змінної (визначався на основі показника часткової η^2).

совано розбіжності у доступності базових благ на різних сходинках соціальної драбини, залежно від задоволеності позицією у суспільстві (у 2014–2016 роки), а також гендерні відмінності (у 2015 році). Ці предиктори дають змогу передбачити від 15,6 % до 20,5 % дисперсії значень показника.

Різною мірою відчувають потребу у особистісних якостях, пов'язаних з успішністю діяльності, особи різної статі (2013–2016 роки), з різними задоволеністю життям та матеріальним добробутом (2013, 2014 та 2016 роки), задоволеністю позицією у соціумі (2016) та сходинкою на соціальній драбині (2015). Зазначимо, що описані набори незалежних змінних пояснювали найменшу, порівняно з попередніми двома показниками, частку варіації залежної змінної (від 6,5 % до 13,5 %).

*Повсякденні практики населення**

Серед опитаних у 2015 році 5,3 % мали досвід втрати всього або частини бізнесу внаслідок подій і війни на сході; залишилися без роботи, житла, майна через переїзд із зони бойових дій; отримали поранення в результаті бойових дій або навіть втратили через них когось з рідних**. Більшою мірою вплинули на життя населення ті процеси, які відбувалися у економічній сфері, у трудовій діяльності. Так, наявність принаймні однієї з негативних змін у функціонуванні організації, де вони працюють: поява заборгованості із зарплати чи за соціальними виплатами, зменшення розміру зарплати, скорочення робочого тижня, поява зарплати «в конверті», збільшення трудового навантаження, скорочення виробництва або скорочення кадрів, – констатували 53,6 % респондентів, які працюють. Найпоширенішими з них виявилися зменшення розміру заробітку (23,4 % працівників), збільшення трудового навантаження (22,6 %), скорочення кадрів (19,8 %) та скорочення обсягів виробництва (11,2 %). Частота появи інших організаційних проблем не перевищувала 5,5 %.

Натомість про позитивні зміни (підвищення зарплати; зникнення зарплати «в конверті»; збільшення випуску і збуту продукції; збільшення чисельності персоналу) зауважили лише 10,3 % працівників.

* Висновки розділу базуються в основному на даних за 2015 рік.

** Йдеться про людей, з якими відбулася принаймні одна з подій з переліку.

Зокрема, зростання заробітку відбулося у 7,1 % працівників, про інші позитивні зрушення зазначили не більше ніж 1,7 % опитаних.

При цьому негативні процеси у організації були, як правило, комплексними: лише у 8,4 % тих, хто їх помітив, вони поєднувалися з позитивними. Зазначимо, що 38,8 % тих, хто працював на момент опитування, не помітили майже ніяких змін у функціонуванні організації. Як наслідок, 19,4 % респондентів мали певні фінансові проблеми, пов'язані з трудовою діяльністю, серед яких: робота за скороченим тижнем зі втратою заробітку (7,5 %), звільнення за скороченням штату (7 %), життя лише на додатковий підріботок (6 %), а також одержання іншої роботи, однак зі втратою у заробітку (2,4 %) *.

Найпоширенішими формами дій у надзвичайних умовах виявилися праця на присадибній ділянці або дачі (28,6 % опитаних обрали цей варіант відповіді) та позика грошей у знайомих та родичів (21 %). Перше найчастіше практикували мешканці сіл, серед них таких було 38,2 %, найрідше – кияни (12,3 %) **. Активніше позичали гроші ті, хто мав рівень матеріального забезпечення від 0 до 1 (за 11-бальною шкалою) – їхня частка становила 36,7 %, тоді як серед тих, у кого він перевищував 4, таких налічувалося лише 11,8 %.

Значно менша кількість респондентів обрала із запропонованого в анкеті переліку такі практики, як взяття кредиту (10,4 %), позика грошей знайомим (7,6 %), отримання субсидії на оплату комунальних послуг (7,2 %), продаж речей (6 %), самостійне оволодіння професією (6,2 %), відвідування різноманітних курсів та тренінгів для вдосконалення робочих умінь (5,8 %). Інші способи дій обирало менше ніж 5 % опитаних, а 35,6 % з них взагалі не робили нічого задля протистояння скруті.

Стосовно поширеності згаданих практик серед представників різних соціо-демографічних категорій зазначимо, що кредити частіше

* У питанні йшлося про більш цікаву роботу, але в цьому випадку мова не про те, як компенсується втрата у розмірі заробітку, а про сам її факт.

** Тут і далі визначення відмінностей у поширеності певних практик у представників різних соціальних категорій здійснювалося засобами дерев рішень (метод CHAID). Незалежні змінні, використані при аналізі, – стать; вік; освітній рівень; тип населеного пункту; загальний рівень забезпечення; те, на що вистачає грошей; матеріальний рівень життя (11-бальна шкала); позиція на соціальній драбині. Рівень доходів до моделей не включався через його нижчу здатність диференціювати індивідів, аніж самооцінки власного добробуту. Оптимальна якість прогнозу у моделі спостерігалася для тих, хто не обрав певну відповідь (100 %). Показники ризику за моделями не перевищували 0,284.

брали особи віком до 56 років (серед них таких 12,3 %), найменш поширеною ця практика виявилася у тих, кому за 66 (2,2 %). Частка одержувачів субсидій найбільша у осіб, старших 56 років (11,9 %), найменша серед мешканців великих міст у віці до 56 років (5,3 %). Речі здебільшого продавали ті, хто не мали грошей на харчування або й навіть жебракували (19,2 %), і навпаки, починаючи з категорії тих, хто міг забезпечити собі прожиття, ця частка зменшувалася до 3,1 %. До самостійного опанування професії та відвідування лекцій виявилися більш схильними респонденти з вищою освітою, але перше найчастіше обирали особи до 43 років (11,7 %), а друге – до 37 (14 %). Позики комусь або ж уникання якихось активних дій були однаково поширеними серед різних груп населення.

Реагуючи на незвичні ситуації, індивіди здебільшого були змушені вдаватися до обмеження або й припинення вживання низки товарів та послуг – лише 7,1 % респондентів вдалося цього уникнути. Найчастіше зазначали економію на купівлі одягу та взуття (59,3 %), продуктів харчування (42,6 %), дорогих товарів тривалого користування (36,1 %), ліків та медичних послуг (32,6 %), відвідуванні ресторанів та інших закладів громадського харчування (29,5 %), святкуванні урочистостей (29 %), витратах на поїздки (26,6 %) та дозвіллі (21,3 %).

При групуванні змінних, які описують практики економії населення, виокремлюється лише констеляція перших двох з описаних вище форм дій, яка стосується заощаджень на купівлі базових для забезпечення нормальної життєдіяльності індивіда товарів*. До економії на одязі, взутті, продуктах харчування додаються й медичні засоби, але зв'язок цієї змінної з двома попередніми є слабшим. Інші індикатори обмеження споживання товарів та послуг не утворюють подібних поєднань.

Ймовірність того, що індивід економитиме на базових товарах, зменшувалася з підвищенням самооцінки його матеріального рівня життя**. Крім того, значущо менші шанси обмежувати купівлю продуктів мали ті, кому вистачало грошей на прожиття, на все необхідне та на заощадження після придбання необхідного порівняно з тими,

* Ієрархічний кластерний аналіз, метод міжгрупового зв'язку, міра Жакарда для бінарних шкал.

** Визначення чинників ймовірності вдаватися до практики економії певного ресурсу з'ясовувалася засобами бінарної логістичної регресії. Незалежні змінні, використані у моделях, ті самі, що і описані вище для дерев рішень.

хто часто не мав грошей та харчів та інколи був змушеним зебракувати. У цієї ж категорії осіб спостерігалися значущо вищі шанси заощаджувати на купівлі одягу, аніж у тих, хто міг купувати необхідне та робити заощадження, а також економити на купівлі ліків порівняно з тими, хто міг забезпечити себе всім потрібним для життя. Витрати на продукти і ліки частіше обмежують індивіди старшого віку, а на останні також мешканці сільської місцевості. Натомість значущо меншими є шанси економії на продуктах для осіб з вищою освітою, аніж з середньою. Вказані незалежні змінні дають змогу пояснити від 11,5 % до 17,7 % варіативності ймовірності економити на окремих видах товарів, найгіршою якістю прогнозу виявилася для обмеження купівлі одягу (табл. 3.14).

Таблиця 3.14. Відношення шансів економії на купівлі товарів у представників різних соціальних категорій

Параметри	Товари		
	Продукти	Одяг	Ліки
Константа	4,067*	3,638**	0,219**
Матеріальний рівень життя	0,863**	0,809**	0,838**
Грошей вистачає на:	p < 0,001		
<i>Не вистачає на продукти</i>	0,750	1,447	2,775*
<i>Лише продукти</i>	0,399	1,272	1,211
<i>Лише прожиття</i>	0,184**	0,749	0,671
<i>Необхідне без заощаджень</i>	0,121**	0,554	0,386*
<i>Необхідне і заощадження</i>	0,035**	0,157**	0,315
<i>Повний достаток</i>	0,118	0,941	0,667
Вік	1,009**	–	1,024**
Освіта	p < 0,001		
<i>Спеціальна</i>	0,839	–	–
<i>Вища</i>	0,654**		
Тип населеного пункту	–	–	1,393**
R ² (Нагелкерк)	0,173	0,115	0,177
Коректно передбачено, %	65,9	64,6	71,6

Примітка. Референтна категорія для матеріальної забезпеченості – часто не мають грошей та харчів, для освіти – середня, для типу населеного пункту – село. Ймовірності для відношень шансів позначені: * p (0,01; 0,05), ** p ≤ 0,01.

Разом з економією на базових товарах індивіди частіше одержували різноманітні форми соціальної допомоги. Так, частка тих, хто не мав у ній потреби, зменшилася з 44,6 % у 2014 році до 39,8 % у 2016, а тих, хто її потребував, проте не одержав, за цей же період часу зростає з 16,7 % до 21,1 % *. Найпопулярнішими формами соціальних виплат у обидва розглянуті роки були щомісячна допомога та пільги, але частки їхніх адресатів дещо змінилися. Якщо першу у 2014 мали 16,9 % опитаних, то у 2016 – 13,1 %, а другу, відповідно, 8,7 % та 14 % респондентів.

Військові дії на Сході країни суттєво підвищили залучення населення до волонтерської діяльності та добродійності: упродовж 2015 року до них вдавалася майже половина опитаних (47,5 %). Поширеність різноманітних форм волонтерської діяльності пов'язана з високою оцінкою її важливості. Так, вказували на те, що діяльність волонтерів є ефективною заміною державним структурам, 42,6 % опитаних, 37,8 % респондентів вважали їх рятувальниками країни, а 29 % з них, відзначаючи патріотизм волонтерів, вбачали у них потенціал майбутніх державних лідерів. Найпоширенішими формами волонтерської та благодійної допомоги виявилися переказ коштів у благодійних цілях (25 %) та передавання речей, ліків і продуктів харчування (25,9 %). Помітно рідше респонденти згадували про участь у заходах зі збирання коштів (7,5 %) та виконання роботи з озеленення чи благоустрою території, виробництва речей, будівництва, ремонту на безоплатній основі (4,5 %). Інші форми волонтерської активності називали менша за 2 % частка осіб.

Основною цільовою аудиторією, на яку були спрямовані вказані практики, становили військові – їх відзначили 53,5 % опитаних, 24,6 % респондентів підтримували поранених. Менш поширеною була допомога вимушеним переселенцям (14,9 %), жителям районів, де мешкають респонденти (11 %), мешканцям зони бойових дій (8,4 %), хворим та інвалідам (8,1 %), сім'ям військових (7,9 %), сиротам у дитячих будинках (5,8 %) та багатодітним сім'ям (5,6 %). Охоплення інших цільових аудиторій не перевищує 5 %. Щодо соціально-демографічних відмінностей у поширеності волонтерської та добродійної діяльності, то найбільшою є частка залучених до неї серед осіб, які оцінюють рівень матеріального забезпечення власної сім'ї вище,

* Тут і далі відмінності визначено з використанням z-критерію з поправкою Бонфероні, їхня значущість на рівні $p = 0,01$.

ніж на 3 бали за шкалою від 0 до 10, та мають вищу освіту (62 %), тоді як найрідше до подібної діяльності вдаються індивіди старші 66 років з оцінкою достатку від 0 до 2 (18,9 %) *.

Проведені спостереження та аналіз отриманих даних дають змогу зробити такі висновки. По-перше, екстраординарні події не мали виняткового і однозначного впливу на самопочуття індивідів та їхні орієнтації у соціальному просторі. Домінантною тенденцією була низхідна соціальна мобільність, яка, за даними 2016 року, навіть посилилася – таким є ефект акумуляції негативних наслідків подій, які не завершуються. Помітно знизилася задоволеність як становищем у соціумі, так і життям загалом, рівні матеріального забезпечення, доходи і купівельна спроможність населення, у 2016 році на 20 % більше опитаних, аніж у 2013, повідомили про погіршення матеріального становища, причому зросла й частка тих, хто вважав його суттєвим.

По-друге, респонденти масово констатують зменшення доступності низки життєвих можливостей, як пов'язаних із забезпеченням їхніх потреб у повноцінному соціальному житті, так і з тими, які стосуються задоволення базових потреб. Проте, якщо у нормальних умовах існує тісний зв'язок між матеріальним і соціальним статусом (між самооцінками матеріальних умов життя і оцінкою позиції на соціальній драбині), то в контексті надзвичайних подій цей зв'язок послаблюється і зростає розбіжність між самооцінками матеріального і соціального статусу.

По-третє, поряд із більшістю, яка втрачає (погіршуються оцінки стану і самопочуття) та економить на найнеобхіднішому, існує категорія тих, кого події не зачіпають, хто покращує своє становище, хто відчуває піднесення і бачить перспективи. Неординарні події, отже асиметрично пригнічують і надихають, їхні наслідки неоднозначні для різних соціально-статусних категорій громадян України, а баланс дестабілізуючих і константних наслідків складається не у прямій залежності від статусних характеристик і самооцінок актуальної життєвої ситуації.

* Визначення відмінностей у поширеності волонтерства у представників різних соціальних категорій здійснювалося засобами дерев рішень (метод CHAID). Незалежні змінні, використані при аналізі – стать; вік; освітній рівень; тип населеного пункту; загальний рівень забезпечення; те, на що вистачає грошей; матеріальний рівень життя (11-бальна шкала); позиція на соціальній драбині; задоволеність життям; задоволеність позицією у суспільстві. Рівень доходів до моделей не вклавчався через його нижчу здатність диференціювати індивідів, аніж самооцінки власного добробуту. Оптимальна якість прогнозу у моделі спостерігалася для тих, хто мав досвід волонтерської діяльності (71 %). Показник ризику моделі становив 0,4.

По-четверте, попри погіршення матеріального стану індивідів і примус використовувати адаптаційні повсякденні практики (економія на речах базового вжитку, намагання забезпечити себе харчами за рахунок роботи на присадибній ділянці, позики різного ґатунку), індивіди зверталися й до інноваційних практик (самостійне оволодіння професією, відвідування різноманітних курсів та тренінгів для вдосконалення робочих умінь, кредити для відкриття власної справи). Крім того, значного поширення набули альтруїстичні практики, пов'язані з волонтерською та благодійною діяльністю, спрямовані передусім на учасників бойових дій. Ще одним наслідком надзвичайних подій стала індивідуалізація прагнень і сподівань – посилення орієнтації на особливі потреби і суб'єктивно прийнятний стиль життя.

3.3. Вимушено переміщені науковці: ситуації та практики

За останні десятиліття в Україні двічі поставала проблема масового переміщення населення. Уперше – після техногенної аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році, коли з радіоактивно забруднених територій було вимушено переселено понад ста тисяч українців. Удруге – починаючи з 2014 року, коли після збройного конфлікту на Сході країни вже офіційно зареєстровано майже два мільйони вимушено переміщених осіб: тих, хто втратив житло, майно, а часто і джерело доходів. В Україні проводили дослідження проблем вимушено переміщених осіб як на замовлення міжнародних організацій, так і за рахунок вітчизняного фінансування. Зокрема, Інститут соціології Національної академії наук України провів дослідження серед працівників НАН України, які виїхали із зони проведення АТО або усім складом відповідних інститутів, або ж його більшістю і продовжили працювати в системі академії.

У Донецькій і Луганській областях було одинадцять дослідних організацій НАН України, і всі вони опинились на не підконтрольній українській владі території. Із них було переміщено десять. У Києві було розміщено п'ять, в яких зосереджено три чверті (73 %) переміщених працівників без урахування індивідуально працевлаштованих: Донецький фізико-технічний інститут ім. О. О. Галкіна, Інститут фізико-органічної хімії та вуглехімії ім. Л. М. Литвиненка, Інститут економіки промисловості, Інститут економіко-правових досліджень

та Інститут проблем штучного інтелекту. Ще п'ять установ НАН України розміщено в п'яти поселеннях трьох областей, в яких налічується чверть (27 %) переміщених працівників без урахування індивідуально працевлаштованих: у містах Донецької області – в Костянтинівці (Донецький ботанічний сад), у Красноармійську (Донецький науковий центр) і Слов'янську (Інститут прикладної математики і механіки); у місті Дніпро (Інститут фізики гірничих процесів); у селищі міського типу Більмак Запорізької області (Український степовий природний заповідник). Якщо штатна чисельність наукових організацій на Сході України станом на 1 липня 2015 року становила 1650,7, то всього переміщено штатних одиниць з урахуванням працевлаштованих індивідуально в інших установах НАН України 572,2, або 34,7 % (індивідуально працевлаштувались 108 осіб). Не був переміщений на підконтрольній українській владі території Український науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут гірничої геології, геомеханіки і маркшейдерської справи у зв'язку зі спротивом керівництва інституту і небажанням більшості співробітників (зі 196 штатних одиниць інституту 23 науковці працевлаштувались індивідуально в системі академії). Не виключено, що окремі науковці переїхали до Росії і знайшли роботу у аналогічних або схожих науково-дослідних організаціях (вимушених переселенців до Росії також чимала кількість), проте таких даних на момент проведення обстеження не було.

Для виявлення ситуацій та практик вимушено переміщених наукових працівників академічних інститутів оптимальним методом збирання первинної соціологічної інформації є сфокусовані групові інтерв'ю (групові дискусії – або так звані фокус-групи). Цілком достатньо було провести три групові дискусії, зважаючи на досить високу однорідність респондентів – наукові працівники та керівники наукових підрозділів. Упродовж 11–13 листопада 2015 року проведено три фокус-групи, які було сформовано з працівників переміщених установ до Києва, де зосереджено три чверті усіх науковців, які переїхали до нових місць праці*. Кількість учасників групи становила

* Інститут соціології НАН України висловлює щире подяку керівництву переміщених інститутів за сприяння проведенню дослідження, а також їхнім працівникам за відповідальність і щирість під час групових дискусій, зокрема, Донецького фізико-технічного інституту ім. О. О. Галкіна НАН України, Інституту фізико-органічної хімії та вуглехімії ім. А. М. Литвиненка НАН України, Інституту економіко-правових досліджень НАН України, Інституту економіки промисловості НАН України.

9–10 респондентів (одна група – 10 осіб, дві групи – по 9 осіб). Усього в групових дискусіях брали участь 28 науковців. З них 25 працівників мають науковий ступінь – 11 докторів наук, 14 кандидатів наук, 3 працівники – без наукового ступеня; 17 працівників мають вчене звання – 7 професорів, 8 старших наукових співробітників, 2 доценти. За посадами склад учасників групових дискусій був таким: заступник директора з наукової роботи – 1; учений секретар – 1; керівник наукового підрозділу – 8; головний науковий співробітник – 2; провідний науковий співробітник – 1; старший науковий співробітник – 7; науковий співробітник – 2; молодший науковий співробітник – 2; провідний інженер/юрист тощо – 3; аспірант – 1. Тривалість групових дискусій становила 1 годину 30 хвилин – 1 годину 40 хвилин.

Зрозуміло, що основні проблемні ситуації і практики переселенців зосереджені у двох основних сферах життя: праця і повсякденність. Інститути залишилися без матеріально-технічного забезпечення досліджень, адже неможливо було вивезти наукові прилади, обладнання та витратні матеріали до них, оргтехніку, комп'ютери, наукові архіви, бібліотеку, доступ до необхідної періодичної літератури за спеціальністю, нарешті елементарні меблі. Тобто кваліфікація і компетентність, носіями яких і є науковці, фактично залишилися без засобів реалізації навіть за умови працевлаштування. Повсякденність, час поза роботою – це також суцільна проблема: де жити, де працювати або вчитися членам сім'ї, де лікуватися. Без перебільшення, це життєва катастрофа для двох мільйонів громадян, серед яких науковці становлять тисячні частки відсотка.

Переїхали без засобів праці

Працівники переміщених установ особистими зусиллями намагались вивезти найнеобхідніші матеріальні цінності для наукової роботи. Частково це вдавалось, частково – ні, навіть у межах однієї установи.

«Кое-что удалось вывезти, но весьма незначительную часть, затратив при этом 3,5 тысячи гривен своих денег» (науковець МІ).

«Прошлой осенью удалось вывезти из лаборатории часть химической посуды и реактивов к себе домой, где и стоят в коробках. Но если сейчас попытаться вывозить, то на контрольно-пропускных пунктах с той и с этой стороны подумают, что собираюсь изготавливать взрывчатку или наркотики...» (науковець МБ).

«Пыталась вывезти оргтехнику, мебель, но ничего не получилось – забрали, все осталось в Донецке» (науковець ТО).

«...дехто намагався це зробити, але на прохідній з'явилися люди з автоматами Калашникова. Зараз співробітники, використовуючи зв'язки, бувають в інституті, вивозять зразки, архіви, але це не вирішує проблеми» (науковець ВК).

Отже, найскладніше і специфічне обладнання, габаритні установки та прилади неможливо було демонтувати і перевезти силами самих науковців. Потрібен спеціальний транспорт, великі фінансові витрати, але й це не головне. Влада «ДНР» і «ЛНР» уже розглядала майно на своїй території як власність відповідних держав. Особистими зусиллями вдалося перевезти на підконтрольну українській владі територію лише невелику частку наукового майна (за оцінками учасників групових дискусій, лише декілька відсотків від потреб).

«Там остался спектрометр, очень ценный, стоимостью более 500 тысяч евро» (науковець МІ).

«...мы понимали, что не перевезем сюда ни тяжелые печи, ни муфельные печи, ни спектрометры, ни ЯМР спектрометры» (науковець ТГ).

Науковці з розумінням ставились до можливих проблем, пов'язаних із переміщенням, проте мали й певні сподівання.

«Когда мы переезжали сюда, то конечно никто не рассчитывал, что нам здесь предоставят жилье, но на то, что будут предоставлены нормальные условия для работы, мы все-таки надеялись» (науковець ВА).

Можливості допомоги з боку Президії НАН України, окремих академічних установ з самого початку були обмежені, й уже не встановити, чи ефективно використовувалися наявні. Як відбувалось початкове облаштування переміщених установ, можна продемонструвати на одному характерному прикладі. Інститут отримав перше приміщення з двох суміжних кімнат. У кімнатах не було нічого – ні столів, ні стільців, ні світильників, також не було входних дверей до цього приміщення. Питання вирішували традиційним способом – дирекція та провідні спеціалісти зібрали власні гроші, за готівку придбали необхідне. В одній київській академічній установі вдалося отримати шість досить зношених стільців, які були змушені взяти на баланс інституту. Тепер на 12 працівників у цих кімнатах є столи, стільці та доступ у порядку живої черги до одного комп'ютера. В опалювальний сезон у кімнатах дуже холодно, довелося знову власним коштом купувати обігрівачі. При цьому самі співробітники академії

перебували в скрутній фінансовій ситуації: необхідно орендувати житло, купувати багато побутових речей.

Керівники і працівники окремих установ, користуючись усталеними діловими зв'язками з вітчизняними бізнесовими структурами, умовили деяких спонсорувати ремонт приміщень, наданих їм Національною академією наук України. Однак після ремонту приміщень постала наступна проблема – придбання необхідної оргтехніки та меблів, які заборонено купувати за бюджетні кошти. В умовах отримання деяких грантів також прописано, що витрати на оргтехніку та витратні матеріали не передбачені. Утворилося замкнене коло: кошти є, але купити потрібне неможливо.

«При первичном перемещении вопрос об организации рабочего места никак не был решен. Да, сейчас у нас есть помещение, где заканчиваем ремонт. Опять-таки, спасибо спонсорам, которых мы нашли самостоятельно. Академия палец о палец не ударила, чтобы в этом помочь, единственное – подписали документы о том, что согласовали эти помещения. То, что предлагалось до этого, было неремонтопригодным. Бросили по принципу: выживайте, как хотите» (науковець ЮС).

Лише поступово вдавалося відновлювати наукову роботу, не вважаючи на те, що інститути не завжди розміщувалися компактно, в одній будівлі, а іноді навіть у різних містах країни. Тим не менш розпочалися дослідження, наукові експерименти здійснювалися на обладнанні київських академічних інститутів, продовжилося виконання роботи за отриманими міжнародними грантами. Звісно, складність вирішення питань матеріально-технічного забезпечення залежить від профілю переміщених академічних установ. Наприклад, якщо для інститутів у галузі економіки потрібні комп'ютери та інша оргтехніка, бази даних, доступ до наукової літератури, то для установ фізико-технічного, хімічного профілю додається специфічне обладнання – дорогі прилади, унікальні установки, а також витратні матеріали для наукових експериментів. Крім того, правове регулювання наукової роботи не призначалося для надзвичайних ситуацій, у значній кількості випадків воно не дозволяло діяти так, як цього вимагали екстраординарні обставини.

«Оргтехника очень большой момент, возможности купить официально нет в связи с соответствующим постановлением правительства» (науковець ВА).

«Должны быть заказы государства. Будут гранты – будут деньги, мы сами купим реактивы, мелкое оборудование. А крупное оборудование – это уже государственный вопрос» (науковець МІ).

«Для того, щоб працювати плідно, на високому рівні світової науки, потрібні сучасні прилади, які коштують дуже дорого, а також хімічні реактиви, що стоять також немалі гроші. Все це залишилися у Донецьку» (науковець ВК).

«Хотя бы несколько ключевых приборов государство могло бы нам обеспечить. И спектрометр, широкий доступ к ЯМР спектрометру» (науковець ТГ).

«При попытке подать заявку на международный грант есть требование: огласите ваш баланс – какие у вас есть лаборатории, приборы, кадры. Кадры еще можно показать, а вот лаборатории, приборы – нет. Без этого никто и грант не будет давать» (науковець ММ).

«Материально-техническое обеспечение придется долго восстанавливать в условиях отсутствия финансирования – 65-я постанова, которая гласит, что государственным предприятиям ничего нельзя покупать, только на зарплату. Все – замкнутый круг» (науковець ІВ).

Науковці добре розуміють, що матеріально-технічне забезпечення доведеться відновлювати поступово, в основному розраховуючи на власні сили. Тут вони вбачають два шляхи вирішення питань матеріально-технічного забезпечення:

- основний шлях – здобуття грантів, як внутрішньодержавних, так і міжнародних, за рахунок яких оснаститися оргтехнікою, порівняно недорогим обладнанням тощо;
- допомога держави у постачанні специфічного обладнання, ключових приборів, які дорого коштують.

Питання відновлення, а фактично створення заново матеріально-технічної бази переміщених академічних інститутів наразі є ускладненими, особливо в умовах безкомпромісної дії Постанови Кабінету Міністрів України «Про економію державних коштів та недопущення втрат бюджету». Науковці вважають за доцільне, щоб Кабінет Міністрів України зробив виняток для НАН України (всього десять інститутів) і дозволив їм купувати необхідне обладнання у межах наявного фінансування, у тому числі від грантових надходжень.

«Мы хотели бы, чтобы вопрос с оргтехникой был решен. Есть деньги по грантам, по темам, чтобы сотрудники могли купить техники столько, сколько нужно. В виде исключения для нас, для переселенцев. Не решим эту проблему – нельзя эффективно работать. Большой проблемы нет, нужно получить соответствующее решение Кабинета Министров» (науковець ВА).

Президія Національної академії наук України, на думку деяких учасників групових дискусій, могла би організаційно допомогти від-

новленню матеріально-технічного забезпечення переміщених установ, сприяючи отриманню міжнародних грантів.

«Чем в этом контексте может помочь Академия, так это “Горизонт-2020”. Там одному институту априори невозможно получить грант. Для этого должны быть соисполнители за рубежом, вот здесь Академия может и помочь. Академия, сотрудничая с химиками, физиками за рубежом, может соединить вас вместе. А выделить денег она не может, т. к. ей самой не дают. Оплачивать и покупать какое-то сверхдорогое оборудование она тоже не может. А вот эти вопросы за счет грантов, мы можем решать» (науковець ІВ).

Цілеспрямовані та настійливі організаційні зусилля Президії НАН України, на думку окремих учасників групових дискусій, допомогли б розв'язати проблему недостатності матеріально-технічних засобів досліджень і експериментів. Проте не компенсували б її повністю. Річ у тім, що у приміщеннях академічних інститутів у Донецьку та Луганську залишилось специфічне технологічне обладнання, унікальні для всього пострадянського простору преси високого тиску. Для низки наукових експериментальних досліджень потрібні це обладнання та відповідні вимірювання. Отже, необхідна як взаємодія з працівниками інституту, які там залишились, так і поїздки науковців до цього інституту. І до цього часу такі поїздки відбуваються, але з обов'язковим оформленням працівниками відпустки за власний рахунок або частки календарної відпустки. Ніхто з науковців не розраховує на офіційні відрядження до тієї зони, але й виконувати виробничо-наукові завдання під час вимушеної відпустки за власний рахунок в умовах скрутної фінансової ситуації є занадто обтяжливим.

Основний науковий склад, ядро наукового потенціалу академічних установ Донбасу, за оцінками учасників групових дискусій, перейшли до підконтрольних українській владі територій. Окремі представники наукових установ, вказуючи на зміну співвідношення наукового та науково-допоміжного персоналу, зазначали, що вони вже адаптуються до таких умов.

Під час групових дискусій порушувалось питання щодо можливих проблем з фінансуванням у наступних роках, а також стосовно виконання обіцянок, що містяться у Постанові Президії НАН України «Про стан та проблеми переміщених із Донбасу наукових установ НАН України».

«Что хотелось на будущее. В последнем постановлении Президиума, где обсуждался вопрос переселенцев, записана материальная поддержка в виде надбавок, премий и т. д. Но, учитывая сложности с финансированием, мы до конца года как-то доживем более-менее, а сначала года начнутся проблемы и нас забудут. Хотелось, чтобы были какие-то официальные гарантии. Судьба наша сегодня такова, здесь если урезать то финансирование, что идет на зарплаты, то мы здесь не выживем» (науковець ВА).

Учасники групових дискусій порушували проблему можливого відтоку кадрів, особливо молоді, якщо не буде вирішене питання житла.

«Если не будет решен вопрос с жильем, то люди будут просто-напросто вынуждены то ли вернуться назад, то ли уехать за границу. [...] Если этот вопрос не будет решен в ближайшее время, то процесс уже может быть необратимым и совсем не в ту сторону, как это все мы хотели бы видеть» (науковець АВ).

Деякі науковці вважають за доцільне зробити виняток для аспірантів очної форми навчання в переміщених установах НАН України і надати їм право вільного працевлаштування після аспірантури.

«Проблемы очных аспирантов – нужно жить в Киеве, платить за публикации, конференции. И основное – трудоустройство аспирантов, которые должны устроиться либо в институте, либо в другой бюджетной организации, иначе придется возвращать деньги. Право свободного трудоустройства, к сожалению, не предусмотрено для таких аспирантов» (науковець ВМ).

Радикально порушено було комунікацію із зарубіжними колегами, і з'явилася потреба відновити безплатний доступ до закордонних видань. У науці неможливо встановити своє місце і визначити свій рівень без знання того, що робиться у сфері обраної спеціалізації та обраного напрямку досліджень.

«Еще одна проблема – ограниченный доступ к исследованиям за рубежом. Если у нас в Донецке была библиотека, получали иностранные журналы и был открыт доступ к определенным базам данных на английском языке, англоязычной и другой литературе, то сейчас у нас такой возможности нет. [...] Почему я, работая в рамках Академии наук, не могу получить доступ к этим источникам бесплатно. Те журналы, которые признаны в мировой науке, доступ к одной статье стоит 30–50 фунтов стерлингов. А статей достаточно много, которые нас интересуют. Мы не можем конкурировать с теми институтами, у которых есть этот доступ» (науковець МЮ).

Не буде перебільшенням сказати, що до Києва переїхав виключно науковий потенціал, який має вкрай обмежені ресурси і засоби своєї реалізації, який намагається шукати їх самостійно, виказуючи тим самим свою доброякісність і волю. Така ситуація підживлює й деякі ілюзії щодо нормалізації стану справ: один з учасників дискусії розглядав можливість працювати на обладнанні, що залишилося в Донецьку, – хай би виділяли гроші на відрядження. Втім, чому б і не спробувати.

Житло втрачене й недоступне

Для пересічних громадян квартирна проблема й у нормальні часи вирішувалася з великими труднощами, а у екстраординарні набуває вирішального для подальшого життя значення. На підконтрольній Україні території житло можна було б купити, але на Донбасі його хоча і можливо, але вкрай важко продати без відчутних втрат у вартості, а відповідних заощаджень жоден науковець не має. І тому для них вихід із ситуації обіцяє суто негативні наслідки: хоч би який вибір зробити, стає тільки гірше. Якщо залишатися при власній квартирі, то втрачається робота, перспективи повернення до якої тоді, коли економіка й побут мілітаризований, вельми сумнівні, і треба шукати інші джерела доходу. Якщо переїжджати і займатися дослідженнями, то, принаймні спочатку, відбувається недобровільна відмова від майже усіх так званих практик домашності, звичних, роками сформованих способів проведення позаробочого часу у колі сім'ї, родичів, колег, сусідів, для яких просто немає простору і місця.

«Как только люди узнали, что Академия наук не предоставляет никакой возможности для жилья, люди сразу вообще отказались выезжать куда-либо. Хотя и проукраинские, и против ДНР. И их нельзя осуждать» (науковець ТГ).

Приймаючи рішення щодо переїзду, зважували усі складові: можливість вирішення житлового питання, питання працевлаштування членів родини і можливий розмір зарплати, вартість оренди житла. Чимало сімей були вимушені розділитись: хтось із подружжя переїщався разом з академічною роботою, а другий переїхав до іншого поселення або залишився на Донбасі.

«Мне предоставили только койко-место в общежитии. Супруга осталась на той территории. Поскольку в общежитии только койко-место, мы не можем быть вместе. Снимают квартиру не позволяет зарплата» (науковець ВЮ).

У працівників академічних установ, переміщених до Києва, на сьогодні склалась така ситуація з житлом:

- мають ліжко-місце в гуртожитку НАН України;
- мають кімнату в гуртожитку іншої установи (за місцем роботи члена родини);
- родина орендує житло в Києві чи приміській зоні;
- дві родини (або по двоє – троє однаків) орендують житло в Києві чи приміській зоні;
- окремі науковці мешкають в готелі НАН України;
- дехто тимчасово мешкає у родичів;
- окремі працівники придбали житло в приміській зоні (після продажу квартири, що залишилась на непідконтрольній території).

Переважає більшість переселенців у Києві все ж таки орендує житло. Можна припускати, що приблизно така сама ситуація склалась в інших населених пунктах, куди були переміщені установи Національної академії наук України. У Києві вартість оренди житла лежить у широкому діапазоні, але навіть найдешевший сегмент оренди окремого житла є занадто дорогим для працівників академічних установ, враховуючи розмір їхньої зарплати. Нижче вказані типові ситуації для доктора наук, професора, з відповідною посадою та зарплатою.

«Жилье дорогое, почти всю зарплату приходится отдавать за аренду» (науковець МІ).

«В Киеве может жить человек, который получает и зарплату и пенсию» (науковець ВЛ).

«Мы здесь чувствуем себя как в резервации. Вопрос: зачем нам предложили переехать? Последнее 205 постановление (Президії НАН України. – С. О., С. С.), оно было 23 сентября, о том, что обеспечить условиями проживания достаточными для жизни. К сожалению, этого не случилось» (науковець ТК).

Переважає більшість учасників групових дискусій зазначала, що найбільш гостро житлове питання постає перед молоддю, особливо перед тими, хто вже має сім'ю. Оскільки зарплати у молодих науковців невеликі, то орендувати житло практично неможливо.

«Хочу обратить внимание на то, что молодежи особенно трудно, [...] ее надо удержать, чтобы институт мог развиваться, без молодежи, аспирантов все это будет нехорошо. Для молодежи, кроме одного человека, не выделили ничего, ни одной комнаты в общежитии. Это просто безобразия, в многомиллионном Киеве для нескольких сотен сотрудников ничего не выделили, это я считаю ну просто позор какой-то для Академии наук. В нашем институте есть люди, которые пересе-

лились с семьями, у нас есть родители и дети, и они не могут получать зарплату на порядок выше, и семейным можно было бы выделить комнату» (науковець ТГ).

«Наверное, старшее поколение уже жить в общежитии не будет по разным причинам. А молодежь, учитывая, что у них не такие высокие зарплаты, могли бы жить в общежитиях (у нас несколько человек живет в общежитии). Для переехавших обеспечение мест в общежитии должно стать приоритетным» (науковець ВА).

«Я думаю, что если 2-3 года пройдет, а жилищный вопрос не решится, то мы потеряем молодежь (молодой сотрудник не сможет снимать квартиру). [...] Нужно подойти с государственной точки зрения, иначе мы просто потеряем молодежь» (науковець ТО).

Учасники групових дискусій висловлювались про те, що переселенцям треба поліпшувати житлові умови, враховуючи часову перспективу повернення на попереднє місце проживання.

«Идет война, и мы не скоро вернемся, если вернемся вообще» (науковець ТГ).

Називали різні можливі шляхи поліпшення своїх житлових умов, у тому числі й ті, які й на сьогодні не вдалося реалізувати. Один із можливих шляхів – це гуртожитки, але такий шлях радше для певних категорій працівників переміщених установ (молодь, одинаки). До того ж були спроби йти саме цим шляхом, але він надто обмежений, тому виникла ідея стосовно санаторіїв, яка також залишилась нереалізованою.

«Обращался к нашему профсоюзному лидеру Широкову А. И. Он сразу отбросил общежития, там ничего невозможно найти. Политика была – люди ехали со всей Украины, селили в общежития как аспирантов, потом заканчивали аспирантуру, защищались и продолжали оставаться в общежитии, поскольку денег на покупку квартиры не было. Поэтому там все забыто на много лет вперед. Предложил: в Академии наук есть санатории, которые находятся в непосредственной собственности – Феофания и Ворзель. Подготовил документ, что просим предоставить для нуждающихся комнаты в санатории. Широков А. И. носил его в Президиум. Чем это завершилось – в Президиуме сказали, что сейчас банкротят эти учреждения. Поэтому непонятно, кто собственник» (науковець АМ).

Хоча ідея санаторіїв знаходила підтримку в інших респондентів.

«Если бы выделили эти санатории, то можно было бы найти спонсоров, в том числе зарубежных, и претендовать на гуманитарную помощь – часто так делается» (науковець ВК).

Мова йшла ще про один можливий варіант вирішення житлового питання вимушених переселенців із установ НАН України, який також не вдалося реалізувати – отримання земельної ділянки й облаштування житла там.

«Председатель организации “Ассоциация ученых – внутренне перемещенных осіб” обращался к Патону (Президент НАН Украины. – С. О., С. С.), Патон разрешил выделить земли в Ворзеле, разрешили уже раздать там участки. Всё это оформили и подписали во всех инстанциях, но Яценюк (премьер-министр на час проведения сфокусованных интервью. – С. О., С. С.) все это запретил, сказал, что слишком жирно это будет. И на этом все завершилось. Вторая программа – в Киевской облминистрации точно так же сказали: конфликт интересов, почему это им можно, а другим нельзя» (науковець ІВ).

«Хороший же был вариант с Ворзелем, [...] выделяется участок 6–12 соток. Можно было купить домик за 5 тысяч у. е., подсоединяются коммуникации, можно жить, прописываться. Но Яценюк запретил» (науковець ВК).

«Конфликт интересов, почему нам выделяется земля, а другим нет. Стоят в очереди, хотят что-то улучшить, а им не выделяется» (науковець ІВ).

Учасники групових дискусій називали й інші шляхи вирішення проблеми з житлом:

- пільгові іпотечні кредити;
- залучення до програми соціального житла / створення нової програми соціального житла;
- надати службове житло в тимчасове використання, у тому числі з можливістю викупу.

«Многие готовы, особенно молодые люди, имеют беспроцентный кредит или за разумные проценты, чтобы здесь купить жилье. Об этом говорилось много, но ничего не делается. Мы пишем письма в разные инстанции. Хотелось бы, чтобы это шло от Академии наук, а не от физических лиц, скорее бы обратили внимание» (науковець ВА).

«Еще существует путь – государственный льготный кредит или внедрение в программу социального жилья. Какие-то небольшие накопления есть, и если бы была программа социального жилья, малогабаритного какого-то» (науковець ТГ).

«В Академии есть земля, например, Академгородок, можно было выделить землю с условием передачи части квартир для Академии – для переселенцев» (науковець ОС).

Що ж говорити про «квартирне питання», коли під час дискусії дехто нагадував про проблеми з медичним обслуговуванням і був зовсім непоінформований про можливості медичного обслуговування науковців у поліклініці та лікарні для вчених. Інакше кажучи, іноді

навіть проста інформація не була доведена до людей, які не з власної волі опинилися у незвичних і вкрай некомфортних обставинах.

Отже, переміщені з Донбасу установи Національної академії наук України і частина їхніх науковців, які наважилися на переїзд, перебувають у перехідному (лімінальному) стані. Треба відновлювати матеріально-технічну та інформаційну базу досліджень, яка майже вся залишилася по той бік розмежування військ за Мінськими угодами 2014 року. З огляду на стан економіки і фінансів в Україні, а також враховуючи низькі можливості ініціативного регулювання такого процесу Академією наук, перспективи такого відновлення видаються вельми невизначеними. Фактично зупинений і процес відтворення наукових кадрів у цих академічних інститутах, адже бракує обладнання для досліджень і експериментів, немає на чому навчати аспірантів. Тобто уражене не тільки сьогодні, а й майбутнє окремих напрямів науки в Україні і тих, хто наважиться обрати їх своєю спеціалізацією.

На неможливість належним чином використовувати свої знання, здібності та уміння у професійній діяльності накладається й радикально збурена повсякденність, що проявляється у вимушеному відлученні від «практик домашності». Відсутність житла або тимчасове житло, втрата простих речей, що завжди були під рукою й знаходились за потребою, а з ними й деяких звичок, наочно демонструють екстраординарність поточної життєвої ситуації. Частина сімей взагалі розділена: батьки, чоловік і жінка або живуть у де-факто, але не де-юре з погляду центральної влади різних країн (Україна, «ДНР», «ЛНР»), або у різних населених пунктах; порушені чуттєві, тактильні контакти, що так важливі для надання життю смислу і значення. А розірвана, локально складчаста повсякденність, що з різних, почасти важливих причин не віщує скорого виправлення й зшивки, зумовлює стабільність лише негативно забарвлених емоційних станів.

3.4. Жінки у надзвичайних умовах: «жіночі сотні» на Майдані та «невидимий батальйон» на Донбасі

Успішне впровадження і регулювання гендерних відносин у суспільстві передбачає утвердження цінності гендерної рівності як у суспільстві загалом, так і різних його інституціях зокрема. Це, насамперед, недопущення гендерної дискримінації, забезпечення

рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень. Проте вимога рівності суттєво призупиняється тоді, коли йдеться про інститут армії та конфлікти, особливо збройні. Призупиняється, але не відмінюється, що засвідчує участь жінок у подіях стану сингулярності.

Жінки на Майдані

«Нація існує, поки є чоловіки, готові за неї воювати», – подібні цитати із онлайн-постерів ілюструють патріархатний дискурс на Майдані [Марценюк, 2015]. Він виключає із так званих політик пам'яті жінок, передбачаючи для них роль матерів, які повинні народити майбутніх героїв. Патріархатний дискурс возвеличує смерть, героїзує та нормалізує насильство. Адже сильні люди, переможці – мають владу і тому гідні пам'яті в історії. Натомість «тил» революції (щоденне життя і підтримка) – забуваються як менш важливі події. Як значає О. Хромейчук [Хромейчук, 2015], найважливіша площа Києва стала простором публічного перформансу, де дійові особи часто поведились залежно від їхнього гендеру, а публічне сприйняття було сформовано, здебільшого, орієнтуючись на певні гендерні очікування. Між тим результати опитувань учасників Майдану, проведені Київським міжнародним інститутом соціології, вказують на тенденцію мілітаризації протестного простору. Якщо на початку протестів (у грудні 2013 року) жінки становили майже половину учасників (44 %), то коли Майдан перетворився на (напів)військове утворення, жінок (які б постійно перебували на Майдані) стало значно менше – лише 12 % [Марценюк, 2014].

Домінантним ставав маскулінний дискурс, що не сприймався активістками руху за рівність у надзвичайних ситуаціях. А. Мельниченко констатує: «Та проблема з недопуском жінок на барикади полягала якраз у тому, що в цій ситуації жінок не розглядали як повноцінних відповідальних людей. Тобто чоловік, навіть будучи неповнолітнім, може ухвалити рішення іти на поранення чи смерть заради Батьківщини» [Мельниченко, 2014]. Активістка Н. Потарська обурюється: «...так принизливо було чути зі сцени щось на кшталт “жінки, зробіть приємне чоловікам, їм треба розслабитися...” Це більше схоже на ескорт-сервіс, а не подяку жінкам за те, що вони беруть участь у житті Майдану на рівні з чоловіками» [Майдан, 2014].

Крім того, патріархатний дискурс стосовно гендерних ролей вимагає від чоловіків бути патріотичними і мужніми. З нагоди 8 березня онлайн і на Майдані поширювалася листівка: «Ваш чоловік не йде

на Майдан, бо там “дуже небезпечно”? Не забудьте його привітати із 8 березня!». Текст є відверто сексистським не лише щодо чоловіків, а й жінок, адже досі Міжнародний день боротьби жінок за права сприймається як свято «весни, квітів і ніжності». Із чоловіків, які не були на барикадах, відверто глузували у соціальних мережах. Навіть було придумано так звану «Диванну сотню Самооборони». А у медіа можна було читати статті із заголовками «Активістка Автомайдану: Чоловіків треба виганяти на протести».

Сингулярність, якою і був Майдан, найчастіше представляла жінок у віктимних образах, що символізують стражденну націю. Так, чимало постерів зображували жінок у національній символіці (зокрема із віночком і жовто-блакитними стрічками), із колючим дроттям чи сльозами на очах. Україна поставала як жінка, яка перебуває у «нещасливих стосунках із Росією» (постер «Отстань, страна огромная...»), навіть із президентом Росії (відомий плакат «Путин, если любишь – отпусти»).

Повсякденні ролі та практики були традиційними. На Майдані жінки виконували переважно репродуктивну працю (приготування їжі, прибирання, догляд за хворими або пораненими). Вони і тут були «мамами» – годували, облаштовували побут, стояли із надписами «мама» перед озброєними міліціонерами та спецпризначенцями, робили акції разом із дітьми, давали беркутівцям потримати своїх дітей, аби розчлупити їх. Оскільки традиційна фемінність в українському суспільстві пов’язана із красою, вродою, то подібна риса підкреслювалася й на Майдані. Непоодинокими були заголовки статей на зразок «Найкрасивіші дівчата Євромайдану запалюють дух революції». Факт присутності на Майдані міс України 2013 Анни Заячківської теж отримав належну увагу, набито краса повинна надихати героїв перемагати, – і вже не зрозуміти, чи то перед нами поважна цінність, чи то архаїчний забобон, винесений подіями на поверхню повсякденності.

Небуденні практики

Майдан, окрім власне барикад, оборони та захисту, налічував велику кількість інших видів діяльності, до яких були активно залучені жінки: доглядова праця, інформаційна, логістична (гарячі лінії «Євромайдан SOS» та інші), юридична підтримка, медична та психологічна допомога, безпечне транспортування, робота зі ЗМІ,

освітня робота («Відкритий університет» Майдану, бібліотека Майдану), Автомайдан, Варта в лікарні, Варта швидкої допомоги, громадська варти, збір коштів для постраждалих і волонтерська підтримка – це не увесь перелік тієї роботи, яка виконувалася задля підтримки протесту.

В екстраординарних умовах жінки створювали формування, які на Майдані називали «сотнями». Це були як формальні об'єднання, на зразок 39-ї Жіночої сотні Самооборони Майдану, Жіночої 16-ї сотні Самооборони Майдану, так і різноманітні альтернативні сотні: Жіноча сотня ім. Ольги Кобилянської, Жіноча сотня Запоріжжя, Сестринська сотня (м. Дніпропетровськ). С. Філіпс називає подібні утворення «креативною відповіддю» жінок на політики виключення і редукцію до типово жіночих ролей [Phillips, 2014]. Фактично, об'єднання жінок використовували мілітарну термінологію (поділ на «сотні»), але наповнювали її іншим значенням. Наприклад, Сестринська сотня – «це громадське об'єднання небайдужих жінок Дніпропетровська, які зібралися задля обстоювання ідей Євромайдану мирним шляхом. Інша сила – одна мета!». Жіноча сотня імені Ольги Кобилянської своїми цінностями означила «права людини, людську гідність, свободу, рівність та недискримінацію», а метою діяльності – «активізацію жіночого протестного руху та підтримку Євромайдану на принципах солідарності, сестринства та взаємоповаги».

Назву «сотня» використовували для маркування іншої, не власне оборонної діяльності на Майдані. Були такі сотні, як Мистецька, Інформаційна, Аналітична, Волонтерська, Ангельська, Диванна. Відомо також онлайн-ініціатива Н. Парфан «Половина Майдану: Жіночий голос протесту», яка також супроводжувалася низкою акцій на Майдані і поза його межами. Журналістка Х. Бердинських створила Ініціативу «Є – люди», аби показати «простих» людей протестного простору. Ірина Виртосу упорядкувала видання «Майдан. Жіноча справа» [Майдан, 2014], де помістила інтерв'ю із 17 учасницями і описала десятки жіночих ініціатив.

Жінки у збройних силах

Аргументи щодо інтеграції жінок у збройні сили зазвичай поділяють на дві категорії. Перша стосується соціальної справедливості, цінності гендерної рівності; а друга – особливого соціального досвіду жінок та специфічних зразків сприймати навколишній

світ та діяти на основі оцінки ситуації. Питання соціальної справедливості розв'язується на законодавчому рівні. Зокрема, відповідно до Резолюції 1325 Ради безпеки (2000) [Резолюція, 2000], ратифікованої також Україною, підкреслюється важливість зміни бачення ролі жінок не тільки як жертв конфліктів, а й учасниць розв'язання конфліктів і миротворчої діяльності на рівні з чоловіками.

Стосовно другого типу аргументів щодо інтеграції жінок у збройні сили Н. Дубчак (колишня офіцер відділу гуманітарного розвитку Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України, капітан Збройних сил України) констатує, що узагальнена інформація про стан військової дисципліни свідчить про те, що саме жінки становлять найменшу частку порушників [Дубчак, 2009: с. 25]. За відгуками безпосередніх начальників (командирів), жінки більш відповідальні, організовані та дисципліновані. Втім, інтеграція жінок у збройні сили має певні проблеми. Так, у дисертаційній роботі про гендерні аспекти військової реформи російська дослідниця Н. Шумакевич [Шумакевич, 2002] дійшла висновків, що показником низького соціального статусу жінок в армії є величезна диспропорція між чоловіками і жінками в представленості на керівних і командних посадах. Чоловіки ставляться до просування жінок по службі більш-менш іронічно, і загалом начебто поблажливо-лояльно, тоді як самі жінки – з більшою ревністю і агресивністю. Виявилось також, що сексистські установки проявляються у різних формах дискримінації: від порушення режиму роботи і відпочинку до грубого ставлення до жінок з боку командирів та чоловіків-товаришів по службі.

Своєрідність статусу жінок в армії України з'ясували під час дослідження «невидимий батальйон», яке складалося з двох частин: кабінетної та польової. Кабінетна частина передбачала огляд попередніх фахових (наукових) вітчизняних і деяких міжнародних досліджень, доступної публіцистичної інформації; результати офіційних запитів про відповідну статистичну інформацію до Міністерства оборони і Міністерства внутрішніх справ; законодавства стосовно жінок у збройних силах. Польову частину було проведено із використанням якісних соціологічних методів: глибинних напівструктурованих інтерв'ю із жінками, які перебувають чи перебували в АТО; інтерв'ю із експертками і експертами; спостережень (у вигляді участі у кількох наукових подіях); контент-аналізі медійних повідомлень.

Дослідження проводили влітку–восени 2015 року. Опитування містили такі етапи: побудова вибірки та пошук респонденток,

інтерв'ювання учасниць АТО і експерток та експертів; розшифровка інтерв'ю; аналіз інтерв'ю, написання звіту. Відбулося 42 інтерв'ю з жінками-учасницями АТО із різних підрозділів. Вибірка респонденток формувалася за методом «снігової кулі». Вік учасниць дослідження – від 20 до 47 років. Окрім цього, було взято 9 інтерв'ю із чоловіками-військовослужбовцями, де їх також розпитали про ставлення до жінок на фронті. Учасниці відповіли на три блоки дослідницьких запитань: 1) юридичний аспект участі в АТО; 2) побутові умови служби; 3) поведінковий та психологічний аспекти їхнього перебування на фронті.

Експертні інтерв'ю мали на меті з'ясувати особливості участі жінок у воєнних діях у зоні АТО, виявити як можливі успіхи, так і проблеми інтеграції жінок як військослужбовців. У експерток запитували про плюси та мінуси інтеграції жінок у Збройні сили України (до Майдану і АТО та після); про ситуацію із їхньою участю у бойових діях; чи доцільно і яким чином краще інтегрувати жінок у Збройні сили України; ставлення до обов'язкової строкової служби для чоловіків в Україні; ставлення експертів до заборони жінкам певних військових професій; яким чином висвітлюється або слід висвітлювати участь жінок у військових діях на Сході України; які країни є найбільш успішними щодо інтеграції жінок у збройні сили та чому; прогнози щодо ситуації із жінками у збройних силах і АТО в Україні тощо. Експерти відповідали таким вимогам: мінімум 1 рік досвіду роботи у Збройних силах України або мінімум 1 рік досвіду досліджень, аналітики із питань збройних сил загалом і/або військового конфлікту, або хоча б 3-5 репортажів із виїздами у зону АТО. Інтерв'ю проводили у серпні 2015 року.

Окрім того, 21–22 вересня 2015 року у Києві відбувся семінар центру перспективних досліджень НАТО «Роль жінок і гендерної політики у врегулюванні збройного конфлікту в Україні щодо впровадження Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки. Мир. Безпека» і пов'язаних Резолюцій», за участі авторки. У розділі використано інформацію із виступів і коментарів учасників і учасниць цього семінару, які були записано на диктофон і транскрибовано, а також матеріали публічної дискусії «Жінки в українській армії. Як подолати стереотипи?», яка відбулася 9 жовтня 2015 року.

Кількість жінок у військовій сфері поступово збільшується, що відповідає загальносвітовим тенденціям. Однак зростання чисельності жінок, які служать за контрактом, пов'язують радше з небажанням

чоловіків займати малооплачувані посади. Жінки працюють переважно за так званими фемінізованими спеціальностями: медперсонал, фінансисти, логістика, зв'язок. На початку жовтня 2015 року начальниця Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України О. Гаврилюк на брифінгу в Києві повідомила, що участь у проведенні АТО вже взяли 938 жінок-військовослужбовців. Всього службу у Збройних силах України станом на початок жовтня 2015 року проходили близько 14,5 тисячі жінок-військовослужбовців та 30,5 тисячі працівників Збройних сил. Майже 2 тисячі з них – це офіцери, і 35 жінок-військовослужбовців займають керівні посади в Міноборони, Генштабі та різних видах Збройних сил України [Марценюк, Гриценко, Квіт, Берлінська, 2015а: с. 14–15].

Відповідаючи на запит про дані щодо залученості жінок у військові дії в АТО, Міністерство внутрішніх справ України вказало, що за період проведення АТО до Національної гвардії України усього мобілізовано близько 14 тисяч осіб, із них жінок – 21 (посади: лікар, медична сестра). Тобто, жінки становили лише 0,0015 %. Упродовж 2014–2015 років у зоні проведення бойових дій перебували близько 22 тисяч військовослужбовців Національної гвардії України, із них 500 жінок (0,023 %). За час проведення АТО на Сході України втрат жінок серед працівників органів внутрішніх справ і військовослужбовців Національної гвардії України не було. До державних нагород упродовж 2014–2015 років за участь в АТО представлено 1316 працівників ОВС та військовослужбовців Національної гвардії України, у тому числі у 2014 році – 480 осіб (3 жінки і 477 чоловік), у 2015 році – 836 осіб (15 жінок і 821 чоловік). Міністерство оборони України надало статистичну інформацію лише про те, що у 2014 році було відзначено державними нагородами України 10, а 2015 року – 18 жінок-військовослужбовців і працівників Збройних сил України.

Особливістю і водночас однією з ключових проблем правового статусу військовослужбовиць є те, що він регулюється не лише нормами військового законодавства, а й положеннями різних галузей права [Савченко, 2011]. Відповідно до Кодексу законів про працю України заборонено застосовувати працю жінок на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, залучати їх до підіймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Перелік таких робіт затверджує Міністерство охорони здоров'я за погодженням із Державним комітетом

України з наглядом за охороною праці. Крім того, не допускається залучення жінок до робіт у нічний час, за винятком галузей і видів робіт із зазначенням максимальних термінів застосування праці жінок у нічний час, затверджених Кабінетом Міністрів України.

Військові посади, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками рядового, сержантського і старшинського складу, передбачені у Тимчасовому переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу із урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад, затвердженому наказом Міністра оборони України від 2 грудня 2008 року № 600. До вказаного Переліку у 2010 році були внесені зміни, які дещо розширили перелік посад, на які можуть призначатися жінки. Закон забороняє жінкам працювати з вибухонебезпечними предметами (мінерами, саперами) та служити у спецпідрозділах, проте війна встановлює особливі правила і порядки.

У 2016 році було розроблено стратегію «Невидимого батальйону» на 2016–2017 роки, яка спрямована на досягнення гендерної рівності у ЗСУ та в МВС України. У січні 2016 року в Києві активістки за рівні права та можливості жінок і чоловіків у збройних силах пройшли маршем від Південного залізничного вокзалу до Міністерства оборони України. Організаторки назвали свою акцію «Маршем невидимого батальйону». Волонтерка О. Шарговська оприлюднила наказ Міністерства оборони України, у якому зазначено, що «починаючи з 04.12.15 до окремого розпорядження призупинити прийом на військову службу за контрактом, а в подальшому і призов по мобілізації жінок у військові частини (установи) оперативного командування». Таке чергове обмеження викликало хвилю обурення з боку військовослужбовиць, журналісток, активісток та спонукало вийти на вулиці столиці [Марценюк, 2016].

Результатом оприлюднення результатів соціологічного дослідження «Невидимий батальйон» стало те, що наказом Міністерства оборони України № 292 від 3 червня 2016 року внесено зміни до Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу. Відтепер суттєво розширено перелік бойових посад для військовослужбовців-жінок, які проходять військову службу за контрактом: нині цей перелік збільшено на понад 100 бойових військових спеціальностей [Гранатометником, 2016].

Оскільки мобілізацію в АТО було передбачено передусім для чоловіків, а жінки для цього повинні мати військову спеціальність, учасниці дослідження потрапляють на фронт переважно добровільно. 40 із 42 респонденток прийшли на фронт добровільно і лише дві були мобілізовані. Одна жінка розповідає, що намагалася потрапити на фронт по мобілізації, але через вік та стать її не взяли, тож змушена була йти у добровольчий батальйон. Мотивація добровільної участі у війні у респонденток різна – від цілком особистої до загальногромадянської: *«Захищати територіальну цілісність держави – обов'язок кожного громадянина»* (Р. 23); *«Это мой долг. Другого пути нет»* (Р. 38). Також під час інтерв'ю часто звучав мотив «після Майдану». Деяких жінок активна громадянська позиція спонукала продовжити брати участь у суспільних змінах вже на фронті: *«Вирішила йти на війну після Майдану. На Майдан приїхала з самого початку, пройшовши це, не сумнівалася, що продовжу боротьбу»* (Р. 15).

Прибувши на фронт, жінка має інкорпоруватися до армії інституційно. Частині наших респонденток (17 із 42) вдалося отримати офіційне оформлення, а згодом і пільги, зокрема, юридичний статус учасниці бойових дій. Ще дві респондентки припускають, що можуть отримати такий статус, інші 23 – не матимуть таких пільг, зокрема через те, що не має офіційного юридичного статусу в структурі ЗСУ чи МВС той добровольчий підрозділ, в якому вони служили: *«Які можуть бути пільги, якщо ніде немає взагалі інформації, що я там була. Ну, може, в когось вона і є, але не в тих місцях, де треба»* (Р. 8). Деякі респондентки планують добиватися статусу учасниці бойових дій після закінчення війни, хоча зараз не мають на це права, бо не мають можливості оформитися офіційно: *«Я на это не рассчитываю. То есть я изначально не ради этого, не ради льгот»* (Р. 10).

І навіть у тих випадках, коли військовослужбовиця офіційно оформилася на службу у ЗСУ, її фах за документами не завжди збігається із її фактичним родом занять. Такі труднощі із офіційним оформленням жінок на різні посади фактично роблять цих військовослужбовиць невидимими юридично. Одна з респонденток, медик за фахом, оформлена начальником польової лазні (при цьому самої лазні не існує взагалі). Інша учасниця дослідження розповідає, що її саму оформили бухгалтеркою, але при цьому вона служила гранатометницею.

Хоча офіційно роль жінок на фронті визначається як доглядова й допоміжна, майже третина учасниць нашого дослідження обіймає

суто бойові посади (15 із 42): *«Я – мінер; міную, розмінову. Іноді можу бути снайпером. Офіційно я гранатометчиця. У нас всі вмійють робити все»* (Р. 14). Окрім бойових посад, майже половина (19 із 42) учасниць дослідження займаються на фронті медициною, і ще частина (9) – штабною, організаційною, обслуговуючою діяльністю. Деякі жінки суміщають різні обов'язки.

Війна – небуденна сингулярність, їй супутні злидні і нестатки. Респондентки скаржилися на недостатнє забезпечення військовою формою та взуттям з боку держави, вказуючи, що купують їх самі за свою зарплату, за кошти батьків, за волонтерські кошти: *«Таким людям, як я, потрібен індивідуальний пошив. По-перше, я жінка, а, по-друге, нестандартна фігура. Потрібен індивідуальний підхід»* (Р. 13); *«На женщин в армии ничего нету, такое впечатление, что их там не существует»* (Р. 36). Подібна ситуація з жіночими засобами гігієни: ними респондентки теж не забезпечені з боку Міністерства оборони і змушені діставати їх, як і форму, самотужки або через волонтерок.

На медичне обслуговування загалом учасниці дослідження не скаржаться, тим паче що половина із них самі є фронтовими медиками чи парамедиками. Одна із респонденток сама повністю створила медичну службу у своєму підрозділі. Проте специфічного гінекологічного обслуговування армійська медицина не завжди передбачає, і переважно наші респондентки у цьому питанні могли покласти лише на загальнодержавну систему медичного забезпечення, також не безпроблемну: *«Щодо гінекології, то тут дійсно момент упущений, його варто було б створити. А так парамедики що з тою гінекологією зроблять?»* (Р. 5).

Загалом респондентки свідчать про дружнє ставлення до себе і про дружні стосунки із товаришами по службі, до їхньої думки загалом прислухаються, якщо вони хочуть її висловлювати. Частина респонденток має вплив на процес прийняття рішень у своєму підрозділі. Деякі учасниці дослідження почуваються цілком комфортно і не зіштовхуються із твердженнями про те, що їм нібито на війні не місце. Але деякі респондентки наводили і приклади негативного ставлення до себе. Респондентка, яка має дітей, неодноразово чула на свою адресу «мати-зозуля» від колег по службі. Одна із респонденток свідчить про стереотипне ставлення до жінок ще на рівні військкомату, інша говорила про начальника штабу, який вважав, що у військовій частині він не бачить жінок і вони не мусять тут бути. Наприклад:

«Кожен чоловік, якого я зустрічала в батальйоні, казав, що маю бути вдома, народжувати дітей» (Р. 16); «О, це щодня, це щодня. Та навіть чоловік мені каже: "Сиди дома, займайся рукоділлям"» (Р. 6).

Натомість деякі жінки свідчать, що ставлення до них від стереотипного на початку змінилося на рівноправне в подальшому, чоловіки змінюють своє враження про них: *«Женщинам на війні не место, но вы гениальное исключение. Это сказали те офицеры, это сказали эти офицеры, это говорят все те, с кем мне приходится сталкиваться» (Р. 38); «Буквально перша—друга доба, і вони вже бачать в тобі не зовсім жінку, такого самого солдата» (Р. 2).*

Жінки на війні та біля неї

Експертна думка щодо жінок в АТО ґрунтується на узагальнених висловлюваннях експерток і експертів, а також тих, що виступали на семінарі «Роль жінок і гендерної політики у врегулюванні збройного конфлікту в Україні», який відбувся у Києві 21–22 вересня 2015 року. Зокрема, на конференції було наведено певну статистичну інформацію стосовно залученості жінок до збройних сил і військових дій. Підполковник, заступниця начальника інформаційно-аналітичного відділу Управління цивільно-військового співробітництва ЗСУ Н. Семенюк зазначила, що в головному управлінні територіального штабу України жінки становлять 30 %, високий відсоток жінок у військах зв'язку (30–33 %).

Журналістка Н. Нагорна пояснює, чому жінок мало в АТО. По-перше, через умови проживання, які не пристосовані для жінок: *«Це польові умови, це окопи, це бліндажі, це великий ризик для життя. Це гендерні питання, велика кількість чоловіків, які далеко від жінок».* Хоча експертка напряму не говорить про ризик сексуального насильства із боку чоловіків, але такі ситуації цілком можливі. По-друге, жінки на війні – скоріше виняток, аніж правило, за сумним, але точним визначенням С. Алексєвич, *«у війни не жіноче обличчя».* Також *«є такий нюанс, що в разі, якщо почнеться обстріл, часто жінку не сприймають як бойового товариша, і, коли буде потрібно виправляти ситуацію, то можуть просто кинутись рятувати жінку, бо це жінка».* Журналістка додає: *«У збройні сили, якщо і беруть, то, у кращому випадку, займають або на кухню, або ще в якісь санітруктори, госпітальєри, медичні шпиталі імені Пирогова. Там є дівчата, що живуть на передових позиціях в окремих медротах.*

Я, наприклад, зустрічала у 90-му баті медиків-волонтерів. І серед них є жінка, яка дуже добре керує автомобілем. І вона возить поранених хлопців з передової. Їде на передову, забирає, відвозить у госпіталь і, таким чином, їх рятує».

Н. Нагорна, натхненний агітатор за створення жіночих бойових підрозділів, звертається до утопічної белетристики Б. Акуніна «Батальйон Ангелів»: *«Коли чоловіки відмовилися, не хотіли воювати; було багато дезертирства в армії. Що зробили? Понабирали дівчат до армії з інтелігентних сімей, зістригли волосся і відправили власне в бій, нічому не навчивши. Там розумні дівчата, гарні дівчата. І, коли чоловіки побачили, що дівчата пішли у бій, і їх почали гасити, тих дівчат, то вони теж не змогли не піти воювати».* Журналістка впевнена, що створення так званого показового жіночого формування могло б стати засобом тиску на чоловіків, адже *«навіть жінки уже пішли воювати».*

У 2015 році Н. Потарська та О. Дутчак провели емпіричне дослідження «Війна і трансформація повсякденності: жіночий погляд» [Потарська, Дутчак, 2015] із польовими виїздами, у тому числі на окуповані території. Авторки навесні–влітку зібрали 20 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з жінками, котрі мешкають у Маріуполі, Запоріжжі, Харкові, Антрациті, Лисичанську, Жданівці, Горлівці, Слов'янську, Донецьку та Краматорську. Наймолодшій із респонденток виповнилося 30 років, вік найстаршої – 68 років. 12 жінок мали вищу освіту, решта мали середню, середню спеціальну або середню технічну освіту.

Потарська і Дутчак переконані: *«У ситуації воєнного конфлікту важливо почути, як змінилося буденне життя людей, щоб зрозуміти, у яких точках повсякденності й соціально-економічних структур відбувається погіршення. Адже коли закінчиться конфлікт, соціально-економічні структури ще довго залишатимуться в такому ж стані, або й занепадатимуть далі без адекватного втручання»* [Потарська, Дутчак, 2015: с. 5]. Авторки зауважують про гендерні особливості наслідків воєнних дій на Сході України: *«домашня сфера», закріплена за жінками, зазнала чималих руйнувань, що спричинило додаткові виклики для жінок. Окрім того, економія коштів спричиняє недофінансування соціальної сфери, від чого, знову ж таки, потерпають, передусім, жінки* [Потарська, Дутчак, 2015: с. 8].

Респондентки дослідження чітко ділять соціальну реальність на «до» і «після» війни, «намагаючись порівняти досвіди, проблеми, стосунки, практики в цих двох суб'єктивних часових відрізках». Минуле сприймається як менш серйозне, порівняно з поточною ситуацією. Звісно ж, конфлікт зруйнував і навіть досить серйозні сімейні плани, як-от: *«Після свадьбы хотели обзавестись ребёнком, конечно! На этот год у нас были такие планы»* [Потарська, Дутчак, 2015: с. 15]. На думку респонденток, більшість проблем до початку конфлікту були пов'язані з соціально-економічними інститутами та їхнім неналежним функціонуванням. Із початком конфлікту для багатьох із них умови життя й матеріальне становище досягли радше критичних показників – неможливість придбати товари першої необхідності, медикаменти [Потарська, Дутчак, 2015: с. 20].

Отже, жінки стали видимими учасницями протестної активності, як засвідчили події на ЄвроМайдані 2013–2014 років. Вони виконували не лише репродуктивну функцію, а й стояли поряд із чоловіками на баррикадах, залучалися до парамілітарної діяльності, заснувавши кілька різноманітних жіночих сотень. Чимало активісток Майдану продовжили свою волонтерську діяльність або взяли участь у військових діях на Сході України.

Збройним силам України, як і для ринку праці загалом, притаманне явище вертикальної і горизонтальної гендерної сегрегації, проте поступово збільшується кількість жінок у військовій сфері, що відповідає загальносвітовим тенденціям. Однак зростання чисельності військовослужбовиць є наслідком великої кількості неprestижних та малооплачуваних посад в армії. При цьому Збройні сили України мають розроблену гендерну політику, яка відповідає загальнодержавній гендерній політиці та передбачає забезпечення ефективного впровадження гендерного підходу у життєдіяльність війська для створення гарантій рівних прав та можливостей людини незалежно від її статі.

Між тим результати емпіричного опитування 42 жінок, які воюють в АТО, засвідчили, що їх не допускають до прийняття рішень у збройних силах. Чимало з них не є офіційно оформленими, а надалі не матимуть державних пільг, статусу учасниці бойових дій і всього, що з цим пов'язано. Інша проблема стосується того, що деякі жінки

оформлені не на ті посади і заняття, якими фактично займаються. Тобто їх фактично дискримінують, пояснюючи, що в штатних розписах немає цих посад для жінок. Окремі питання, які не обговорюються і не розв'язуються державою, – це питання побутові: брак спеціалізованого медичного обслуговування для жінок, відповідної форми і взуття, незадовільні умови проживання. Фактично інфраструктура Збройних сил України облаштована під потреби чоловіків.

3.5. Зміни у геополітичних орієнтаціях населення України

Події 2013–2014 років змінили як суто географічну карту України, так і політико-географічну. Відмінності та розбіжності збереглися чи модифікувалися всередині країни, а на частині двох східних областей постали кордони і розколи. Між тим, серед вітчизняних соціологів та політологів інтерес до теми геополітичних орієнтацій населення суттєво зріс після виборів 1994 року, коли за посаду президента змагались Леонід Кравчук та Леонід Кучма. Саме тоді, вперше в новітній історії України, її населення політично, орієнтаційно й електорально розділилось на дві частини: Кучма не отримав більшості голосів виборців у жодній із 12 областей західніше Чернігівщини, Полтавщини та Кіровоградщини, де на той час проживало близько 40 % населення, Кравчук – у жодній з решти областей півдня і сходу України, де на той час проживало близько 60 % населення. На перших президентських виборах 1991 року такого поділу не було: тоді в деяких областях на заході проти Кравчука проголосувало більше виборців, ніж на сході (рис. 3.6). Тобто саме президентські вибори на третьому році незалежності конституювали те, що у першому розділі визначено як привиди «Українській світ» та «Русский мир», а привід «Європа» актуалізується ще пізніше, поступово нарощуючи своє значення в уявленнях і очікуваннях громадян.

Для пошуку причин такого поділу того ж 1994 року Київський міжнародний інститут соціології під керівництвом В. Є. Хмелька провів серію репрезентативних для населення України опитувань. У результаті було виявлено низку відмінностей в орієнтаціях населення

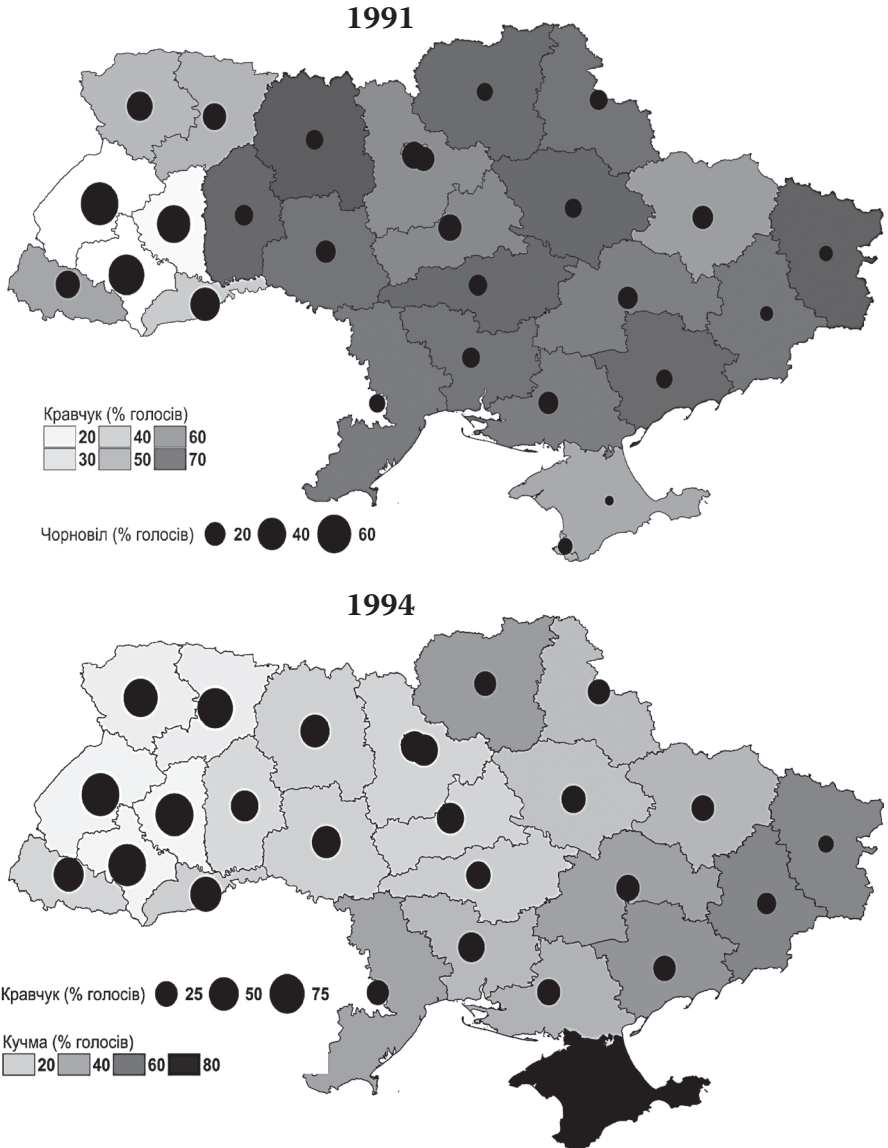

Рис. 3.6. Електоральний поділ України на президентських виборах 1991 та 1994 років

Західно-Центральних і Східно-Південних областей*. Більша важливість відносин з Росією постулювалась саме у Східно-Південних регіонах, де 48 % населення визначили це як найважливішу проблему, навіть більше, ніж злочинність – 43 %, що досить показово в умовах криміногенної ситуації 1990-х років на пострадянському просторі. Водночас на Заході відносини з Росією турбували лише 19 % населення. Відрізнялись також відсотки підтримки ядерного роззброєння (на Заході 43 %, на Сході – більшість), продажу частини Чорноморського флоту Росії (на Сході – більше), підтримки вступу до СНД (на Сході – 85 %, за Заході – в 1,4 разу менше). На Сході виявилось у 13 разів більше прихильників об'єднання з Росією у одну державу, ніж варіанта із закритими кордонами, візами і митницями (48,5 % проти 3,8 %, на Заході – 24,5 % проти 17 %). Загалом, за названими параметрами розрив між Сходом і Заходом в орієнтаціях з 1991 по 1994 рік збільшився у 3,5 разу.

Водночас соціально-економічна проблематика (як-от пріоритетизація боротьби з бідністю, безробіттям тощо) оцінювалась в обох частинах держави однаковою мірою. Єдина відмінність стосувалась блоку питань про підприємництво і приватну власність: підтримка розвитку підприємництва та приватної власності, зокрема, на землю на Заході і Сході відрізнялась вдвічі (17 % і 5,5 %, та 17 % і 8,5 %, відповідно) [Хмелько, 1994].

Подальші вибори також показували диференціацію настанов населення в культурно-політичному вимірі. Вибори 1999 року проходили за сценарієм російських виборів 1996 року, коли Л. Кучмі, який балотувався на наступний термін, у другому турі опонував голова комуністичної партії (КПУ) П. Симоненко. Тоді тенденції геополітично-орієнтаційного поділу хоча й зберігались, але були менш виразні (рис. 3.7).

Отже, робота над глибинним аналізом чинників таких відносно сталих відмінностей не втрачала свою актуальність. Блок питань щодо орієнтацій, як і соціо-демографічний блок, було доповнено низкою індикаторів, які давали змогу точніше вимірювати це явище (табл. 3.15).

* До Західно-Центральних віднесено: м. Київ, Київську, Вінницьку, Волинську, Житомирську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Кіровоградську, Полтавську, Рівненську, Тернопільську, Хмельницьку, Черкаську, Чернівецьку, Чернігівську області. До Східно-Південних – Автономну Республіку Крим (разом з м. Севастополь), Дніпропетровську, Сумську, Харківську, Донецьку, Луганську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську, Одеську області.

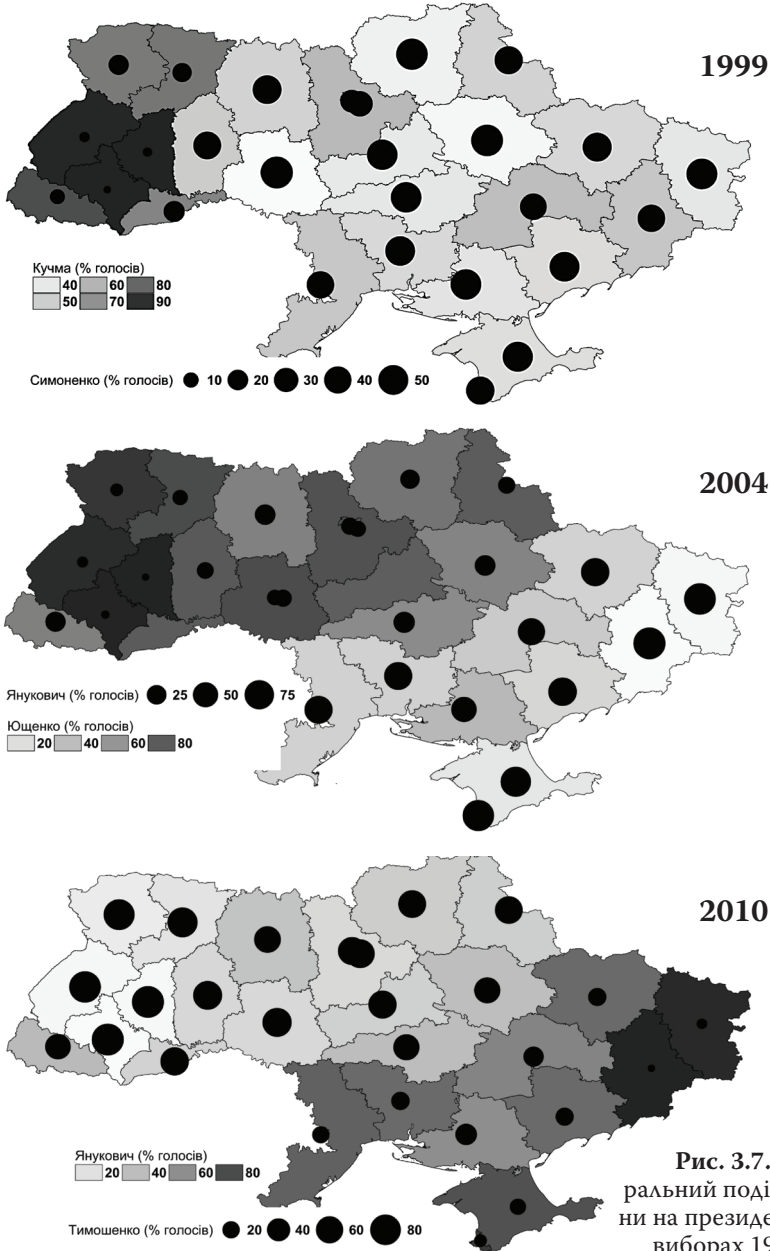

Рис. 3.7. Електоральний поділ України на президентських виборах 1999, 2004 та 2010 років

Таблиця 3.15. Змінні опитувань КМІС, які застосовують для аналізу соціальних чинників відмінностей геополітичних орієнтацій у регіонах України

Предиктори (згідно з першим дослідженням 1994 року)
Легша мова (спеціальна методика вимірювання) Частіша мова Оцінка мови респондента інтерв'юером Етнічність першого порядку Етнічність другого порядку (з урахуванням біетнічності) Етно-лінгвістичні групи
Орієнтації
Статус російської мови Викладання російської мови в школах Відкритість кордонів із Росією Вступ до Євросоюзу Вступ до НАТО Вступ до різних союзів з Росією Нейтралітет / ізоляціонізм Підтримка «помаранчевих» або «біло-синіх»
Контролюючі змінні
Стать Вік Рівень освіти Релігійність Конфесійна належність Сімейний стан Сільські та міські жителі
Змінні групування
Адміністративні регіони (області, АРК, Київ) Макрорегіони

Серед соціальних змінних, які розглядають для пояснення відмінностей геополітичних орієнтацій громадян України, найвпливовішими найчастіше називають регіон проживання, етнічну ідентичність та рідну мову. Хоча регіон проживання є найбільш очевидним фактором геополітичних орієнтацій жителів України, серед дослідників цього питання немає консенсусу. Суть дискусії стара як світ: «курка чи яйце», тобто лінгво-етнічна гетерогенність регіонів, як визначник регіональних відмінностей щодо геополітичних орієнтацій, чи регіональна

структура, задана в т. ч. історичними передумовами та соціальним середовищем в кожному регіоні, як визначник лінгво-етнічної гетерогенності і, відповідно, гетерогенності геополітичних орієнтацій.

Відповідні попередні дослідження мають низку обмежень, які можна згрупувати у три блоки:

1. Обмеження масштабу.
2. Обмеження типу залежної змінної (геополітичних орієнтацій).
3. Обмеження типів регіональних структур.

Для подолання вказаних недоліків здійснено аналіз, що складається з двох частин:

1. Спочатку репліковано одне з найбільш статистично строгих досліджень Баррінгтона і Фаранди [Barrington, Faranda, 2009], що проводились у різний час, з використанням різних типів геополітичних орієнтацій як залежних змінних. Перевірено дві гіпотези:
 - на індивідуальному рівні саме регіон проживання чинить ключовий вплив на геополітичні орієнтації;
 - включення до моделей показників лінгво-етнічної гетерогенності регіонів зменшує їхній відокремлений вплив.
2. Після підтвердження гіпотез дані опитувань 2005–2015 років агреговано за адміністративними регіонами та проведено аналіз соціальних і соціально-економічних відмінностей між ними на макрорівні. Мета аналізу полягала у пошуку тих характеристик регіонів, що визначають геополітичні орієнтації їхніх мешканців.

Для першої перевірки було використано об'єднаний масив опитувань КМІС 2005–2015 років із сумарною вибіркою 378 733 респонденти. Набір залежних та незалежних змінних у цьому масиві дещо відрізняється від опитування, використаного Баррінгтоном і Фарандою. Конфесійна належність закодована як вірні Української православної церкви (Московський патріархат), вірні Української православної церкви (Київський патріархат) та Української автокефальної православної церкви разом, вірні Української греко-католицької церкви та Римо-католицької церкви разом, інші віруючі, невіруючі. Рівень освіти закодовано як неповна середня, повна середня, середня спеціальна, неповна вища та повна вища освіта разом (останніх дві категорії Баррінгтон та Фаранда розділяють). Тип поселення розподіляється лише на міські та сільські населені пункти замість 6-компонентної шкали. Таке кодування видається раціональнішим, оскільки

Баррінгтон і Фаранда самі, врешті, використовують лише двосторонній контраст: «Етнічні росіяни частіше проживають у великих містах, в той час як сільські території більшою мірою заселені етнічними українцями» [Barrington, Faranda, 2009: с. 241]. Змінної матеріального становища у нашому файлі даних немає. Однак Баррінгтон і Фаранда не знайшли жодного значущого впливу цієї змінної на геополітичні орієнтації в усіх регресійних моделях, які розраховували.

Окрему увагу має бути приділено визначенню рідної мови респондента. Баррінгтон і Фаранда використовували одне просте запитання: «Якою мовою ви переважно спілкуєтесь вдома?» (українською, російською, одночасно українською та російською, іншою). Арель та Хмелько [Arel, Khmelko, 1996] стверджують, що мовна поведінка (тобто мова, якою люди розмовляють з інтерв'юером) є кращим індикатором мовної ідентичності, ніж декларована мова. В цьому дослідженні ми використовуємо дворівневий блок питань, розроблений Хмельком [Хмелько, 2004: с. 5]. Інтерв'юер визначає мову, якою відповідає респондент на привітання «Добрий день», артикульоване таким чином, щоб не можна було визначити, російською чи українською мовою воно сказане. Після цього інтерв'юер визначеною мовою запитує респондента, якою мовою йому зручніше продовжувати інтерв'ю. Якщо отримана відповідь – «не має значення», то інтерв'юер запитує, якою мовою респондент розмовляє частіше. В результаті маємо змінну, що має 6 значень: «Легше українською», «Легше російською», «Частіше українською», «Важко сказати, мабуть однаково часто», «Частіше російською», «Важко сказати, мабуть однаково часто» (респондент відповідає російською «Трудно сказать, наверное одинаково часто»). Для моделювання ефектів мови ми використовуємо трикомпонентну шкалу: «Легше українською» + «Частіше українською» = «Українською», «Легше російською» + «Частіше російською» = «Російською», решта респондентів розглядаються як білінгви – двомовні.

Як залежну змінну для об'єднаного масиву використовували змінну-індекс відповідей на запитання «Як би ви проголосували на референдумі щодо вступу України до Євросоюзу?» та «Як би ви проголосували на референдумі щодо приєднання України до Єдиного економічного простору (ЄЕП)*?» («За», «Проти», «Не взяв би участі

* Для масивів до 2010 року. Для пізніших масивів – «...до Митного союзу Білорусі, Казахстану та Росії».

у референдумі», «Важко сказати»). Шкалу індексу сконструйовано за схемою Баррінгтона та Фаранди: значення змінюються від -10 (цілковито прозахідна позиція) до $+10$ (цілковито проросійська позиція).

Крім об'єданого масиву для перевірки гіпотези використовували результати опитування квітня 2008 року. Цей масив охоплює завершальний період президентства Ющенка і складається з відповідей 2037 респондентів. Незалежні змінні в цьому опитуванні ідентичні змінним з опитування, використаного Баррінгтоном і Фарандою. Дані цього та інших використаних опитувань репрезентативні для населення України та для кожної з 24 областей і Автономної Республіки Крим.

Окремі регресійні моделі створювали для двох незалежних змінних із цього масиву даних:

1. Відповіді на запитання «Як Ви загалом ставитесь до Росії зараз?» («дуже добре», «загалом добре», «загалом погано», «дуже погано», «важко сказати»). Ця змінна є найближчою до «індексу загального ставлення», розробленого Баррінгтоном та Фарандою.
2. Відповіді на запитання «Якими Ви б хотіли бачити взаємини України з Росією?» («Вони повинні бути такими самими, як з іншими державами – із закритими кордонами та візами», «Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами», «Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу»). Цю змінну та шкалу запропонував В. Є. Хмелько [Хмелько, 2014: с. 4].

Шкали зазначених запитань було перекодовано за схемою Баррінгтона та Фаранди: значення змінюються від -10 (цілковито прозахідна позиція) до $+10$ (цілковито проросійська позиція).

Третій масив даних, який ми використали, – це результати опитування березня 2010 року, що складаються з 1226 кейсів та охоплюють період президентства Януковича. Незалежні та залежні змінні в цьому опитуванні ідентичні змінним масиву 2008 року.

Останній з використаних масивів – опитування квітня 2014 року, що охопило 2022 респонденти і було проведене після фактичної відставки Януковича та на початку російської агресії проти України. Предиктори у цьому масиві ідентичні попереднім двом. Як залежні використано 4 змінні:

1. Загальне ставлення до Росії та росіян. Змінна-індекс, що була розрахована на базі 4 запитань: «Як Ви загалом ставитесь до Росії зараз?», «Як Ви загалом ставитесь до росіян (жителів Росії) зараз?»,

- «Як Ви загалом ставитесь до керівництва держави Росії зараз?» (для всіх трьох віяло відповідей однакове – «дуже добре», «загалом добре», «загалом погано», «дуже погано», «важко сказати»), «Цінності російського суспільства – суттєво інші, ніж українсько-го» («цілком згоден», «частково згоден», «як згоден, так і не згоден», «частково не згоден», «повністю не згоден»).
2. Відповіді на запитання «Якими ви б хотіли бачити взаємини України з Росією?» (див. вище).
 3. Бажаний вектор зовнішньої політики. Змінна-індекс, що розрахована на базі оцінки респондентами двох тверджень: «Україна має зміцнювати зв'язки з Європою, навіть якщо це погіршить відносини з Росією», «Україна має зміцнювати зв'язки з Росією, навіть якщо це погіршить відносини з Європою». Шкала відповідей обох запитань п'ятикомпонентна: «цілком згоден», «частково згоден», «як згоден, так і не згоден», «частково не згоден», «повністю не згоден».
 4. Відповіді на запитання «Як би Ви проголосували на референдумі: за приєднання до Європейського союзу чи за приєднання до союзу Росії, Білорусі та Казахстану?». Віяло відповідей – ідентичне запитанням щодо референдумів у об'єднаному масиві.

Для аналізу емпіричних даних створено 48 регресійних моделей методом найменших квадратів (ordinary least squares, OLS). Всі даммі-змінні, виключені з моделі як порівняльні, – ідентичні або аналогічні тим, що використовували Баррінгтон і Фаранда. Проілюструємо результати аналізу лише однією таблицею регресійних коефіцієнтів (табл. 3.16).

Таблиця 3.16. Коефіцієнти регресії методом найменших квадратів. Дані опитування квітня 2014 року. Базова модель (без інтеракцій)

Предиктори	Загальне ставлення до Росії (індекс від -40 до 40)		«Якими ви б хотіли бачити взаємини України з Росією?» (шкала від -10 до 10)		Бажаний напрям зовнішньої політики України (індекс від -20 до 20)		Підтримка ЄС або ЄП на референдумі (індекс від -10 до 10)	
	В	σ	В	σ	В	σ	В	σ
Константа	-22,74***	2,995	-8,07	0,999	-13,54***	2,033	-9,56***	1,333
Східний макрорегіон	24,335***	2,001	5,086	0,669	17,375***	1,359	11,273***	0,892
Східно-центральний макрорегіон	11,541***	1,871	2,677	0,626	11,66***	1,271	7,729***	0,833
Південний макрорегіон	12,174***	1,911	1,987**	0,639	11,434***	1,298	6,592***	0,853
Південно-західний макрорегіон	10,108	1,984	1,527**	0,664	8,3***	1,347	2,111	0,882
Північно-центральний макрорегіон	2,626	1,643	1,354**	0,55	4,88***	1,115	2,66***	0,731

Предиктори	Загальне ставлення до Росії (індекс від -40 до 40)		«Якими ви б хотіли бачити взаємини України з Росією?» (шкала від -10 до 10)		Бажаний напрям зовнішньої політики України (індекс від -20 до 20)		Підтримка ЄС або ЄЕП на референдумі (індекс від -10 до 10)	
	В	σ	В	σ	В	σ	В	σ
Західно-центральний макрорегіон	0,585	1,72	0,733	0,575	5,381***	1,168	1,604	0,767
Російська етнічна ідентичність	7,993***	1,229	2,388***	0,41	4,786***	0,835	3,014***	0,549
Інша етнічна ідентичність*	4,694***	1,728	1,652***	0,576	2,411	1,173	1,771	0,774
Білінгви	3,479	2,194	-0,578	0,731	1,983	1,49	0,56	0,983
Російськомовні	6,91***	1,106	0,644	0,37	4,207***	0,751	1,8***	0,495
Вірні УПЦ (МП)	8,472***	2,063	1,699**	0,69	2,624	1,401	2,116**	0,918
Вірні УПЦ (КП) та УАПЦ	5,827***	1,887	1,363	0,632	2,152	1,281	1,609	0,839
Інші православні	3,437	3,037	2,944**	1,013	-2,949	2,062	-0,106	1,35
Інші віруючі	8,16***	1,976	1,565	0,661	1,823	1,342	1,257	0,879
Невіруючі	6,382***	2,396	1,022	0,801	1,8	1,627	1,928	1,067
Чоловіки	-1,019	0,713	-0,432	0,238	-0,087	0,484	-0,333	0,318
Із вищою освітою	-0,133	2,171	-1,716	0,724	-2,487	1,474	-1,104	0,966
Із незакінченою вищою освітою	-3,21	2,802	-1,441	0,934	-5,688***	1,902	-1,442	1,246
Із середньою спеціальною освітою	0,754	2,115	-1,054	0,705	-0,705	1,436	-0,232	0,941
Із повною середньою освітою	1,632	2,164	-0,684	0,721	-0,635	1,469	0,14	0,963
Із неповною середньою освітою	1,134	2,475	0,767	0,828	0,648	1,68	0,823	1,106
Вік 30–39	3,274***	1,12	0,485	0,374	1,31	0,76	0,83	0,5
40–49	2,481**	1,161	-0,365	0,387	0,111	0,788	0,104	0,52
50–59	3,716***	1,143	0,101	0,382	1,446	0,776	0,922	0,51
>60	3,96***	1,113	0,807	0,371	2,085***	0,756	1,286***	0,498
Жителі села	2,93***	1,225	0,172	0,41	-0,811	0,832	0,696	0,549
Жителі дуже малих міст	1,286	1,704	-0,84	0,568	-3,735***	1,157	1,308**	0,761
Жителі малих міст	7,167***	2,028	1,008	0,676	1,671	1,377	3,377	0,903
Жителі середніх міст (20–99 тис.)	0,414	1,25	-0,187	0,418	-1,203	0,849	0,677	0,56
Жителі великих міст (100–499 тис.)	4,176***	1,189	0,948	0,397	0,366	0,807	0,703	0,533
Вистачає грошей на їжу, але не на одяг	-1,833	1,31	-0,564	0,437	-1,945	0,89	-0,815	0,587
Вистачає на їжу, одяг, але не на дорогі речі	-1,908	1,393	0,046	0,465	-2,292	0,946	-1,42**	0,623
Вистачає на все, що забажають	1,439	1,884	0,526	0,628	-2,092	1,279	-0,918	0,84

Примітка. Значення коефіцієнтів із позначкою «***» значущі на рівні $p \leq 0,01$, із позначкою «**» – на рівні $p \leq 0,05$.

* Не росіяни і не українці.

Як бачимо, саме даммі-змінні регіону проживання мають найбільшу значущість та величину В-коефіцієнтів. Всі інші розраховані нами моделі із залежною змінною у вигляді індексу загального ставлення до Росії мають, в середньому, максимальну пояснювальну силу $R^2 = 0,43$, що майже збігається з результатом, отриманим Баррінгтоном і Фарандою. Понад те, майже всі коефіцієнти, що є значущими в їхній базовій моделі, також значущі в наших моделях. На другому місці за пояснювальною силою – моделі із залежною змінною бажаного напрямку зовнішньої політики: R^2 сягає 0,4. Інші моделі мають суттєво меншу пояснювальну силу – $R^2 \leq 0,2$.

Отже, гіпотеза про ключовий вплив регіону проживання на зовнішньополітичні орієнтації загалом підтверджується. Найбільшою мірою – на масиві квітня 2014 року, що містить найповніший набір змінних для розрахунку індексу ставлення до Росії. Водночас, варто констатувати, що набір предикторів, обраний Баррінгтоном і Фарандою, краще пояснює саме *загальне* ставлення до Росії. Орієнтації щодо конкретної зовнішньої політики у напрямку об'єднання з різними міждержавними союзами, особливо, якщо таке об'єднання означає втрату державного суверенітету України, пояснюються цим набором незалежних змінних суттєво гірше.

З іншого боку, комбіновані індекси орієнтацій, що дають змогу повніше охопити прихильності до одного з геополітичних полюсів, краще пояснюються цими наборами предикторів. Відповіді на окремі запитання мають більшу дисперсію. Тому структурні впливи краще аналізувати з використанням спеціально розрахованих індексів, а не відповідей на окремі запитання, як-от готовність голосувати на референдумі щодо вступу до одного з об'єднань.

Для перевірки гіпотези про потенційний вплив соціального оточення кожного регіону на геополітичні орієнтації його мешканців у першому наближенні (на індивідуальному рівні) розраховували 9 агрегованих змінних – часток лінгво-етнічних груп від населення регіону, за даними опитувань. Етнічну ідентичність виявляли з допомогою запитання «Ким Ви вважаєте себе за національність?» («українці», «росіяни», «інші») та уточнювального запитання з варіантами «тільки українцем(-кою)», «і українцем(-кою), і росіянином(-кою), але більше українцем(-кою)», «однаковою мірою і українцем(-кою), і росіянином(-кою)», «і українцем(-кою), і росіянином(-кою), але більше росіянином(-кою)», «тільки росіянином(-кою)». Етнічні категорії, які ми розглядаємо, такі:

1. Моноукраїнці – ті, хто ідентифікує себе тільки з українським етносом.
2. Моноросіяни – ті, хто ідентифікує себе тільки з російським етносом.
3. Україномовні.
4. Білінгви – ті, хто розмовляє змішаною українсько-російською мовою або чергує їх.
5. Російськомовні.
6. Україномовні українці.
7. Українці-білінгви.
8. Російськомовні українці.

Аналіз емпіричних даних здійснювали на основі розрахунку 49 регресійних моделей методом найменших квадратів. Наведені у табл. 3.17 результати відображають еволюцію міри впливу змінної регіону проживання із включенням показників лінгво-етнічної гетерогенності. Набори інших предикторів із відповідних масивів залишаються тими самими.

Таблиця 3.17. Коефіцієнти регресії методом найменших квадратів із включенням показників лінгво-етнічної гетерогенності

Предиктори	B	σ
	Опитування квітня 2005 року. Залежна змінна: «Якими Ви б хотіли бачити взаємини України з Росією?» (шкала від -10 до 10)	
Крим	-2,946	0,776
Відсоток моноросіян	0,174***	0,013
	Опитування квітня 2014 року. Залежна змінна: «Як Ви загалом ставитесь до Росії зараз?» (шкала від -10 до 10)	
Крим	-5,19***	0,706
Відсоток моноросіян	0,227***	0,018
	Опитування квітня 2014 року. Залежна змінна: Загальне ставлення до Росії (індекс від -40 to 40)	
Модель 1		
Східно-центральний макрорегіон	1,749	1,148
Відсоток моноросіян	1,402***	0,089
Модель 2		
Південний макрорегіон	1,908	1,282
Західно-центральний макрорегіон	2,188	1,347
Відсоток україномовних українців	-0,177***	0,018

Продовження табл. 3.17

Предиктори	B	σ
Модель 3		
Західно-центральний макрорегіон	2,067	1,242
Відсоток українців-білінгвів	0,252***	0,056
Модель 4		
Південний макрорегіон	2,382	1,271
Відсоток російськомовних українців	0,269***	0,028
Модель 5		
Східно-центральний макрорегіон	-8,064***	1,178
Південний макрорегіон	-5,032***	1,308
Північно-центральний макрорегіон	-7,278***	1,034
Західно-центральний макрорегіон	2,676	1,389
Відсоток україномовних	-0,291***	0,018
Модель 6		
Східно-центральний макрорегіон	-7,756***	1,172
Південний макрорегіон	-4,331***	1,3
Відсоток російськомовних	0,298***	0,019
	Залежна змінна: «Якими Ви б хотіли бачити взаємини України з Росією?» (шкала від -10 до 10)	
Модель 1		
Східно-центральний макрорегіон	0,45	0,383
Відсоток моноросіян	0,28***	0,03
Модель 2		
Південний макрорегіон	-0,401	0,427
Північно-центральний макрорегіон	-0,333	0,33
Західно-центральний макрорегіон	0,829	0,449
Відсоток україномовних українців	-0,036	0,006

Закінчення табл. 3.17

Предиктори	B	σ
Модель 3		
Південний макрорегіон	-0,304	0,424
Північно-центральний макрорегіон	-0,153	0,326
Відсоток російськомовних українців	0,056***	0,009
Модель 4		
Східно-центральний макрорегіон	-1,507***	0,392
Південний макрорегіон	-1,696***	0,437
Відсоток україномовних	-0,058***	0,006
Модель 5		
Східно-центральний макрорегіон	-1,446***	0,39
Південний макрорегіон	-1,556***	0,434
Відсоток російськомовних	0,059***	0,006
Залежна змінна: Підтримка ЄС або ЄП на референдумі (індекс від -10 до 10)		
Модель 1		
Південний макрорегіон	-0,129	0,575
Відсоток україномовних українців	-0,098***	0,008
Модель 2		
Південний макрорегіон	0,134	0,57
Південно-західний макрорегіон	1,762	0,808
Відсоток російськомовних українців	0,149***	0,012
Модель 3		
Східно-центральний макрорегіон	-1,705***	0,525
Південний макрорегіон	-1,549***	0,586
Відсоток україномовних	-0,127***	0,008
Модель 4		
Східно-центральний макрорегіон	-1,57***	0,522
Південний макрорегіон	-1,243**	0,583
Відсоток російськомовних	0,13***	0,008

Примітка. Значення коефіцієнтів із позначкою «***» значущі на рівні $p \leq 0,01$, із позначкою «**» – на рівні $p \leq 0,05$.

Можна зробити висновок, що лінгво-етнічна гетерогенність – одна з глибинних пояснювальних змінних поверхово-очевидної регіональної структури відмінностей геополітичних орієнтацій населення України. Хоча ефекти пропорцій лінгво-етнічних категорій не надто сильні, але всі вони значущі на високому рівні та, що важливіше, змінюють значення відокремлених ефектів регіону проживання. Останні стають незначущими, змінюють спрямованість (знак) або і те, і інше. Ця тенденція особливо помітна для Південно-Східної частини України. На відміну від моделей, що враховують лише відокремлені ефекти регіону проживання та лінгво-етнічної ідентичності, регресійні рішення з урахуванням регіональної лінгво-етнічної гетерогенності пояснюють всі типи розглянутих нами геополітичних орієнтацій на рівні $R^2 \geq 0,3$.

Отже, обидві наші гіпотези підтвердилися на масивах різних періодів, з різними наборами предикторів і типів залежних змінних (окремі питання та індекси геополітичних орієнтацій). Соціальна структура регіонів, соціальне оточення, в якому перебувають його мешканці, може бути ключем до пояснення регіональної структури геополітичних орієнтацій населення України. У першому наближенні виглядає так, що мовна структура є більш визначальною, ніж етнічна. Однак є й інші змінні, чії регіональні відмінності можуть бути частиною пояснення. Одна з них – конфесійна належність, що залишається впливовим і значущим предиктором. Загалом, усі ці змінні належать до «культурного середовища», тобто гуманітарних відмінностей центрально-західної та східно-південної частин українського суспільства. Для більш повної та строгої перевірки цього попереднього висновку маємо провести аналіз на регіональному рівні шляхом агрегації даних опитувань за регіонами та періодами, а також із використанням даних загальнонаціональної статистики.

За збереження структурно зумовлених регіональних відмінностей, геополітичні орієнтації населення України поступово змінювались. Основні чинники таких змін, на нашу думку, мають переважно зовнішню природу. Розглянемо коливання прихильності до союзу з Росією в часі (рис. 3.8). Діаграма покаже відсотки відповідей на одне із запитань: «Чи підтримуєте Ви вступ України до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном?» (економічний союз) та «Чи підтримуєте Ви вступ України до союзу з Росією та Білоруссю?» (політичний союз, такий собі «міні-СРСП»), за даними репрезентативних для

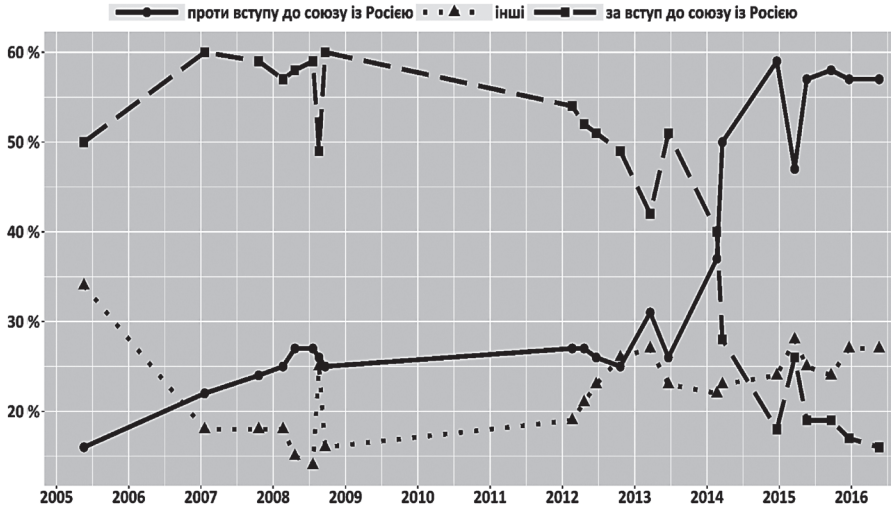

Рис. 3.8. Прихильність населення України до вступу до союзу з Росією за даними КМІС

України опитувань з вибірками понад 2 тисячі респондентів. До категорії «інші» потрапили ті, кому було важко відповісти на вказане запитання, хто не визначився. Значною мірою ця категорія перетинається з т. зв. незалежниками або ізоляціоністами – тими, хто не підтримує вступу України до жодних союзів, у т. ч. Європейського Союзу, або підтримує дружні стосунки з усіма союзами без вступу до них.

Як бачимо, аж до перелому січня–лютого 2014 року, коли частка противників вступу до союзу з Росією вперше перевищила частку прихильників, останні домінували. Однак як до так і після перелому орієнтації не були стабільними і коливались, часом, досить різко. Спробуємо співвіднести ці коливання з подіями новітньої історії.

Після Помаранчевої революції 2004 року зростає поляризація: збільшується кількість прихильників, як російського вектора, так і європейського. Зменшується кількість тих, хто не визначився, підтримує ізоляцію або вступ до обидвох союзів одночасно. Наступною точкою «турбулентності» періоду президентства В. Ющенка є серпень 2008 року. Це період російсько-грузинської війни літа 2008 року – збройного конфлікту між Грузією з одного боку та Росією і сепаратистськими угрупованнями Південної Осетії та Абхазії з іншого.

Війна завершилась поразкою грузинської армії, втратою Кодорського анклаву Абхазії та етнічною чисткою грузинських сіл у Південній Осетії. В цей час в Україні зростає кількість ізоляціоністів. Росія в українському медіа-просторі зображується агресором, але і Захід виглядає слабким: попри прозахідний курс грузинської влади, західноєвропейські країни не змогли (чи не бажали) захистити її територіальну цілісність.

Середина 2012 – початок 2013 року характеризується початком «руху в Європу» команди Януковича. Це і проведення Євро-2012 в Україні, і підготовка до підписання угоди про асоціацію з ЄС. В цей час серед мешканців України починає зростати підтримка європейського вектора. Водночас 2013 рік, особливо його середина, ознаменований появою руху «Український вибір». Цей рух проводить масовану антиєвропейську і проросійську пропаганду, що підхоплюється російськими медіа, вона наявна і в українському медіа-просторі. В цей час підтримка вступу до союзу з Росією знову зростає.

Переломом у геополітичних настроях є період Євромайдану (з листопада 2013 року) та події, що сталися після його перемоги (з лютого 2014 року). За карколомністю впливу на громадську думку ці події в новітній історії України можна порівняти хіба що з розвалом Радянського Союзу. Вперше проросійський вектор зовнішньої політики стала підтримувати меншість населення України, і це співвідношення зберігається досі, не маючи ознак можливих змін у майбутньому.

Точка «турбулентності» постреволюційного періоду – початок 2015 року. Це час оборони Донецького аеропорту і подальшого відступу української армії, терактів у Маріуполі, Краматорську, підписання другої версії Мінських домовленостей, що оцінювались як менш вигідні для України. В цей період дещо зросла частка прихильників союзу з Росією та, більшою мірою, ізоляціоністів. Частка проєвропейськи орієнтованих громадян низилась, що можна пояснити тими самими причинами, що і у випадку російсько-грузинської війни. З початку 2016 року зберігається тенденція поступового зменшення прихильників європейського вектора, хоча їхня частка значно перевищує частку прихильників вступу до союзу з Росією. Флуктуації у значущості привидів «Європа» та «Русский мир» можливі і в подальшому, але перший з них вже є домінантним, і не видно варіантів, за яких такий стан речей може бути радикально скорегований.

Звісно, всі описані коливання орієнтацій зумовлені насамперед політичними подіями (внутрішніми та зовнішніми), а не змінами в соціальній структурі населення України. Остання більшою мірою «відповідає» за збереження регіональних відмінностей в орієнтаціях. Аби, принаймні, проілюструвати, якщо не довести, слушність нашого висновку, проведемо статистичний експеримент. Порівняємо геополітичні орієнтації єдиного Донбасу (населення Донецької та Луганської областей разом) до початку агресії Росії і утворення т. зв. «ДНР» – «ЛНР» та орієнтації нині підконтрольних Україні частин цих областей. При цьому, з допомогою вагів, відтворимо в масиві даних довоєнного Донбасу соціальну структуру нинішнього «українського» Донбасу. Змінні для розрахунку вагів відібрані за результатами попереднього аналізу чинників регіональних відмінностей геополітичних орієнтацій, а також відповідно до набору змінних, який використовується для постстратифікаційного зважування вибірки КМІС. Результати порівняння соціального складу цих двох «версій» Донбасу та відповідно розраховані ваги представлені у табл. 3.18.

Таблиця 3.18. Соціальний склад Донбасу 2013 року та підконтрольних Україні територій Донбасу 2015 року за даними опитувань КМІС

Показник	Український Донбас 2015, %	Донбас 2013, %	Ваги
Стать			
Чоловіча	43,5	44,4	0,97973
Жіноча	56,5	55,6	1,016187
Тип поселення			
Міське	86,3	88,8	0,971847
Сільське	13,7	11,2	1,223214
Вікові категорії			
18–30	24,4	23,7	1,029536
31–45	21,8	24,3	0,897119
46–60	27,2	25,7	1,058366
>60	26,6	26,3	1,011407
Легиа для респондента мова			
Українська	4,2	0,5	8,4
Не має значення	9,0	4,2	2,142857
Російська	86,8	95,3	0,910808

Як бачимо, соціальний склад Донбасу 2013 року та підконтрольних його територій 2015 року за обраними нами змінними відрізняється. Всі відмінності є значущими, оскільки ми використовували об'єднані річні масиви з достатньою для таких порівнянь вибіркою населення цього регіону. Після розрахунку вагів було виведено розподіли відповідей на запитання «Як би Ви проголосували на референдумі щодо приєднання України до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану?». Результати наведено у табл. 3.19.

Таблиця 3.19. Прихильність до Митного союзу жителів Донбасу 2013 та 2015 років за умови різної соціальної структури, відтвореної з допомогою вагів (%)

Як би Ви проголосували на референдумі щодо приєднання України до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану?			
	Донбас-2013	Донбас-2013 із застосуванням вагів	«Український» Донбас-2015
За	70,7	69,5	34,4
Проти	11,7	11,4	29,0
Не взяв би участі у референдумі	8,6	9,0	17,1
Важко сказати	8,9	10,1	19,5

З отриманих розподілів можна зробити висновок, що різка зміна геополітичних орієнтацій населення Донбасу не пов'язана зі зміною його соціальної структури внаслідок відділення «ДНР» та «ЛНР».

Отже, регіональні відмінності геополітичних орієнтацій населення України зумовлені насамперед чинниками культурно-гуманітарного середовища – домінуванням у регіонах певної лінгво-етнічної самоідентифікації та конфесійної належності. Коливання орієнтацій, а особливо їхня різка зміна, більшою мірою зумовлені екстраординарними внутрішніми та зовнішніми політичними подіями. Вони виразніші по обидві боки розмежування військ за Мінськими угодами, проте зберігаються й у південно-східних і центральних областях. Слід зважати й на те, що війна з її жертвами й мільйонами біженців перевела запитання щодо приєднання України до Митного союзу у розряд «чутливих», відповіді на які можуть здаватися респондентам

тестом на лояльність державі та владі. Тому достовірність отриманих даних підлягає, принаймні, сумніву. Водночас очевидно, що громадяни усвідомлюють прямий зв'язок між рухом до Європейського союзу і можливістю ескалації конфлікту між Україною та Росією. Саме тому, логічно припустити, частка прихильників європейського вибору залишається стабільною. Здається, це усвідомлюють і загальноєвропейські інституції, які не поспішають із визначенням статусу України стосовно ЄС, залишаючи її у стані сингулярності.

3.6. Повсякденні корупційні практики

Практики вирішення життєвих або комерційних проблем із доступу до дефіцитних благ чи послуг за допомогою різноманітних «заохочень» у вигляді грошей, подарунків чи особистих зв'язків дуже поширені у повсякденності. У відповідних дослідженнях подібні практики слугують одним із індикаторів наявності досвіду корупції. Так, в опитуваннях КМІС, реалізованих для ініціативи PACT/UNITER за підтримки USAID у 2011 та 2015 роках*, є окремий блок запитань щодо такого досвіду, який ідентифікувався через вимагання та добровільне пропонування хабара і використання особистих зв'язків. Наявність двох хвиль опитування, які мали місце до та після подій 2013–2014 років, уможливає порівняння характеристик та установок, властивих категорії тих, хто володіє належними і вигідними у повсякденності навичками та використовує їх у певних ситуаціях.

Соціально-демографічні характеристики

Підгрупа тих, які стикалися з використанням особистих зв'язків, була виділена з кожного масиву даних опитувань за запитаннями *«Чи використовували Ви, або хтось із членів Вашої родини, або державний чиновник особисті зв'язки, кумівство або*

* Опитування 2011 року охоплює всю Україну, обсяг вибірки – 10 639 респондентів (~400 респондентів у кожній області, м. Києві та АР Крим), період опитування – 18.03–30.04.2011; опитування 2015 року охоплює всю Україну, за винятком тимчасово окупованих територій, обсяг вибірки – 10 173 респонденти (~400 респондентів у кожній області та м. Київ), період опитування – 15.08–17.09.2015. Метод опитування – особисте інтерв'ю, тип вибірки – випадкова багатоступінчаста з квотним відбором на останньому кроці.

протекціонізм («блат») для отримання послуг?» і відповіддю «так» для таких сфер послуг:

- влаштування на роботу в державні установи;
- контакти з представниками судової системи, міліції, прокуратури, ВНЗ, органами призиву на військову службу, податковими службами, державними нотаріусами;
- отримання державного житла;
- отримання кредиту (позики) у державній установі;
- отримання різних дозволів в органах влади;
- оформлення чи отримання соціальних виплат;
- підключення чи ремонт комунальних послуг та зв'язку;
- проходження митного контролю, оформлення документів;
- приватизація, володіння та користування землею;
- реєстрація або приватизація об'єктів нерухомості.

Загалом у 2011 році частка опитаних з таким досвідом, безвідносно до сфери діяльності, становила 12,6 %, у 2015 році – 10,7 %. У табл. 3.20 за різними соціально-демографічними характеристиками наведено порівняння категорій тих, хто мали досвід «блату»,

Таблиця 3.20. Основні соціально-демографічні характеристики опитаних порівняно з підгрупою тих, які мали досвід використання особистих зв'язків (%)

Показник	2011		2015	
	Вся вибірка	Ті, що мали досвід	Вся вибірка	Ті, що мали досвід
Стать				
Чоловіки	45,0	47,7	45,0	47,5
Жінки	55,0	52,3	55,0	52,5
Вікова група				
18–24 роки	11,7	14,3**	10,4	11,4 ↓
25–34 роки	20,5	24,1**	21,5	28,0**↑
35–44 роки	17,6	20,8**	17,5	22,5**
45–54 роки	14,4	16,7	14,1	15,7
55 років і більше	35,9	24,1**	36,5	22,4**
Місце проживання				
Місто	67,7	73,5**	65,2	70,6**
Село	32,3	26,5**	34,8	29,4**

Продовження табл. 3.20

Показник	2011		2015	
	Вся вибірка	Ті, що мали досвід	Вся вибірка	Ті, що мали досвід
Рівень освіти				
Початкова/ незавершена середня	8,4	3,4**	5,1	2,9**
Середня	22,2	15,8**	21,2	14,7**
Середня спеціальна /ПТУ	13,9	12,5	15,1	15,9↑
Незавершена вища/ технікум	28,4	30,0	29,1	30,5
Незавершена вища/університет	5,3	7,5**	4,1	6,2**
Вища/університет	21,9	30,8**	25,4	29,8**
Статус зайнятості				
Працевзайняті	39,3	50,0**	40,2	53,4**
Самозайняті	2,5	5,0**	3,0	4,8**
На пенсії, але працюють	2,4	2,7	1,7	2,3
Безробітні (шукають роботу)	11,1	10,8	9,9	10,7
Не працюють і не шукають роботу	8,9	6,1**	9,7	8,2↑
Студенти	4,0	5,3	3,5	3,8
Пенсіонери, які не працюють	30,2	18,7**	30,5	15,7**↓
Інваліди	1,5	1,3	1,2	0,8
Інше	0,2	0,1	0,2	0,2
Рівень фінансового достатку сім'ї				
Не вистачає на продукти харчування	18,2	12,4**	20,4	19,3↑
Вистачає на їжу, але бракує на одяг та взуття	46,6	41,2**	46,2	42,0**
Вистачає на їжу, одяг/взуття, але бракує на товари тривалого вжитку (побутова техніка)	28,9	36,6**	27,3	31,3**↓
Можуть придбати деякі дорогі речі	4,0	6,7**	2,3	3,8**↓
Можуть дозволити все, що завгодно	0,3	0,4	0,1	0,3
Немає відповіді	2,1	2,7	3,8	3,3
Всього респондентів (N)	10639	1338	10173	1084

Примітка. ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ↓↑ – зниження / зростання для категорії в 2015 р. є статистично значущим з ймовірністю 95 % порівняно з 2011 роком.

з усією вибіркою. Ця категорія статистично значущо відрізняється від загальної вибірки двох обстежень за такими характеристиками:

- це частіше люди віком 25–44 роки;
- частіше це ті, хто проживають у містах;
- суттєво більша частка таких людей мають завершену чи незавершену вищу освіту, досвід навчання в університеті, ніж загалом у вибірці;
- серед них суттєво більша частка працевзятих (у тому числі самозайнятих), ніж загалом у вибірці;
- щодо фінансового добробуту, то це люди переважно «середнього достатку», при цьому хоча «ядро» складають респонденти «нижчого» достатку (кому вистачає на їжу, але бракує на одяг та взуття), їх значно менше серед «досвідчених» у використанні особистих зв'язків, ніж загалом у вибірці, зате значно більшою є частка осіб «середнього» достатку (вистачає на їжу, одяг/взуття, але бракує на товари тривалого вжитку), також дещо більшою, ніж загалом у вибірці, є частка тих, хто може придбати деякі дорогі речі/побутову техніку.

При цьому від 2011 до 2015 року соціально-демографічний портрет тих, що мали досвід використання особистих зв'язків, змінився у динаміці – певною мірою, внаслідок погіршення соціально-економічної ситуації, інфляції, зниження рівня платоспроможності населення, а саме:

- зросла частка тих, що не працюють і не шукають роботу, але знизилась частка пенсіонерів;
- значно зросла частка тих, кому не вистачає на продукти харчування, але знизилась частка осіб із «середнім» рівнем достатку (яким вистачає на їжу/одяг/взуття, але бракує на товари тривалого вжитку, або ж вистачає і на товари тривалого вжитку),
- також суттєво знизилась частка осіб віком 18–24 років, натомість зросла частка тих, кому у 2015 році було 25–34 роки;
- зросла частка осіб із середньою спеціальною та професійно-технічною освітою.

Результати порівняння портрета тих, які мали досвід використання особистих зв'язків для отримання послуг, свідчать про те, що корисні знайомства не є суто «радянською» практикою, яка притаманна більшою мірою тим, хто значну частину дорослого життя прожили за радянської влади та мають досвід використання особистих

зв'язків в умовах тотального дефіциту товарів і якісних послуг та формування так званої економіки преференцій (economy of favours), тобто доступ до обмежених ресурсів зумовлений взаємними персональними зобов'язаннями. Проте за результатами опитувань 2011 та 2015 років старшій віковій когорті (тим, кому на момент опитування було 55 років і старше) найменш притаманне використання особистих зв'язків, на відміну від когорти віком 25–44 роки; втім, серед вікової когорти 18–24 роки практика використання особистих зв'язків стала менш поширеною. Крім того, респонденти з вищим рівнем достатку (власники масштабнішого економічного капіталу) включені у більш розгалужену мережу зв'язків, ніж ті, які мають скромні статки (наприклад, вистачає лише на продукти харчування). Проте зростання у 2015 році частки «найбідніших» у групі з досвідом корупційних практик може бути сигналом того, що соціальний капітал (особисті зв'язки) став більш затребуваним у стані сингулярності в цілому та в контексті екстраординарних подій.

Імовірно, навчання у ВНЗ є ще одним позитивним чинником для розростання особистої мережі зв'язків, а отже і для використання цих зв'язків для отримання послуг у різних сферах. Також те, що більшість людей з досвідом участі у корупційних практиках як у 2011, так і в 2015 роках були в активному працездатному віці (25–44 роки), і серед них значущо більше працезайнятих, дає підстави припустити, що наявність місця роботи та відповідний вік – це ті чинники, що сприяють нарощуванню соціального капіталу (мережі особистих зв'язків), що, своєю чергою, створює сприятливіші можливості включення до ситуацій, де потрібні зв'язки. Натомість, вихід на пенсію очевидно спричиняє зменшення особистої мережі зв'язків – серед тих, хто мали відповідний досвід, частка осіб передпенсійного та пенсійного віку суттєво нижча, так само, як і частка непрацюючих пенсіонерів, яка до того ж суттєво знизилась у категорії «досвідчених» в 2015 р. порівняно з 2011.

Оцінка поширеності корупції та сприйняття владних інституцій

У 2011 ті, що мали досвід участі у повсякденній корупції у формі використання особистих зв'язків, оцінювали динаміку зміни її рівня в цілому більш негативно, ніж доросле населення України загалом (табл. 3.21): так, у 2011 році серед усіх опитаних менше

Таблиця 3.21. Оцінка зміни рівня корупції загалом (%)

	2011	
	Вся вибірка, N = 10639	Ті, що мали досвід, N = 1338
Як Ви вважаєте, рівень корупції в Україні змінився від 2004 року і до сьогодні? (на 2011 рік)		
Знизився	4,8	4,5
Залишився на тому самому рівні	32,3	32,1
Зріс	47,5	55,4**
Важко сказати / Не знаю	15,0	7,8**
Відмова від відповіді	0,4	0,2
Як Ви вважаєте, рівень корупції в Україні змінився від 2009 року і до сьогодні? (на 2011 рік)		
Знизився	5,0	4,8
Залишився на тому самому рівні	38,9	36,6
Зріс	41,5	51,9**
Важко сказати / Не знаю	14,2	6,6**
Відмова від відповіді	0,4	0,1
	2015	
	Вся вибірка, N=10173	Ті, що мали досвід, N=1084
Як Ви вважаєте, рівень корупції в Україні змінився від 2013 року і до сьогодні? (на 2015 рік)		
Знизився	7,2	11,4**
Залишився на тому самому рівні	45,4	49,0*
Зріс	34,0	34,9
Важко сказати / Не знаю	12,5	4,2**
Відмова від відповіді	0,9	0,6

Примітка. * – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 95 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік.

ніж половина (47,5 %) зазначили, що з 2004 року рівень корупції зріс, аналогічну динаміку від 2009 до 2011 року помітили 41,5 % опитаних; але серед тих, які мали досвід використання особистих зв'язків, так вважали значно більше – 55,4 % щодо зміни з 2004 року та 51,9 % щодо зміни з 2009 року. Після Майдану настрої населення загалом

змінилися у більш позитивний бік: у 2015 році 34 % опитаних зазначили, що рівень корупції від 2013 року зріс, ще 45,4 % – що він не змінився, і лише 7,2 % вважали, що він знизився. Серед тих, хто долучався до корупційних практик у формі використання особистих зв'язків, про зниження рівня корупції від 2013 року зазначила значущо більша частка опитаних – 11,4 %. Зауважимо, що вони суттєво рідше не могли визначитися з відповідями на запитання про зміну рівня корупції – як у 2011-му, так і в 2015 році.

Серед них у 2011 та 2015 роках вищою є впевненість щодо поширеності корупції у владних інституціях різного рівня (табл. 3.22). Так, якщо серед усього дорослого населення України у 2015 році 61 % вважали, що корупція дуже поширена у Верховній Раді (54 % у 2011 році), то серед досвідчених у використанні особистих зв'язків аналогічний показник становив 67 % (64 % у 2011 році). Рівень їхньої впевненості щодо поширеності корупції повторює тренд, зафіксований серед усього дорослого населення: від вищої упевненості у поширеності корупції в державних органах національного рівня (крім уже згаданої Верховної Ради України – у Кабміні та Адміністрації Президента) до дещо нижчої серед органів влади обласного та місцевого рівня. При цьому, рівень упевненості у поширеності корупції серед органів влади

Таблиця 3.22. Оцінка рівня корупції у різних інституціях (%)

«Наскільки поширеною є корупція в інституціях?»	2011 частка відповіді «дуже поширена»		2015 частка відповіді «дуже поширена»	
	Вся вибірка, N=10639	Ті, що ма- ли досвід, N=1338	Вся вибірка, N=10173	Ті, що ма- ли досвід, N=1084
Верховна Рада України	54,3	64,4**	60,6	67,2**
Кабінет Міністрів України	46,6	57,3**	54,8	58,5*
Адміністрація Президента України	40,5	48,3**	46,4	49,9*
Органи влади обласного рівня	36,6	41,2**	39,5	45,4**↑
Органи влади місцевого рівня	32,3	39,3**	34,3	39,5**

Примітка. * – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 95 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ↑ – зростання для підгрупи в 2015 р. є статистично значущим з ймовірністю 95 % порівняно з 2011 роком.

місцевого рівня не змінився у 2015-му порівняно з 2011 роком, тоді як сприйняття органів влади обласного рівня погіршилось: якщо у 2011 році 41,2 % тих, що мали досвід «блату», вважали, що корупція є дуже поширеною на обласному рівні влади (36,6 % серед усієї вибірки 2011-го), то в 2015 році цей показник у відповідній групі зріс до 45,4 % (до 39,5 % серед усієї вибірки 2015 року).

Власний досвід використання особистих зв'язків спонукає респондентів частіше схилитися до думки, що корупція поширена на всіх рівнях влади, порівняно з дорослим населенням країни загалом. Тому не дивно, що баланс довіри-недовіри до різних інституцій має вищі від'ємні значення серед групи тих, що мали досвід використання особистих зв'язків, порівняно із населенням загалом у 2011 та 2015 роках (табл. 3.23). Вони менше довіряли всім інституціям в 2011 році, але найбільше не довіряли судовій системі; при цьому їхня недовіра до судової системи значно посилилась у 2015 р. порівняно з 2011 р. У 2015 році порівняно з 2011 р. також посилилась як недовіра до Кабміну та до Верховної Ради України, так і до органів влади обласного рівня. Баланс довіри-недовіри до Президента та Адміністрації Президента не змінився в 2015 році порівняно з 2011, хоча серед усього населення помітна негативна тенденція зростання недовіри до АП. Тоді як до органів влади місцевого рівня баланс недовіри-довіри значущо не змінився у 2015 р.

Іншими словами, ті, хто практикує корупцію у повсякденності після Майдану не стали довіряти більше жодній з гілок влади національного рівня, зовсім навпаки – їхня недовіра зростає. А от таким установам як СБУ, НАБУ, НАПК та НКК, ті, хто мали досвід використання особистих зв'язків, не довіряли в 2015 р. майже на тому самому рівні, що і населення загалом – значущих відмінностей у балансі довіри-недовіри немає.

У 2011 році більшість дорослого населення України та підвибірки тих, хто мали досвід корупційної діяльності, покладали відповідальність за корупцію на Президента та Верховну Раду України; третина населення вважала відповідальним Прем'єр-міністра і Кабмін, а «досвідчені» значно менш схильні були вважати відповідальними Прем'єр-міністра та Кабмін (табл. 3.24). Майже кожен п'ятий серед дорослого населення (18 %) вважав звичайних громадян відповідальними за корупцію, а серед залучених до корупційних практик частка таких була дещо вища (21,5 %). У 2015 році спостерігаємо перерозподіл

Таблиця 3.23. Довіра до інституцій

«Наскільки Ви довіряєте чи не довіряєте таким інституціям?»	Баланс довіри–недовіри (%)			
	сума % відповідей «дуже довіряю» та «скоріше довіряю»		сума % відповідей «дуже не довіряю» та «скоріше не довіряю»	
	2011		2015	
Інституція	Вся вибірка, N=10639	Ті, хто мали досвід «блату», N=1338	Вся вибірка, N=10173	Ті, хто мали досвід «блату», N=1084
Верховна Рада України	-61,9 7,7; 69,6	-65,7** 6,4; 72,1	-68,8 5,0; 73,8	-72,6**↑ 4,3; 76,8
Кабінет Міністрів України	-57,8 9,2; 67,0	-65,0** 7,1; 72,1	-67,2 5,9; 73,1	-72,5**↑ 3,8; 76,4
Адміністрація Президента України	-48,0 13,9; 61,9	-57,1** 9,7; 66,9	-54,2 10,3; 64,5	-57,5* 8,6; 66,1
Система судової влади	-62,6 7,0; 69,5	-70,5** 4,8; 75,3	-76,9 3,1; 80,0	-82,2**↑ 1,9; 84,1
Генеральна прокуратура України	-	-	-75,0 3,5; 78,5	-80,7** 2,2; 82,9
Служба безпеки України (СБУ)	-	-	-53,8 7,7; 61,5	-54,0 7,4; 61,5
Національне антикорупційне бюро (НАБУ)	-	-	-45,6 6,9; 52,5	-47,0 7,5; 54,5
Національне агентство протидії корупції (НАПК)	-	-	-47,3 6,1; 53,4	-47,1 7,5; 54,6
Національний люстраційний комітет (НЛК)	-	-	-45,8 7,0; 52,8	-44,8 7,7; 52,4
Органи влади обласного рівня	-43,6 9,4; 53,1	-47,7** 7,6; 55,2	-49,2 6,0; 55,2	-53,1**↑ 5,6; 58,7
Органи влади місцевого рівня	-28,4 20,0; 48,4	-36,5** 15,3; 51,9	-31,6 17,6; 49,2	-35,5** 13,6; 49,2

Примітка. Баланс довіри–недовіри розраховано як різницю між сумою відсотка відповідей «дуже довіряю» та «скоріше довіряю» та сумою відсотка відповідей «взагалі не довіряю» та «скоріше не довіряю»; від'ємне значення показника означає більшу недовіру до інституції. * – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 95 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ↑ – зростання для підгрупи в 2015 р. є статистично значущим з ймовірністю 95 % порівняно з 2011 роком.

Таблиця 3.24. Оцінка відповідальності за корупцію (%)

«Хто, на Вашу думку, несе відповідальність за корупцію?», множинний вибір, наведено співставні у 2011 та 2015 рр. альтернативи*	2011		2015	
	Вся вибірка, N = 10639	Ті, що мали досвід корупції N = 1338	Вся вибірка, N = 10173	Ті, що мали досвід корупції N = 1084
Президент України	77,6	75,4	60,6	53,1**↓
Верховна Рада України	45,5	46,1	41,7	36,2**↓
Прем'єр-міністр та Кабінет Міністрів	33,0	27,7**	37,7	33,2**↑
Ми, звичайні громадяни	18,0	21,5**	24,0	29,6**↑
Суди	13,3	15,4*	8,3	12,0**↓
Місцеві органи влади	10,5	13,5**	4,2	5,2 ↓

Примітка. * – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 95 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ↓↑ – зниження / зростання для категорії в 2015 році є статистично значущим з ймовірністю 95 % порівняно з 2011 роком.

відповідальності за корупцію – від інститутів до населення, у повсякденність. Частка тих, що вважали звичайних громадян відповідальними за корупцію, зросла і загалом серед населення (до 24 %), і у виділеній в опитуванні категорії (до майже 30 %).

Безпосередній досвід корупції

Серед тих, хто має корупційний досвід використання особистих зв'язків як у 2011-му, так і в 2015 році, помітно більшою є участь у корупційних практиках упродовж 12 місяців до моменту опитування. Суттєвою відмінністю в 2015 році стало розділення досвіду корупції на давання хабара/подарунка/послуги та прийняття такої пропозиції. Як видно з табл. 3.25, у 2015 році ті, що мали досвід використання особистих зв'язків, майже удвічі частіше давали неофіційний

* У переліку альтернатив в 2011 році була альтернатива «Міліція та генеральна прокуратура», тоді як в опитуванні 2015 року її було розбито на дві – «Міліція та інші правоохоронні органи» та «Генеральна прокуратура», і також в 2015 році було додано низку варіантів відповідей – НАБУ, НАПК, НАК, СБУ, волонтерські організації.

Таблиця 3.25. Досвід будь-якої форми корупції за 12 місяців до моменту опитування (%)

	2011	
	Вся вибірка, N=10639	Ті, що мали досвід, N=1338
<i>«За останні 12 місяців чи доводилося Вам або членам Вашої сім'ї стикатися з будь-якою формою корупції у взаємодії з посадовцями владних установ, включно із закладами освіти, медичними закладами та іншими організаціями?»</i>		
Так	59,9	87,8**
Ні	39,0	11,6**
Важко сказати/Не знаю	0,8	0,3
Відмова	0,4	0,4
	2015	
	Вся вибірка, N=10173	Ті, що мали досвід, N=1084
<i>«За останні 12 місяців чи доводилося Вам давати комусь неофіційний платіж, подарунки або робити послугу посадовцям владних установ, включно із закладами освіти, медичними закладами та іншими організаціями?»</i>		
Так	40,7	72,4**
Ні	56,9	25,5**
Важко сказати/Не знаю	0,9	0,9
Відмова	1,5	1,1
<i>«За останні 12 місяців чи Вам пропонували неофіційний платіж, подарунки або послугу?»</i>		
Так	6,1	17,7**
Ні	92,6	81,0**
Важко сказати/Не знаю	0,6	0,7
Відмова	0,8	0,6

Примітка. ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік.

платіж, подарунки або робили послугу посадовцям владних установ за 12 місяців (40,7 % серед усіх респондентів та 72,4 % серед тих, що мали досвід), вони також значно частіше отримували пропозиції неофіційного платежу, подарунку або послуги (6,1 % та 17,7 % відповідно).

У 2015 році до опитувальника було додано запитання про частоту зіткнення з будь-якою формою корупції (табл. 3.26). Загалом, 71 % «досвідчених» у використанні особистих зв'язків стикалися з будь-якою формою корупції принаймні кілька разів на рік і частіше, серед усіх опитаних таких значно менше (51,2 %).

Таблиця 3.26. Частота зіткнення з різними формами корупції (%)

«Як часто Ви стикаєтеся з будь-якою формою корупції?»	2015	
	Вся вибірка, N = 10 173	Ті, що мали досвід N = 1 084
Щодня	4,7	7,6**
Щотижня	4,2	7,6**
Щомісяця	11,6	16,5**
Кілька разів на рік	30,7	39,2**
Щороку	14,4	15,4
Ніколи	16,5	3,6**
Важко сказати/Не знаю	15,5	8,6
Відмова	2,5	1,4

Примітка. ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік.

У табл. 3.27 наведено різні джерела інформації про випадки корупції (перший вибір відповіді *). Більшість дорослого населення України довідується про випадки корупції насамперед з ТБ та радіо (48,1 % у 2011; 43,5 % у 2015), а ті, хто стикалися з використанням особистих зв'язків, частіше дізнавалися про випадки корупції з особистого досвіду (46,3 % та 44,8 % відповідно).

Слід зауважити, що ті, які мали досвід використання особистих зв'язків, схильні більшою мірою виправдовувати хабар, неофіційну послугу або подарунок, якщо це необхідно для вирішення проблеми, яка є важливою для них. У 2011 році 55,6 % з них вважали хабар/подарунок/неофіційну послугу виправданими завжди або інколи, порівняно з 47,8 % серед усіх опитаних (табл. 3.28). У зв'язку зі зміною шкали відповідей в 2015 році** порівняння результатів за 2011 та 2015 роки є проблематичним, однак і в 2015 році можна простежити тенденцію до більшої схильності виправдовувати хабар/подарунок/неофіційну послугу: завжди або інколи виправданим це вважають 33,7 % порівняно з 22,3 % серед усіх опитаних. Тут і значно менша частка відповідей «ніколи не виправдано»: 24,4 %, порівняно з 37,4 % серед усіх опитаних.

* Загалом можна було вибрати три відповіді, але по черзі, від найважливішого до найменш важливого; тож розподіл відповідей із зазначенням першої згаданої альтернативи показано як такий, що в сумі дає 100 % і не є запитанням множинного вибору.

** Зміна шкали у цьому запитанні в 2015 році порівняно із 2011 роком унеможливає порівняння розподілу відповідей. Зниження вибору двох крайніх альтернатив може бути результатом введення двох серединних альтернатив замість одної.

Таблиця 3.27. Джерела інформації про корупцію (%)

«Звідки Ви переважно дізнаєтесь про випадки корупції?», перший вибір відповіді	2011		2015	
	Вся вибірка, N=10639	Ті, що мали досвід, N=1338	Вся вибірка, N=10173	Ті, що мали досвід, N=1084
Особистий досвід	33,6	46,3**	32,1	44,8** ↓
Звіти або заяви представників органів влади	4,0	4,8	5,6	4,4
Недержавні організації	0,9	1,6	1,6	3,2
Друкована преса	8,5	10,3	6,6	6,6
ТБ та радіо	48,1	32,3**	43,5	27,6** ↓
Інтернет	3,3	3,9	5,5	7,0
Соціальні медіа (ВКонтакте, Facebook, Twitter)	–	–	3,5	5,8
Інше	0,2	0,6	0,1	0,0
Важко сказати	1,2	0,1	0,9	0,1
Відмова	0,2	0,1	0,8	0,3

Примітка. ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ↓ ↑ – зниження / зростання для категорії в 2015 році є статистично значущим з ймовірністю 95 % порівняно з 2011 роком.

Таблиця 3.28. Виправдання хабара, послуги або подарунка задля вирішення проблеми (%)

«Чи Ви вірите в те, що хабар, неофіційна послуга або подарунок є виправданими, якщо це необхідно для вирішення проблеми, яка є важливою для Вас?»	2011	
	Вся вибірка, N=10639	Ті, що мали досвід, N=1338
Завжди виправдано	6,1	10,2**
Іноколи виправдано	41,7	45,4**
Ніколи не виправдано	41,0	36,6**
Важко сказати	10,7	7,3**
Відмова	0,6	0,5
«Чи Ви вірите в те, що хабар, неофіційна послуга або подарунок є виправданими, якщо це необхідно для вирішення проблеми, яка є важливою для Вас?»	2015	
	Вся вибірка, N=10173	Ті, що мали досвід, N=1084
Завжди виправдано	3,2	5,7**
У більшості випадків виправдано	19,1	28,0**
У більшості випадків не виправдано	27,4	31,6**
Ніколи не виправдано	37,4	24,4**
Важко сказати	11,6	9,5*
Відмова	1,3	0,9
Готовність «дійти згоди» неофіційним шляхом		
Так	7,1	14,7**
Ні	92,9	85,3

Примітка. * – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 95 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік; ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік.

В опитування 2015 року було додано низку тверджень щодо підтримки або виправдання корупційних дій та намірів, коли респондентів просили зазначити, якою мірою вони згодні або не згодні з цими твердженнями (табл. 3.29). Ті, що мали досвід корупційних практик, частіше, ніж доросле населення України загалом, схильні дотримуватися думки про неможливість отримати послугу без хабара (73 % у цій категорії, порівняно з 60,2 % загалом по вибірці), і вони більше схильні схвалювати використання неформальних способів вирішити питання за наявності такої можливості, ніж усі опитані (78,7 % у цій категорії вважають, що так зробить більшість українців, тоді як загалом по вибірці 72,7 %). До того ж, серед них більшою мірою, ніж серед дорослого населення загалом, поширена думка про низькі зарплати у державному секторі як поважну причину для вимоги неформальних платежів (з цим згодні 49,5 % порівняно з 43,3 % загалом по вибірці).

Що стосується дотримання законів, то «досвідчені» значно меншою мірою, ніж доросле населення загалом, погоджуються з тим, що треба дотримуватися навіть тих законів, які комусь здаються несправедливими (62,0 % порівняно з 69,2 % загалом по вибірці), і більшою мірою, ніж населення загалом, вони вважають, що громадяни мають право не зважати на закони, якщо так роблять представники влади (42,4 % порівняно з 32,0 % загалом по вибірці). І щодо відповідальності за давання та отримання хабара вони менш схильні, ніж усі опитані, погоджуватися із рівною відповідальністю сторін (63,9 % згодні, порівняно з 68 % загалом по вибірці). Між тим понад половини з них готові приєднатися до протестів проти місцевих осіб, причетних до корупції (55,2 %), що значно більше, ніж серед усіх опитаних (44,7 %).

Для перевірки впливу різних чинників на імовірність блату було застосовано метод лінійної багатофакторної регресії на агрегованому масиві даних опитування про корупцію за 2011 і 2015 роки. Для уможливлення належного застосування методу в межах одного масиву були відібрані тільки ті змінні, що мали однакове формулювання запитань в опитуваннях обох років. Також з аналізу були виключені Автономна республіка Крим (відсутня в масиві за 2015 рік) та Донецька й Луганська області (через неможливість виокремлення в масиві 2011 року лише тих територій цих областей, в яких проводилось опитування в 2015 році – тобто, тимчасово не підконтрольних українській владі). Окрім того, змінна року опитування була використана як контрольна. Масив був зваженим за оригінальними вагами (на основі статі, вікових категорій, типу населеного пункту та регіону).

Таблиця 3.29. Підтримка та виправдання
корупційних дій або намірів (%)

	2015	
	Вся вибірка, N=10173	Ті, що мали досвід, N=1084
«Я не зможу отримати те, чого хочу, як-от доступ до медичних послуг або вищої освіти або інших послуг, якщо не заплачу за це хабар»		
Цілком згодні + скоріше згодні	60,2	73,0**
Цілком не згодні + скоріше не згодні	29,2	21,9**
Важко сказати	10,1	4,3**
Відмова	0,5	0,8
«Усі люди мають дотримуватися навіть тих законів, які вони особисто вважають несправедливими»		
Цілком згодні + скоріше згодні	69,2	62,0**
Цілком не згодні + скоріше не згодні	19,3	28,7**
Важко сказати	10,7	8,4
Відмова	0,7	0,9
«Звичайні громадяни мають таке саме право не дотримуватися законів, як це роблять представники влади»		
Цілком згодні + скоріше згодні	32,0	42,4**
Цілком не згодні + скоріше не згодні	52,1	46,6**
Важко сказати	14,7	10,0
Відмова	1,3	1,0
«Якщо можна вирішити питання з представником органу влади, то більшість людей в Україні з цього скористаються»		
Цілком згодні + скоріше згодні	72,7	78,7**
Цілком не згодні + скоріше не згодні	16,9	15,2
Важко сказати	9,9	5,5**
Відмова	0,4	0,7
«Зарплати у державному секторі такі низькі, що працівники змушені брати неформальні платежі за свої послуги»		
Цілком згодні + скоріше згодні	43,3	49,5**
Цілком не згодні + скоріше не згодні	48,0	45,7
Важко сказати	8,3	4,4**
Відмова	0,3	0,3
«Кожен, хто пропонує хабар, має нести таку саму відповідальність, як і той, хто його бере»		
Цілком згодні + скоріше згодні	68,0	63,9**
Цілком не згодні + скоріше не згодні	22,5	27,9**
Важко сказати	9,0	7,6
Відмова	0,6	0,6
«Я приєднаюся до протестів проти місцевих осіб, причетних до корупції»		
Цілком згодні + скоріше згодні	44,7	55,2**
Цілком не згодні + скоріше не згодні	34,3	29,9**
Важко сказати	19,5	14,1**
Відмова	1,6	0,8

Примітка. ** – відмінність для цієї категорії є статистично значущою з ймовірністю 99 % порівняно з усією вибіркою за відповідний рік.

Залежна змінна «використання особистих зв'язків» була сконструйована як дихотомічна (респондент отримував значення 1, якщо повідомив про використання особистих зв'язків, кумівства чи протекціонізму для отримання послуг у хоча б одній з 17 сфер, що були зазначені в анкеті, і 0 в усіх інших випадках). На основі даних агрегованого масиву було сформовано 13 незалежних змінних, дві з яких мали дещо різні віяла відповідей в опитувальниках 2011 і 2015 років, але були перекодовані таким чином, щоб зменшити вплив від цього ефекту. У табл. 3.30 наведено опис змінних (чинників) із схемою кодування для перевірки впливу чинників на залежну змінну «використання особистих зв'язків».

Таблиця 3.30. Опис змінних та схеми кодування для регресійної моделі

Змінна (чинник)	Опис кодування
<i>Соціально-демографічні характеристики</i>	
Наявність вищої освіти	дихотомія: 1 – повна вища освіта, 0 – нижчі освітні рівні, пропущені значення у випадку невідповідей
Статус зайнятості	дихотомія: 1 – працює, 0 – якщо ні, пропущені значення у випадку невідповідей
Вік	метрична змінна
Міське населення	дихотомія: 1 – міське, 0 – сільське
Фінансовий статус	дихотомія: 1 – можуть дозволити собі придбання деяких дорогих речей або будь-що, 0 – нижчі значення на фінансового стану домогосподарства, пропущені значення у випадку невідповідей
<i>Поінформованість про корупцію, ставлення до корупції та до інституцій</i>	
Основне джерело інформації про випадки корупції – особистий досвід та досвід членів родини	дихотомія: 1 – назвали основним джерелом інформації про випадки корупції особистий досвід та досвід членів родини, 0 – інші джерела *, пропущені значення у випадку невідповідей
Виправдання давання хабарів, неофіційних послуг та подарунків	дихотомія: 1 – може бути виправданим завжди або іноді **, 0 – ніколи не може бути виправданим, пропущені значення у випадку невідповідей
Покладання відповідальності за корупцію на звичайних громадян	дихотомія: 1 – у запитанні з множинними відповідями серед відповідальних за корупцію обрали варіант «Ми, звичайні громадяни», 0 – не обрали

Продовження табл. 3.30

Змінна (чинник)	Опис кодування
Сприйняття надлишкової бюрократії як серйозної проблеми для України	дихотомія: 1 – оцінили цю проблему на 4 чи 5 за п'ятибальною шкалою, 0 – на 1–3, пропущені значення у випадку невідповідей
Недовіра до всіх владних інститутів	дихотомія: 1 – оцінка довіри в 1 «абсолютно не довіряю» або 2 «скоріше не довіряю» за 5-бальною шкалою до Верховної Ради, Адміністрації Президента, Кабміну, системи правосуддя, обласної, міської/сільської влади, 0 – інше
Ставлення до усіх владних інститутів як до корумпованих	дихотомія: 1 – вважають, що корупція дуже поширена або скоріше поширена водночас у Верховній Раді, в Адміністрації Президента, у Кабміні, в обласній, міській/сільській владі, 0 – інше
<i>Інші характеристики</i>	
Користування Інтернетом хоча б раз на місяць	дихотомія: 1 – використовують Інтернет принаймні один раз на місяць, 0 – рідше або не використовують, пропущені значення у випадку невідповідей
Рік опитування	дихотомія: 1 – 2015 рік, 0 – 2011 рік

Примітка. * – у 2015 році замість джерела «Інтернет» були виділені новинні ресурси, блоги і соціальні медіа. ** – у 2011 році: «іноді може бути виправданим», у 2015 році – «у більшості випадків може бути виправданим» або «у більшості випадків не може бути виправданим».

Розмір вибірки, на якій будувалась регресійна модель, становить 13 035. Коефіцієнт детермінації для розглянутої регресійної моделі – 0,041, скорегований – 0,040. Зважаючи на те, що метою застосування регресії була статистична перевірка впливу факторів, такий показник є задовільним. За F-критерієм (42,442, рівень значущості < 0,001) маємо достатньо підстав відхилити гіпотезу про рівність 0 всіх коефіцієнтів у регресійному рівнянні. Коефіцієнт збільшення дисперсії VIF не перевищує 1,7 для усіх змінних при рекомендованому значенні менше за 10*, тож загрози мультиколінеарності немає для усіх залежних змінних.

* Детальніше див. «SPSS Web Books Regression with SPSS». Режим доступу: <http://www.ats.ucla.edu/stat/spss/webbooks/reg/chapter2/spssreg2.htm>.

Таблиця 3.31. Коефіцієнти лінійної регресії

Залежна змінна: Використання блату	Коеф.	Станд. помилка	Бета- коеф.	t-зна- чення	p-зна- чення	VIF *
Константа	0,115	0,014		7,959	0,000	
Наявність вищої освіти (дихотомія)	0,017	0,007	0,023	2,476	0,013	1,16
Статус зайнятості (дихотомія)	0,030	0,006	0,047	5,009	0,000	1,19
Вік (метрична)	-0,001	0,000	-0,034	-3,260	0,001	1,46
Міське населення (ди- хотомія)	-0,010	0,006	-0,015	-1,673	0,094	1,13
Фінансовий статус (дихотомія)	0,064	0,015	0,036	4,162	0,000	1,03
Користування Інтер- нетом хоча б раз на місяць (дихотомія)	0,033	0,007	0,052	4,626	0,000	1,69
Основне джерело ін- формації про випадки корупції – особистий досвід та досвід членів родини (дихотомія)	0,058	0,006	0,085	9,815	0,000	1,02
Виправдання давання хабарів, неофіційних послуг та подарунків (дихотомія)	0,043	0,005	0,067	7,756	0,000	1,02
Покладання від- повідальності за корупцію на звичайних громадян (дихотомія)	0,036	0,007	0,048	5,490	0,000	1,02
Сприйняття надлишко- вої бюрократії як серй- озної проблеми для України (дихотомія)	-0,059	0,009	-0,059	-6,800	0,000	1,02
Недовіра до всіх влад- них інститутів (дихо- томія)	-0,009	0,006	-0,014	-1,523	0,128	1,12
Ставлення до усіх владних інститутів як до корумпованих (дихотомія)	0,031	0,006	0,047	5,116	0,000	1,14
Рік опитування (дихо- томія)	-0,028	0,006	-0,045	-5,000	0,000	1,10

* Коефіцієнт збільшення дисперсії.

У регресійному рівнянні статистично не значущими виявились три змінні (на рівні 0,01, де нульова гіпотеза – рівність регресійного коефіцієнта нулю):

- наявність вищої освіти;
- проживання у місті;
- недовіра до владних інституцій різних рівнів.

Однак завдяки застосованій регресії можна виокремити статистичні чинники, які збільшують та зменшують імовірність використання блату (табл. 3.32).

Таблиця 3.32. Чинники, які збільшують та зменшують імовірність використання особистих зв'язків для отримання послуг чи вирішення питань

Збільшують імовірність використання блату (позитивні бета-коефіцієнти у регресійній моделі)	Зменшують імовірність використання блату (негативні бета-коефіцієнти у регресійній моделі)
<ul style="list-style-type: none"> • Статус на ринку праці – якщо ре-спондент працює • Вищий фінансовий статус • Користування Інтернетом • Основне джерело інформації про випадки корупції – особистий досвід та досвід членів родини • Виправдання давання хабарів, неофіційних послуг та подарунків • Покладання відповідальності за корупцію на звичайних громадян • Ставлення до усіх урядових інститутів як до корумпованих 	<ul style="list-style-type: none"> • Вік • Сприйняття надлишкової бюрократії як серйозної проблеми для України • Рік опитування (у 2015 році ймовірність використання блату)

Отже, у стані «нової сингулярності» корупційні практики в Україні не зникають, а продовжують відтворюватися. Однак масштаби використання особистих зв'язків як «м'якої» форми корупції дещо знизилась після Майдану і наступних подій; суттєвіше зниження зафіксовано серед молоді віком 18–24 роки, серед пенсіонерів та серед осіб із «середнім» достатком (тих, кому вистачає на харчування, одяг, взуття, але бракує на товари тривалого вжитку). Натомість, у групі тих, хто мали досвід корупційних практик, у 2015 році порівняно з 2011-м стало значно більше людей віком 25–34 роки, осіб з середньою спеціальною освітою, тих, кому бракує грошей на харчування.

Серед них вищою є частка тих, хто помітили зниження корупції, однак і в 2015 році, як і в 2011, вони більш схильні, ніж населення загалом, вважати, що в органах влади усіх рівнів корупція є дуже поширеною, і стосовно обласних органів влади така впевненість ще більше зросла в 2015 році. До того ж, серед них зросла недовіра до Кабміну та Верховної Ради України та до органів влади обласного рівня. При цьому вони стали менш схильними вважати, що відповідальність за корупцію несуть Президент та Верховна Рада, натомість більше відповідальності покладають на Прем'єр-міністра і Кабінет Міністрів України та на звичайних громадян України.

Очевидно, що безпосередній досвід зіткнення з різними формами корупції значно більшою мірою наявний серед тих, хто стикалися з використанням особистих зв'язків, – зокрема, в 2015 році це стосується як частоти давання хабара, подарунка або неофіційної послуги, так і отримання такої пропозиції. Якщо загалом в 2015 доросле населення більше дізнавалося про випадки корупції за допомоги телебачення та радіо, то люди з досвідом значно частіше на перше місце серед джерел інформації про випадки корупції ставлять особистий досвід; хоча в 2015 році порівняно з 2011 роком частка таких людей дещо знизилась.

При цьому залучені до повсякденної корупції більше, ніж населення України загалом, схильні виправдовувати використання неофіційних послуг, подарунка чи хабара для отримання необхідних послуг (у 2015 році у цій категорії таку поведінку виправдовує кожен третій, тоді як серед населення загалом – приблизно кожен п'ятий). У 2015 році вони частіше за усіх опитаних серед причин для виправдання різних форм корупції називали неможливість отримати послугу інакшим шляхом та низькі зарплати у державному секторі, і разом із тим вони менш схильні погоджуватися дотримуватися законів, однакових для всіх, оскільки бачать приклади порушення цих законів самими державними службовцями та представниками органів влади.

ПРИКІНЦЕВІ КОНСТАТАЦІЇ

Традиційну вимогу до соціологічної уяви – вписувати індивідуальні біографії у «велику історію», виявляти й описувати сили, що вибудовують ситуації та обставини повсякденного життя – не досить часто вдається задовольнити навіть у колективних монографіях. Запропонований у першому розділі підхід до концепції стану сингулярності орієнтує переважно на емпіричні кількісні обстеження. Тому найчастіше образи великої історії залишаються такими, що припускаються, але не проговорюються, або ж виносяться у прикінцеві констатації – як у нашому випадку.

У перші два десятиріччя поточного століття новий мультиполярний порядок сучасного людства сформований основними гравцями на полі загальної історії. Їх сьогодні принаймні п'ять – Велика сімка, Китай, Росія, США, Європейський Союз. Китай і Росія являють собою особливі політичні, економічні, соціально-культурні «світи», приєднання яких до певних колективних об'єднань відповідними політичними елітами вже не розглядається як можливий план дій: обидві країни є центрами тяжіння, фокусами доцентрових уподобань, переваг, упереджень, симпатій, прив'язаності. Вони чітко окреслили зону своїх «чутливих» інтересів не тільки дипломатичною мовою, а й конкретними діями. Росія, у 2010-ті роки зокрема, втручанням в Україні та Сирії; в обох випадках це була ще й конфронтація із узагальненим «заходом» за території впливу, контролю і права на вторгнення, а опосередковано й за свій неабиякий статус «світу».

Крім того, у цей період часу тенденціям глобалізації – універсалізму, однаковості – протистояли не менш потужні насаги збереження відмінного, особливого, своєрідного, тобто тренди сингуляризації. Все частіше говорять про відродження фундаменталізму, традиційних цінностей і консервативного патріотизму, що бентежить ліберальні уми, що чується і в Росії, і у США, і в Європі. Тема

справжніх кордонів між країнами, начебто деактуалізована в об'єднаній Європі, знову тривожить політичну уяву і настрої еліт і громадян, вимоги повернути їх на колишнє місце інколи задовольняються. Велика Британія на референдумі повернула собі статус суверенного острова, можливо з претензією стати самостійним фактором у світовій політиці, або ж у дуєті із давно визнаним союзником – США. Масова присутність соціалізованих в інших культурах «інших» як наслідок відкритих для проникнення переходів між державами стала джерелом соціальних проблем і конфліктів. Виявилось також, що практики асиміляції хвилі мігрантів після Другої світової війни (турки в Німеччині) і деколонізації 1960-х років (Велика Британія, Франція) ніяк не можуть бути визнані успішними. Підтримка сучасного тероризму в Європі виявилася ще й віддаленою луною розпаду імперій.

У тому просторовому образі, яким все ще користуються, коли уявляють собі суспільство в рамках національних держав, складаються, безумовно, сегменти з домінуванням глобального, анклавів з домінуванням особливого, як і нові «кордони», що розділяють тут і зараз території, населення, настрої, оцінки. Дифузія та циркуляція образів, зразків відчувати та оцінювати, моделей поведінки уможливають комбінації та перекомбінації глобального і місцевого, виникнення дивних симбіозів та сполучень. Конгломерат залишається химерним, постачаючи матеріал для не стільки для «національної соціології», скільки для «ситуаційної соціології», а отже, стан сингулярності, стан екзотичності, незвичайності стає постійним об'єктом спостереження в суспільствознавчих дисциплінах. В подібній дослідницькій практиці й надалі домінує тенденція епістемологічної децентрації, в якій пропорція соціологічних універсалій і специфічних найменувань (партикулярностей) у розпізнаванні та ідентифікації явищ і процесів мінлива навіть у досить короткі проміжки часу.

У результаті Подій з великої літери нові фізичні кордони виникли в Україні: з Кримом, поділ військ Мінськими угодами в Донецькій і Луганській області. І це не лінія, а широка смуга, де йдуть бойові дії, гинуть люди, намагаються вижити люди, за якою по обидві сторони пунктів пропуску переміщуються машини, сім'ї, товари, де ситуація різко відрізняється від решти частини країни. Зона сингулярності особливого роду, специфіку якої практично знають

військові, органи управління на місцях, волонтери, журналісти, але закрита для систематичного соціологічного або антропологічного вивчення. Але апіорі очевидно, що – тут зона страждань і поневірянь, джерело негативних емоцій, неприязні, бід і нещасть, соціальних патологій і девіацій. Біженці, що розселилися по областях, формують «плями» страждань і труднощів, спроб адаптуватися до нових обставин і ситуацій.

Війна – подія сингулярна, яка продукує сингулярність, ставить під сумнів громадянство, а саме – статус і почуття належності до держави з її конкретними інститутами і моделями їхнього функціонування. Чи не неминучим продуктом війни є формування конфронтаційної зв'язки «ми – вони». Зв'язка озвучена і візуалізована у медіа, нею маркуються крайні фланги гетерогенного простору способів сприймати і пояснювати минуле, сьогодення і майбутнє. Вона стає гранично розведеним контуром взаємного непорозуміння на основі безоглядної заангажованості, без жодного натяку на нейтральність; у медіа, мережах, блогах озвучується ригористичний монолог, в якому світ оцінюється одного разу і назавжди, тож немає резону вислуховувати ще й інших. У функціональному плані зв'язка двояка: надособова, оскільки вільно плаває в комунікаційних потоках, але й інтимна, знаходячи притулок в індивідуалізованих помислах і задумах та задаючи проекцію сприйняття й тлумачення того, що відбувається.

У ній легко розпізнається диспозиція, схильність до дії. Її носіями стають індивіди, що належать до різних верств, виділених за традиційними соціальними критеріями; а якщо їх небагато, то тоді зазвичай кажуть про радикалів. І, навпаки, такого роду дует ідентичностей, що просувається налагодженою державною пропагандистською машиною, здатний стати домінуючим світосприйняттям більшої частини населення країни, ще одним знаком тренду, що тоталізує. Але в будь-якому випадку це ідентичності війни – між культурами, образами життя, звичками і упередженнями, конфесіями, а в граничному випадку між збройними формуваннями, зі своїми пантеонами героїв, жертв і ритуалами їхнього увічнення.

І тоді чесноти та вади з дефектами розподіляються дзеркально: «вони» стигматизуються, «ми» – альтернативне самовизначення. «Ми» – порядні, добрі, справедливі, чесні, справжні герої. З нами світло, просвітництво, гідність. Інші – порочні, злі, підступні, підлі

вбивці. З ними мракобісся, варварство, безчестя. Бо «вони» – зовсім не чужинці, які довіри, безперечно, не заслуговують, але яким не годиться відмовляти в гостинності. «Вони», відповідно до крайньої модальності, – вороги, ті, з ким не ужитися разом. Символічне, структурне або фізичне насильство щодо представників ментальної та ціннісної інакшості виправдане і бажане, адже налаштовує колективну та індивідуальну пам'ять на міцне утримання зв'язки «ми – вони» як знак непримиренного розбрату. Різкі інтонації в оповіданнях про війну на Сході України в новинах і на політичних ток-шоу або рішуче брали верх, як у суміжній державі, або модулювалися м'якше у вітчизняних телевізійних новинах, але не в риториці деяких політиків, експертів, журналістів. «Ми» і «Вони» – матриці натуралізації себе та інших, а також варіантів передбачуваних дій у ситуації двокольоровості без півтонів; обов'язкові персонажі інформаційної війни, що супроводжує справжню.

Три привиди – «Європа», «Український світ», «Російський світ» – наочно демонструють диференціацію можливих позицій жителів країни, обумовлюючи формування складного утворення, поймаєного нами як «солідарності»: комплексу з установок, оцінок, орієнтацій і повсякденних практик. «Проросійська» за змістом солідарність локалізована переважно в східних і південних областях, але її носії є не тільки там. Очевидно, що тільки примітивний націоналізм вимагає її викорінення або витіснення. Досягнення такої мети малоімовірно, оскільки, по-перше, в її основі культурні механізми, що погано піддаються корекції, пов'язані з мовою та історичною пам'яттю. По-друге, її підживлює і досить масове неприйняття тієї форми українства, що втілена в інституціональних і повсякденних практиках і що склалася за століття залежного, несамостійного існування, настійна вимога руйнування якої не менш актуальна, ніж захист від будь-якого зовнішнього впливу, благодетельного або згубного – оцінка залежить від позиції інтерпретатора. Власне два Майдани були протестом не стільки проти «зовнішнього», не стільки боротьбою за незалежність, скільки протестам проти того, якими ми є тут і зараз, за те, якими хочемо бути. Перший Майдан був безплідний за кінцевим ефектом для влади: вона стала ще більш корумпованою, ведення бізнесу важке, винагорода за працю залишилася принизливою як за розміром, так і для декого за способом отримання (таємно, в конвертах). Але громадяни отримали досвід «практичної політики» знизу –

участі у справах, які стосуються всіх. Наслідки другого Майдану лише невпевнено проступають, а хиткість їхніх рис та характеристик ініціює як помірний оптимізм, так і гарячкове нетерпіння.

Непевною залишається надія на швидкі, нехай навіть хворобливі зміни на краще. Але «кріт історії» сліпий і неквапливий, якийсь-то шлях він подолає, у початкову точку, швидше за все, не повернеться і, певне, одного дня з'ясується, що напрямок був правильним. Або, навпаки, помилковим. До тих пір (до яких саме, і не сказати) залишається тільки гадати, уважно роздивляючись маршрут і намагаючись визначити пройдену відстань випадково встановленими або відкритими раптовим розумінням/осяянням ознаками. Тим не менш ясно, що вихід зі стану сингулярності займе значний час і потребуватиме від політичних еліт і громадян волі, умінь і навичок, які, без побоювання впасти в перебільшення, слід вважати гостродефіцитними.

Проте «вихід» – це оптимістичний сценарій. Реалістичнішою, в масштабі сьогоднішніх поколінь, видається перспектива консервації стану сингулярності. Її обумовлює глобальна Подія, яка водночас і контекст і генератор внутрішньополітичних подій, під її знаком структуруються ситуації на різних рівнях організації соціуму. Йдеться про напругу і конфлікт «західних» і «східних», умовно кажучи, геополітичних інтересів, в полі яких географічно перебуває держава Україна. Вони настільки сильні, що фактично закривають опції руху в якомусь напрямку, утримують ледве не на місці, залишаючи відкритою та найімовірнішою опцією коливання з малою амплітудою. У цих самих границях мають змінюватися якості, характеристики, події, ситуації стану сингулярності. Отже, перебувати «між» означає відтворювати стан сингулярності; такий стан – це репрезентація геополітичних координат перебування – «між».

1. Веллер М. Хоронить заказывали? [Электронный ресурс]/ Михаил Веллер. – Режим доступа: <http://www.proza.ru/2015/09/11/1253>.
2. Вишняк А. Региональные модели массового исторического сознания в социологическом измерении / Александр Вишняк // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – № 2. – С. 39–62.
3. Геннеп А. ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / А. ван. Геннеп ; пер. с франц. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 198 с.
4. Головаха Е. И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
5. Головаха Е. И. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Евгений Головаха, Наталия Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.
6. Головаха Е. И. Законы институциональных изменений / Евгений Иванович Головаха // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 948. – Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вип. 28. – С. 9–13.
7. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / пер. с англ. ; под ред. Г. С. Батыгина и Л. А. Козловой ; вступ. статья Г. С. Батыгина. – М. : Институт социологии РАН, 2003. – 752 с.
8. Гранатометником чи командиром БМП тепер може бути і жінка [Електронний ресурс] // Міністерство оборони України, новини від 15 липня 2016 р. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/07/15/granatometnikom-chi-komandirovom-bmp-teper-mozhe-butii-zhinka--/>.
9. Делёз Ж. Складка. Лейбниц и барокко / Жиль Делёз ; общ. ред. и послесл. В. А. Подороги ; пер. с франц. Б. М. Скуратова. – М. : Логос, 1997. – 264 с.
10. Деррида Ж. Призраки Маркса. Государство долга, работа скорби и новый интернационал / Жак Деррида ; перевод Б. Скуратова ; под общ. ред. Д. Новикова. – М. : Logos-altera ; издательство «Ессе homo», 2006. – 256 с.
11. Домаранська А. Стратифікація практик дозвілля / А. Домаранська // Соціальні виміри суспільства : збірник наукових праць. – Вип. 5 (16) / гол. ред. д-р соціол. наук М. О. Шульга. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2013. – С. 648–666.

12. Дубчак Н. Сильний бік «слабкої» статі / Наталія Дубчак // Інформаційно-просвітительське видання «Я», Спеціальний випуск «Нові ролі для українських жінок». – Х. : Харківська жіноча організація «Крона», 2009. – С. 25–27.
13. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 573 с.
14. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социол. этюд / Эмиль Дюркгейм ; пер. с фр. ; изд. подгот. Вал. А. Луков. – СПб. : Союз, 1998. – 496 с.
15. Каграманов Ю. Кого жде «триумф воли». Противоборство идеологий на Украине / Юрий Каграманов // Дружба народов. – 2015. – № 3.
16. Костенко Н. Непридуманний «п'ятий мир» / Наталія Костенко, Сергій Макеєв // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 41–48.
17. Костенко Н. Место и время социологии / Наталия Костенко, Сергей Макеєв // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 11–32.
18. Костенко Н. Новини у форматі війни та виборів / Н. Костенко, С. Макеєв // Мінливості культури: соціологічні проєкції / за ред. Н. Костенко. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 342–370.
19. Костенко Н. Культура «emergensy»: внезапное и ожидаемое / Н. Костенко // Проблеми розвитку соціологічної теорії : Матеріали X Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних соціальних процесів», 21–22 травня 2015 р. (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка / за ред. О. Д. Куценко, В. І. Судакова. – К. : Логос, 2015а. – С. 55–58.
20. Костенко Н. Вступ / Н. Костенко // Мінливості культури: соціологічні проєкції / за ред. Н. Костенко. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015b. – 440 с.
21. Костенко Н. В состоянии «emergensy»: культурные эффект / Наталия Костенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – № 4. – С. 102–118.
22. Майдан: Жіноча справа. – К. : Український жіночий фонд, 2014. – 58 с.
23. Макеєв С. Дифференціація солідарностей в екстраординарних обставинах 2013–2015 років в Україні / Сергій Макеєв. Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – № 1. – С. 3–25.
24. Макеєв С. Інституційні інкубуси та еволюція суспільств / Сергій Макеєв // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. – 2011. – Вип. 5. – С. 3–10.
25. Марценюк Т. Гендерна соціологія Майдану: роль жінок у протестах / Тамара Марценюк // Постсоціалістичні суспільства: різноманіття соціальних змін. Матеріали Сьомих Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної та Т. І. Заславської ; за наук. ред. Є. І. Головахи та О. Г. Стегнія. – К. : Інститут соціології НАН України, 2014. – С. 146–160.
26. Марценюк Т. Гендер і нація в українському суспільстві: маскулітності та Євромайдан 2013–2014 / Тамара Марценюк // Я : гендерний журнал. – 2015 (37). – № 1. – С. 4–9.
27. Марценюк Т. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) / Т. Марценюк, Г. Гриценко, А. Квіт, М. Берлінська ; за ред. Т. Марценюк. – Український жіночий фонд, 2015а. – 89 с.

28. Марценюк Т. «Гендерна війна» за визнання у ЗСУ: марш «Невидимого батальйону» та відповідь Міноборони [Електронний ресурс]// Повага: кампанія проти сексизму. – 1 лютий 2016 р. / Тамара Марценюк. – Режим доступу: <http://povaha.org.ua/henderna-vijna-za-vyznannya-u-zbrojnyh-sylah-marsh-nevydymoho-bataljonu-ta-vidpovid-ministerstva-oborony/>.
29. Мельниченко А. Навіщо Україні Жіноча сотня? 25 березня 2014 [Електронний ресурс] / Анастасія Мельниченко. – Режим доступу: <http://ua.boell.org/uk/2014/03/25/navishcho-ukrayini-zhinocha-sotnya>.
30. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Дуглас Норт, Джон Уоллис, Барри Вайнгаст. – М. : Издательство Института Гайдара, 2011. – 479 с.
31. Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.
32. Паращевін М. Соціальна солідарність в Українському суспільстві: тенденції змін / М. Паращевін // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 448–458.
33. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / Ирина Марковна Попова. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2000. – 219 с.
34. Потарська Н. Війна і трансформація повсякденності: жіночий погляд / Наталія Потарська, Оксана Дутчак. – К. : Фонд ім. Г. Бьоля в Україні, 2015 р. – 40 с.
35. Рансьер Ж. На краю политического / Жак Рансьер. – М. : Праксис, 2006. – 240 с.
36. Резолюция 1325 (2000), принятая Советом Безопасности на его 4213-м заседании, 31 октября 2000 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_669.
37. Росс Л. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Ли Росс, Ричард Нисбетт ; пер. с англ. В. В. Румынского под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
38. Савченко Ю. С. Деякі особливості правового статусу військовослужбовців-жінок у Збройних силах України / Ю. С. Савченко // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 175–181.
39. Слотердайк П. Сферы. Плюральная сферология. Том III. Пена / Петер Слотердайк. – СПб. : Наука, 2010. – 922 с.
40. Талей Н. Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости / Нассим Николас Талей ; пер. с англ. В. Сонькина, А. Бердичевского, М. Костионовой, О. Попова под ред. М. Тюнькиной. – М. : Издательство «Колибри», 2009. – 528 с.
41. Тейлор Ч. Структуры закрытого мира / Чарльз Тейлор // Логос. – 2011. – № 3 (82). – С. 33–55. Оригинал: Taylor Ch. Closed World Structures / Ch. Taylor, M. A. Wrathall (ed.) // Religion After Metaphysics. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2004. – P. 47–73.
42. Тихонович В. Проблема социальной солидарности в кризисном обществе / Всеволод Тихонович // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 54–69.

43. Торн К. С. Черные дыры и складки времени. Дерзкое наследие Эйнштейна / Кип Торн. – М. : Издательство физико-математической литературы, 2009. – 616 с.
44. Тэрнер В. Символ и ритуал / Виктор Тэрнер. – М. : Наука, 1983. – 277 с.
45. Урсуленко К. Методика измерения социальной солидарности в украинском обществе. Проверка теории с помощью метода моделей линейных структурных уравнений / Ксения Урсуленко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 126–158.
46. Филиппов А. Ф. Конструирование прошлого в процессе коммуникации: теоретическая логика социологического подхода / А. Ф. Филиппов. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – 56 с.
47. Филиппов А. Ф. К теории социальных событий / Александр Филиппов // Логос. – 2005. – № 5 (50). – С. 63–88.
48. Филиппов А. Ф. Развивая теорию событий. Статья первая. Дидактический эксперимент / Александр Филиппов // Социологическое обозрение. – 2011. – Т. 10. – № 1–2. – С. 6–18.
49. Хмелько В. Третій рік незалежності: що виявили другі президентські вибори / Валерій Хмелько // Україна сьогодні: Хроніка – Аналіз – Прогноз. – Бюлетень центра політичних досліджень і конфліктології. – 1994. – № 6.
50. Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності / Валерій Євгенович Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 32. – С. 3–15.
51. Хмелько В. Є. Динаміки підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) / Валерій Євгенович Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т. 161 : Соціологічні науки. – С. 3–10.
52. Хромейчук О. Гендер і націоналізм на Майдані [Електронний ресурс] / Олеся Хромейчук // [Historians.in.ua](http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1673-olesia-khromeichuk-gender-i-natsionalizm-na-maidani-a), 27 жовтня 2015 р. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1673-olesia-khromeichuk-gender-i-natsionalizm-na-maidani-a>.
53. Шумакевич Н. В. Гендерный аспект военной реформы / Наталья Владимировна Шумакевич : дис. канд. социол. наук : 22.00.04. – Саратов, 2002. – 267 с.
54. Adey P. Introduction: Governing Emergencies: Beyond Exceptionality / Peter Adey, Ben Anderson and Stephen Graham // *Theory, Culture & Society*. – 2015. – Vol. 32, March. – № 2. – P. 3–17.
55. Agamben G. State of Exception / Giorgio Agamben / transl. by Kevin Attell. – The University of Chicago Press, 2005. – 95 p.
56. Arel D. The Russian factor and territorial polarization in Ukraine / D. Arel, V. Khmelko // *The Harriman Review*. – 1996. – Т. 9, № 1–2. – P. 81–91.
57. Badiou A. Being and Event / Alain Badiou. – London : Continuum, 2005. – 526 p.
58. Barrington L. Reexamining Region, Ethnicity, and Language in Ukraine / L. Barrington, R. Faranda // *Post-Soviet Affairs*. – 2009. – Т. 25, № 3. – P. 232–256.
59. Bauman Z. State of Crisis / Zygmunt Bauman and Carlo Bordononi. – Cambridge : Polity Press, 2014. – 164 p.

60. Bauman Z. Reconnaissance Wars of the Planetary Frontierland / Zygmunt Bauman // *Theory, Culture & Society*. – 2002. – Vol. 19, August. – № 4. – P. 81–90.
61. Beck U. Terrorist Threat: World Risk Society Revisited / Ulrich Beck // *Theory, Culture & Society*. – 2002. – Vol. 19, August. – № 4. – P. 39–55.
62. Chouliaraki L. *The Ironic Spectator: Solidarity in the Age of Post-Humanitarianism* / Lilie Chouliaraki. – Cambridge, UK : Polity Press, 2013. – 238 p.
63. Collins R. *C-Escalation and D-Escalation: A Theory of the Time-Dynamics of Conflict* / Randall Collins // *American Sociological Review*. – 2012. – Vol. 77 (1). – P. 1–20.
64. Field A. *Discovering Statistics Using SPSS* / Andy Field. – 2nd ed. – Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington : SAGE, 2009. – 822 p.
65. Janmaat G. J. Diversity and Postmaterialism as Rival Perspectives in Accounting for Social Solidarity. Evidence from International Surveys / Jan Germe Janmaat, Robert Braun // *International Journal of Comparative Sociology*. – 2009. – Vol. 50 (1), Feb. – P. 39–68.
66. Jarosz E. The duration and dynamics of leisure among the working population in Poland. A time-use approach / Ewa Jarosz // *World Leisure Journal*. – 2016. – Vol. 58, № 1. – P. 44–59.
67. Johnston A. Badiou, Zizek, and political transformations : the cadence of change / Adrian Johnston. – Northwestern University Press, 2009. – 277 p.
68. Jung B. The impact of the crisis on leisure patterns in Poland / Bohdan Jung // *Leisure Studies*. – 1990. – Vol. 9, № 2. – P. 95–105.
69. Kankaraš M. Measurement Equivalence in Solidarity Attitudes in Europe. Insights from a Multiple-Group Latent-Class Factor Approach / Milosh Kankaraš, Guy Moors // *International Sociology*. – 2009. – Vol. 24 (4), July. – P. 557–579.
70. Komter E. A. *Social Solidarity and the Gift* / Aafke E. Komter. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – P. 248.
71. O'Mahony P. Europe, crisis, and critique: Social theory and transnational society / Patrick O'Mahony // *European Journal of Social Theory*. – 2014. – Vol. 17 (3). – P. 238–257.
72. Malesevic S. Forms of brutality: Towards a historical sociology of violence / Sinisa Malesevic // *European Journal of Social Theory*. – 2013. – Vol. 16 (3). – P. 273–291.
73. Paskov M. Is solidarity less important and less functional in egalitarian contexts? / Marii Paskov // *Acta Sociologica*. – 2015. – October 9.
74. Phillips S. D. The Women's Squad in Ukraine's protests: Feminism, nationalism, and militarism on the Maidan / Sarah D. Phillips // *American Ethnologist*. – 2014. – Vol. 41. – № 3. – P. 414–426.
75. Pensky M. *The Ends of Solidarity: Discourse Theory in Ethics and Politics (Sunny Series in Contemporary Continental Philosophy)* / Max Pensky. – New York : State University of New York Press, 2008. – 260 p.
76. Ross L. *The Person and the Situation: Perspectives of Social Psychology* / Lee Ross, Richard E. Nisbett. – McGraw-Hill, 1991. – 288 p.

77. Saari J. National Social Models and Helping Others in the European Union / Juho Saari & Anne Birgitta Pessi // *Solidarity: Theory and Practice* / ed. by Arto Laitinen, Anna Birgitta Pessi. – Lanham : Lexington Books, 2014. – 36 p.
78. Schinkel W. Regimes of Violence and the Trias Violentiae / Willem Schinkel // *European Journal of Social Theory*. – 2013. – Vol. 16 (3). – P. 310–325.
79. Standing G. *The Precariat. The New Dangerous Class* / Guy Standing. – Bloomsbury Academic, London, 2011. – 352 p.
80. *State of Affairs* / edited by Maria Elisabeth Reichel. – Ontos Verlag, 2009. – 219 p.
81. Sullivan O. Voracious cultural consumption: The intertwining of gender and social status / Oriel Sullivan, Tally Katz-Gerro // *Time & Society*. – 2010. – Vol. 19, № 2. – P. 193–219.
82. Szakolczai A. *Reflexive Historical Sociology* / Arpad Szakolczai. – London and New York : Routledge, 2000. – 281 p.
83. Szakolczai A. Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events / Arpad Szakolczai // *International Political Anthropology*. – 2009. – Vol. 2 (1). – P. 141–172.
84. Turner B. S. Sovereignty and Emergency: Political Theology, Islam and American Conservatism / Bryan S. Turner // *Theory, Culture & Society*. – 2002. – Vol. 19, August. – № 4. – P. 103–119.
85. Turner V. Experience and Performance: Towards a New Processual Anthropology / Victor Turner // *On the Edge of the Bush. Anthropology as Experience*. – Tucson, Arizona : The University of Arizona Press, 1985. – 328 p.
86. Thomassen B. Uses and Meaning of Liminality / Bjorn Thomassen. – *International Political Anthropology*. – 2009. – Vol. 2 (1). – P. 5–28.
87. Urry J. The Global Complexities of September 11th / John Urry // *Theory, Culture & Society*. – 2002. – Vol. 19, August. – № 4. – P. 57–69.
88. Walby S. *Crisis* / Silvia Walby. – Cambridge : Polity Press, 2015. – 224 p.
89. Zimmermann P. R. *States of emergency : documentaries, wars, democracies* / Patricia R. Zimmermann. – Minnesota ; London : University of Minnesota Press, 2000. – 230 p.
90. Žižek S. The State of Emergency Called Love [Electronic resource] / Slavoj Žižek // *Lacanian ink*. – 2003. – Vol. 21, Spring. – Mode of access: www.lacan.com/frameXXI6.htm.
91. Žižek S. A Permanent Economic Emergency / Slavoj Žižek // *New Left Review*. – 2010. – Vol. 64, July – August. – P. 85–95.
92. Žižek S. *Event: A Philosophical Journey Through A Concept* / Slavoj Žižek. – Penguin Books LTD, Melville House, London, 2014. – 192 p.

Наукове видання

*С. Макеєв, С. Оксамитна, А. Домаранська, О. Іванов,
Т. Костюченко, А. Малиш, Т. Марценюк, С. Стукало*

СТАН СИНГУЛЯРНОСТІ СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ, СИТУАЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Редактор *Олена Пазюк*
Комп'ютерна верстка *Наталії Єрмак*

Підписано до друку 19.06.2017. Формат 60 × 84^{1/16}.
Гарнітура «Warnock Pro».
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 10,5. Наклад 100 прим.
Зам. № 340-87.

Адреса редакційно-видавничого відділу НаУКМА:
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04655,
тел.: (044) 463-66-68

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів книжкової продукції
серія ДК № 3631 від 23.11.2009

Надруковано у ТОВ «ГЛІФ МЕДІА».
м. Київ, вул. Полупанова, 21,
тел./факс: (044) 221-71-75,
свідоцтво про реєстрацію
від 24.01.2014, № 10691020000031465

Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні
C764 практики / С. Макеєв, С. Оксамитна, А. Домаранська, О. Іванов,
Т. Костюченко, А. Малиш, Т. Марценюк, С. Стукало ; за ред. С. Ма-
кеєва і С. Оксамитної. – К. : НаУКМА, 2017. – 180 с.

ISBN 978-966-2410-85-3

У монографії розглянуто сучасні визначення стану суспільства (кризу, надзвичайність (emergency), виключеність) і обґрунтовано доцільність іменувати стан, у який перейшов український соціум після подій зими 2013–2014 років, анексії Криму і війни на Донбасі, сингулярним. Сингулярне – те, що зрідка трапляється, особливе, незвичне, але й те, що радикально збурене, існує із суттєво зміненим порядком речей, явищ, очікувань і сподівань, що має шанс як перетворитися на щось позитивно інше, так і залишитися у вимушено знайденому стані. За даними репрезентативних опитувань, проведених до і після другого Майдану, описано нові явища в соціальній структурі та масові ментальні утворення, притаманні респондентам тоді, коли силові лінії у суспільстві формують їхню структуру, а також інтерпретовано поведінкові реакції людей: їхні реальні дії під впливом неконтрольованих зовнішніх сил і обставин, що примусово переводять індивідуальне, сімейне і групове повсякденне життя у незвичні режими функціонування.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів.

УДК 316.325-022.41(477)
ББК 60.56Укр